

VARIA

V

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1996

Uina Boh.

VARIA

V

**Materiály z V. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 29. 11.–1. 12. 1995)**

**Zostavila
Mira Nábělková**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1996**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Vedecký redaktor
PhDr. Ivor Ripka, CSc.

Recenzent
Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Ivor Ripka: Úvodné slovo	7
Katarína Balleková: Jazyková situácia v meste Kiskőrös v Maďarsku.	9
Iveta Valentová: Frekvencia krstných (rodných) mien v homonitrianskej obci Diviacka Nová Ves	11
Jaromír Krško: Príčiny a spôsoby vzniku polyonymie chotárnych názvov	19
Drago Unuk: O predponah v narečju	23
Gabriela Múcsková: Niektoré aspekty výskumu používania spisovného jazyka a nárečia v ústnej komunikácii	33
Giorgio Cadorini: Niektoré otázky romanistiky, na jejichž řešení se mohou účinně podílet slavisté	41
Ivan Rumánek: Ázijské slová v slovenčine	46
Miriám Sitárová: Výskyt neslovenských výrazov v textoch administratívno-právneho štýlu 18. storočia pochádzajúcich zo Štátneho okresného archívu v Trnave	51
Luba Stojanova: Dynamické tendencie pri prechýľovaní v súčasnej slovenčine a bulharčine	55
Wirginia Mirosławska – Mirosława Sokolová: K problematike poľského a slovenského slovesa. Syntaktické funkcie infinitívu v poľštine a slovenčine	59
Mariana Stejskalová: Problematika verbálnej kreativity detí v odbornej literatúre	64
Pavol Odaloš: Úvahy nad projektom slovníka slovenského sociolektu.	70
Jana Wachtarczyková: K mentálnej reprezentácii abstraktných výrazov	75
Jozef Pallay: Augmentácia v slovenčine a nemčine	83
Jozef Ivanecký: Problémovo orientovaná analýza prirodzeného jazyka	90
Karol Furdík: Nelineárny spôsob organizácie a prístupu k informáciám	98
Juraj Rusnák: O syndróme zámernej agresivity komunikačného prostredia	104
Peter Žeňuch: Niektoré motívy a paralely paraliturgickej tvorby v karpatskej oblasti a slovenský literárny kontext	106
Gabriela Zatlková: K niektorým činiteľom textovej koherencie ako poetologickej kategórie v próze Pavla Vilikovského <i>Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch</i> (1989)	117
Ivan Očenáš: K charakteristike zvukovej organizácie poviedky Juraja Kuniaka <i>Mám svoj vek</i>	121
Ľubomír Kováčik: Metafora v poézii Andreja Sládkoviča	126

Tatiana Mišuková-Berchbuhlerová: Rozprávkové štruktúry poviedok z projektívneho psychologického testu.....	138
Ol'ga Zápotočná: Metodika čítania z hľadiska fonologickej a významovej štruktúry jazyka.....	143

Vážení prítomní, milí mladí priatelia,

opäť sa Vám prihovám v mene svojom i v mene všetkých, ktorí vidia v príprave týchto našich pozdnojesenných stretnutí dôležitú - a možno najperspektívnejšiu či najužitočnejšiu - dimenziu činnosti Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV. Vidím tváre známe i menej známe, cítim dominujúcu priateľskú a kolegiálnu atmosféru, záujem prezentovať seba i výsledky svojich výskumov (niekedy aj prvovýskumov) na tomto fóre. Mladá generácia jazykovedcov aj výskumným zameraním blízkych nejazykovedcov získala priestor na pravidelné stretávanie sa, spoznávanie individuálnych aj spoločných problémov i úspechov, peripetií odborných úsilí kalendárne i služobne mladších vedeckých pracovníkov.

V. ročník kolokvia buduje na všetkom pozitívnom z ročníkov predchádzajúcich. Organizátori prizvali opäť široký okruh účastníkov. Prišli ste „z domova i zo sveta“ – oceňujeme vernosť tých, ktorí pricestovali opakovane, tešíme sa prítomnosti nových účastníkov týchto našich už tradičných neformálnych stretnutí. Výbor SJS verí, že dobrá vôľa a ochota organizátorov i účastníkov vytrvá a pretrvá. Tolerantná symbióza je perspektívna, dáva šancu ďalšej, už aj „nekolokviálnej“ spolupráci v budúcnosti; do týchto dní utvára predpoklady na úspešný priebeh kolokvia, odborné diskusie na rokovaní i v „kuloároch“ tohto univerzitného zariadenia, ktoré nás opäť pritúľilo.

A ešte jednu motivujúcu skutočnosť by som chcel pripomenúť: Varia IV sú na svete, minuloročné plody kolokvia dozreli (v priebehu roka) do podoby tradičným striebrom svietiaceho zborníka. Rozširujte, prosím, zvesť o tomto edičnom čine.

Úprimne Vás všetkých v Modre-Piesku vítam. Otváram rokovanie V. kolokvia mladých bádateľov a želám mu zdarný priebeh.

Modra-Piesok 29. 11. 1995

Ivor Ripka
predseda SJS pri SAV

Jazyková situácia v meste Kiskörös v Maďarsku

Katarína Balleková

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Mestečko Malý Kereš/Kis Kéres/Kiskörös patrí k dolnozemskej znovuosídleným oblastiam (prvá zmienka o osade *Keurus* pochádza z r. 1277) medzi Dunajom a Tisou juhovýchodne od Budapešti, ktorú osídľovali od začiatku 18. stor. slovenskí kolonisti. Tí uzavreli r. 1718 zmluvu s rodinou Wattayovcov, ktorá mala opustenú dedinu vo vlastníctve ako odmenu za zásluhy v protitureckých bojoch. Noví obyvatelia prichádzali do tejto oblasti z Oravskej, Liptovskej, Turčianskej, Nitrianskej, Hontianskej, Novohradskej i Peštianskej župy.

Živobytie obyvateľstva zabezpečoval rýdzo agrárny charakter spôsobu života na močaristej pôde (hlavným prostriedkom obživy bolo pestovanie raže, zemiakov, neskôr kukurice, od druhej polovice 18. stor. sa do popredia dostáva chov dobytka, v 19. stor. bolo poľnohospodárstvo doplnené vinohradníctvom). Malokerešský chotár zahŕňal nespočetné salaše, ktoré sú dolnozemskej obdobia našich lazov či kopaníc.

Obec sa vyvíjala ako husto obývaná enkláva s obyvateľmi slovenského pôvodu (v r. 1737 bol ráz dediny väčšinou slovenský), ktorá si vytvárala v podmienkach etnickej odlúčenosti vystačovalcov v inoetnickom nepôvodnom prostredí vlastnú formu materiálnej, duchovnej i sociálnej kultúry.

Malý Kereš bol napriek väčšinovému slovenskému obyvateľstvu pomerne skoro zasiahnutý jazykovým asimilačným procesom. Vplyv okolitého prostredia bol v komunikačnej sfére v dôsledku historického i sociálneho vývoja natoľko silný, že sa mesto (ako uvádza O. Krupa v komentári pre *Etnografický atlas Slovákov v Maďarsku*) vo všetkých štatistikách po r. 1918 uvádza ako maďarské.

Na žiadosť obyvateľstva bolo už r. 1810 zavedené vyučovanie maďarčiny a výučba slovenského jazyka bola už r. 1870 zrušená.

Pôvodné jednojazyčné obyvateľstvo so slovenským materinským jazykom, ktoré využíva slovenčinu ako výlučný komunikačný prostriedok vo svojej obci na súkromné i spoločenské ciele (mimo obce platil ako komunikačný prostriedok úradný jazyk – v 18. stor. latinčina, potom nemčina a maďarčina), sa postupným vplyvom maďarského jazyka stáva dvojajazyčným. Dominantná úloha slovenského materinského jazyka sa dostáva do úzadia, stráca sa jeho hodnota a v bilingválnom slovensko-maďarskom prostredí narastá v komunikácii jednotlivca i kolektívu význam aktívne používanej maďarčiny. V etnickom procese sa okrem dobrovoľnej jazykovej asimilácie o ďalšiu jazykovú zmenu zaslúžila organizovaná výmena obyvateľstva medzi

Československom a Maďarskom v rokoch 1946–47, silná hospodárska migrácia v r. 1965, zvýšený počet zmiešaných manželstiev (zhoda vierovyznania bola v prostredí prvoradou, etnická príslušnosť zohrávala pri uzatváraní manželstva druhoradú úlohu).

Za najkultivovanejšiu formu jazykového prejavu sa pokladala v minulosti biblická čeština ako jazyk cirkevnej evanjelickej liturgie (ešte v 90. rokoch 20. stor., i keď už veľmi ojedinele). Slovenčina sa v Malom Kereši zachovala v dvoch existenčných formách – v spisovnej podobe a vo forme miestneho dialektu.

V škole sa vyučuje slovenský spisovný jazyk, avšak záujem o vyučovanie slovenčiny je v meste minimálny, uprednostňuje sa vyučovanie iných cudzích západných jazykov, napriek poskytovaniu veľkých výhod pre národnostné menšiny, v postavení ktorých sa slovenskí Kerešania ocitli. Spisovná slovenčina ostáva len komunikačným jazykom školy a pracovným jazykom úzkeho kruhu slovenskej inteligencie.

Miestnym malokerešským dialektom, ktorý má v prevažnej miere prvky stredoslovenských nárečí, hovorí dnes iba najstaršia alebo staršia stredná generácia – teda generácia 65-ročných a starších, hoci ani títo sa už po slovensky v škole neučili, a tak nepoznajú ani slovenský pravopis.

Kontinuita používania slovenčiny – hoci len dialektu, ktorý v súkromnom styku zohrával vždy dominantnú úlohu – bola prerušená zmenou spôsobu rodinného života. Trojgeneračné spolužitie rodín bolo narušené alebo úplne zaniklo v dôsledu zmeneného hospodárskeho života. Najmladšia generácia nepozná slovenčinu už ani z rodinného prostredia, a tak sa slovenský jazyk v Kiskörösi ocitol medzi mladými vo funkcii cudzieho jazyka.

Dnes môžeme o jazykovom procese v Kiskörösi s výhľadom do budúcnosti konštatovať, že pôvodné slovenské monolingválne prostredie sa preformuje cez bilingválnosť (v súčasnosti ešte zastúpenú najstaršou generáciou) opäť na monolingválne, avšak v neprospech slovenského jazyka, teda na maďarské monolingválne prostredie.

Vychádzajúc z tohto etnokultúrneho i lingvistického poznania, uskutočnili sme v r. 1995 v Kiskörösi nový sondážny heuristický výskum s cieľom spoznať súčasný stav, keďže knižné práce slovenských a maďarských bádateľov vychádzali v prevažnej miere z materiálu získaného v 40. rokoch a výskumy pre *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku* (1993) boli ukončené už takmer pred tridsiatimi rokmi.

Ukázalo sa, že viesť v súčasnosti v Kiskörösi podrobný tematický výskum lexiky dotazníkovou alebo dokonca anketovou metódou v slovenskom jazyku nie je možné alebo je to veľmi náročné, pretože:

a) obyvatelia nepoznajú slovenský pravopis – a ak áno, tak len ojedinele (vyberali sme slovensky hovoriacu najstaršiu generáciu vzhľadom na výskum lexiky z oblasti tradičnej kultúry);

b) náš výskum sa tematicky zameriaval na lexiku z oblasti tradičnej pôvodnej kultúry, ktorej prvky postupne zanikajú alebo sa nachádzajú v inej podobe ako pôvodnej, a tak sa so zanikajúcim predmetom a procesom dostáva jazyková jednotka označujúca tieto reality do pasívnej slovnej zásoby a postupne zaniká.

Využitie dotazníkov môže tak byť len inšpiračnou pomôckou pre usmerňovaný priamy rozhovor na konkrétnu tému. Pri takomto spôsobe výskumu sa násilne nenarúša plynulosť rozprávania vonkajším zásahom exploračným a je ešte možné získať veľmi kvalitný, obsahovo nasýtený dialektologický materiál.

Pri spracúvaní a interpretácii materiálu treba brať do úvahy a) lexikálnu a sémantickú interferenciu ako výsledok jazykových kontaktov, b) bilingválnosť prostredia, c) existenciu alebo absenciu lexém, a to v istom synchrónnom období.

Najnovší získaný dialektologický materiál (konzervovaný na audiozázname) má už v súčasnosti dokumentárnu hodnotu, pretože ide o nárečový materiál z pôvodnej slovenskej enklávy, v ktorej zaniká jeden z jej hlavných atribútov – slovenský jazyk.

Literatúra

Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. Red. P. Király. Budapešť 1993. 223 s. + mapy.

RIPKA, I.: Doterajšie výsledky výskumov slovenských nárečí v Maďarsku. In: 275 rokov v Békešskej Čabe. Prednášky Sympózia o Slovákoch v Maďarsku, 1993. Red. O. Krupa. Békešská Čaba, Slovenský výskumný ústav 1995, s. 94–102.

ŽILÁKOVÁ, M.: Funkčné vrstvy dolnozemskej slovenčiny. In: VARIA II. Materiály z II. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra–Piesok 26.–27. októbra 1992). Red. M. Nábělková, P. Odaláš. Bratislava – Banská Bystrica, SJS pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1993, s. 84–90.

Frekvencia krstných (rodných) mien v hornonitrianskej obci Diviacka Nová Ves

Iveta Valentová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Krstné (rodné) mená sú propriá, ktoré slúžia na identifikáciu osôb s rovnakým priezviskom v rámci rodiny alebo na identifikáciu osôb v malom kolektíve ľudí (napr. pracovnom, školskom). Výber rodného mena závisí od spoločenskej situácie a komunikačných potrieb, ovplyvňuje ho náboženstvo (biblické

mená), spoločenské pomery, kultúrne a rodinné tradície. Často podlieha módnosti a dobovému vkusu, a tak niektoré mená upadajú časom do zabudnutia, iné prežívajú svoju renesanciu alebo popularita ovenčí nové, u nás dosiaľ nepoužívané mená, ktoré prijímame z cudzích a prispôbojeme domácemu jazyku; prípadne sa častým používaním neutralizujú niektoré hypokoristické podoby rodných mien, ktoré v takejto forme nadobúdajú úradnú platnosť.

2. O ukážku vývoja módnosti a popularity rodných mien sme sa pokúsili na materiáli z hornonitrianskej obce Diviacka Nová Ves (okres Prievidza). Zistili sme frekvenciu jednotlivých mužských a ženských rodných mien v jednotlivých vekových kategóriách, ktoré sme ohraničili desaťročiami (pre malý počet osôb sme spojili prvé tri a posledné dve desaťročia nášho storočia).

3. Informácie o menách sme získavali z volebných zoznamov a tlačív o trvalom pobyte (nie všetci obyvatelia sú zapísaní v jednej matrike). Keďže nám údaje slúžili predovšetkým na výskum živých osobných mien (porov. Šlabjarová, 1995), brali sme do úvahy iba žijúcich obyvateľov. Nie je tým zaručené, že uvedené podoby rodných mien sú zapísané tak, ako v matrike narodených, a preto sme zhrnuli pod jedno meno napr. *Pavčina Paulina, Jana – Janka, Lena – Lenka* a i.

a) Mužské krstné (rodné) mená

Obdobie	Najfrekvencovanejšie rodné mená podľa poradí
1900 – 1929	1 Jozef, 2 Ján, 3 Anton, 4 Štefan
1930 – 1939	1 Štefan, 2 Jozef, Anton, 3 Ján, 4 Ladislav, František, Emil, Alojz
1940 – 1949	1 Jozef, 2 Ján, 3 Stanislav, 4 Anton
1950 – 1959	1 Jozef, Milan, 2 Ján, 3 Vladimír, 4 Štefan, Stanislav, Marián, Anton
1960 – 1969	1 Jozef, 2 Ivan, 3 Ján, 4 Ľubomír, Miroslav
1970 – 1979	1 Peter, 2 Jozef, 3 Milan, Martin, 4 Miroslav, Juraj
1980 – 1994	1 Peter, Tomáš, Michal, 2 Martin, 3 Ján, 4 Roman, Jozef, Milan
1900 – 1994	1 Jozef, 2 Ján, 3 Anton, 4 Peter, 5 Milan, 6 Štefan, 7 Michal, 8 Vladimír, Miroslav

b) Ženské krstné (rodné) mená

Obdobie	Najfrekvencovanejšie rodné mená podľa poradí
1900 – 1929	1 Mária, 2 Anna, 3 Pau(v)lina, 4 Helena
1930 – 1939	1 Mária, 2 Anna, 3 Emília, 4 Helena
1940 – 1949	1 Mária, 2 Emília, 3 Anna, 4 Oľga
1950 – 1959	1 Mária, 2 Anna, Emília, 3 Daniela, 4 Marta, Oľga
1960 – 1969	1 Mária, Viera, 2 Jana, 3. Eva, 4 Iveta
1970 – 1979	1 Jana, 2 Gabriela, 3 Andrea, Adriana, Monika, 4 Eva
1980 – 1994	1 Veronika, 2 Petra, 3 Katarína, Zuzana, 4 Gabriela, Ivana
1900 – 1994	1 Mária, 2 Anna, 3 Emília, 4 Jana, 5 Helena, 6 Daniela, Eva, Margita, 7 Gabriela, 8 Ľudmila, Oľga

4.1 Najobľúbenejším mužským rodným menom sa podľa tabuľky a) jednoznačne javí meno **Jozef**. Do 17. storočia, do obdobia protireformácie, sa veľmi málo používalo. Populárnym sa stalo až vďaka osvietenskému panovníkovi Jozefovi II. V Diviackej Novej Vsi má meno *Jozef* najviac nositeľov – 104 (na druhom mieste je meno **Ján**, ktoré má už len 68 nositeľov). Najväčšej obľube sa meno *Jozef* tešilo v 40. rokoch nášho storočia. Od roku 1980 stráca na popularite a z prvých dvoch miest kleslo až na ôsme. V rokoch 1980 – 1994 siedmich pomenovali týmto menom, z toho šesť sa motivovalo menom otca. V 70. rokoch už len jeden chlapec dostal meno *Jozef*.

4.2 Podobný osud postihol aj mená **Ján**, **Anton** a **Štefan**. Napríklad z chlapcov narodených po roku 1980 už ani jeden nemá meno *Anton*. Menom *Štefan* pomenovali od roku 1970 len jedného chlapca.

4.3 Naopak v posledných rokoch vzrástla popularita mien **Michal**, **Martin**, **Tomáš**, **Peter** a **Pavol** (i **Pavel**).

4.4 Zo slovanských zložených osobných mien medzi najpoužíwanejšie patria **Vladimír** (najobľúbenejšie v 50. rokoch), **Miroslav** (najobľúbenejšie v 60. rokoch), **Stanislav** (najobľúbenejšie v 30. rokoch), **Ľubomír** (začalo sa používať v 50. rokoch a najviac nositeľov malo v 60. rokoch) a **Ladislav** (najviac nositeľov malo v 60. rokoch, potom sa ním pomenúvať prestalo). Menej boli v obľube **Ľuboš** (pôvodne domácka podoba mena *Ľubomír*), **Jaroslav**, **Branislav**, **Ľudovít** i **Ľudevít** (staršia podoba mena *Ľudovít*), **Dalibor**, **Radoslav**, **Rastislav**, **Slavomír** a **Vlastimil**. Len raz sa vyskytli mená **Ľuboslav**, **Kazimír**, **Bohuslav**, **Bohumil** a **Radomír**.

4.4.1 Pomerne veľkej popularite sa teší slovanské meno **Milan**. V celkovom rebríčku je na 4. mieste a najpoužíwanejšie bolo v 60. rokoch.

4.5 Za posledných 20–25 rokov sa stali populárnymi mená rôzneho pôvodu, ako **Andrej** i **Ondrej**, **Dávid**, **Dominik**, **Erik** i **Erich**, **Jakub**, **Juraj**, **Ľuboš**, **Lukáš** i **Lukáč**, **Marcel**, **Maroš**, **Martin**, **Matúš** a **Roman**.

5.1 Zo ženských rodných mien je na prvom mieste **Mária** (84 nositeľiek). Najväčšiu frekvenciu v tomto storočí má v najstaršej generácii narodená v prvých troch desaťročiach.

Na prvej pozícii sa udržalo až do konca 60. rokov, potom jeho popularita klesá. Z dievčat narodených po roku 1980 majú meno **Mária** len štyri.

5.2 Podobne je to s rodným menom **Anna**. V celkovom rebríčku je na druhom mieste, ale už v 60. rokoch vypadáva z popredných miest a z dievčat narodených po roku 1980 je len jedna nositeľka tohto mena. Tretie miesto patrí rodnému menu **Emília** (najpopulárnejšie bolo v 50. rokoch). Rodné meno **Jana** sa začalo dávať dievčatám v 40. rokoch, ale najobľúbenejšie bolo v 70. rokoch.

5.3 Rodné mená, ktoré boli obľúbené v staršej a strednej generácii, ako **Elena**, **Eleonóra**, **Jolana**, **Jozefína**, **Magdaléna**, **Margita**, **Štefánia**, sa po roku 1970 (mnohé aj skôr) pri pomenúvaní úplne prestali využívať. Niektoré z nich, napr. **Antónia**, **Helena**, **Jarmila**, **Marta**, **Paulína** i **Pavčina** sa vyskytujú už len ojedinele.

5.4 Najmódnejšie meno posledných rokov u dievčat je **Veronika**, ale časté sú aj slovanské mená Miroslava a Stanislava. Začali sa používať mnohé ženské rodné mená, ktoré sa predtým vôbec nedávali alebo sa využívali len ojedinele, prípadne v inom tvare, napr. **Monika, Petra, Martina, Adriana, Ivana, Andrea, Lucia, Natália, Lenka, Romana, Dominika, Denisa, Barbora** a i

6. Inventár používaných rodných mien sa zväčšuje, ako to vidieť aj v tabuľke c).

c) Počet rodných (krstných) mien v jednotlivých desaťročiach:

	1900-29	1930-39	1940-49	1950-59	1960-69	1970-79	1980-94
ženských	24	31	37	47	41	51	67
mužských	21	26	27	35	40	49	53

d) Prehľad frekvencií rodných mien obyvateľov Diviackej Novej Vsi, ktorí sa narodili v jednotlivých desaťročiach a celkovo počas 20. storočia (1900-1994).

Rodné (krstné) meno	1900-29		0-49		60-69		80-94	
	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-94	1900-94
Mária	24	14	16	14	9	3	4	84
Anna	12	9	12	9	4	3	1	50
Emília	3	8	14	9	4		1	39
Jana			2	6	7	11	5	31
Helena	9	6	4	6	1	1		27
Margita	6	4	6	3	1			20
Eva				4	6	6	4	20
Daniela			1	8	4	3	4	20
Gabriela			1	2	2	8	6	19
Paulína (Pavína)	11	4		1			1	17
Oľga			7	7	1	1	1	17
Ľudmila	1	2	5	4	2	2	1	17
Veronika (Verona)	1	2			1		12	16
Katarína	1	1			2	5	7	16
Zuzana		1		1	2	4	7	15
Viera			1	2	9	3		15
Marta		1	4	7	2	1		15
Štefánia	4	4	4		2			14
Monika				2		7	4	13
Petra (Petronela)	1					1	10	12
Iveta				1	5	5	1	12
Renáta					4	4	3	11
Alena				3	3	4	1	11

Soňa				1	3	2	4	10
Zdena	1	1			4	1	2	9
Miroslava				2	2	5		9
Martina						5	4	9
Ľubica				2	3	3	1	9
Antónia	1	1	2	4			1	9
Adriana				1		7	1	9
Miriám (Mirama)					1	4	6	8
Jarmila			2	3	2	1		8
Ivana						2	6	8
Andrea						7	1	8
Tatiana				1	1	3	2	7
Magdaléna	3		2	2				7
Lucia	1					1	5	7
Lenka (Lena)							7	7
Kamila	2		4			1		7
Elena	2	1	1	2	1			7
Eleonóra		1	3		3			7
Stanislava						1	5	6
Natália						1	5	6
Vlasta				2	2		1	5
Michaela							5	5
Juliana (Júlia)	1	1	1	1		1		5
Jozefína	2	2				1		5
Jolana	2	1	1	1				5
Darina				3	1	1		5
Božena		2		3				5
Anastázia	2	1	2					5
Romana							4	4
Marcela					1	2	1	4
Erika			1			1	2	4
Dominika							4	4
Denisa						1	3	4
Viola				3				3
Sylvia						2	1	3
Milena			1	1			1	3
Jaroslava		1	1	1				3
Irena	1		1	1				3
Daša				1		1	1	3
Barbora							3	3
Amália		1	1	1				3
Alžbeta	2						1	3
Želmíra				1	1			2
Zlatica				1			1	2
Zita				1	1			2
Terézia (Tereza)		1					1	2
Slavomíra						2		2
Simona							2	2

Sabína					2	2
Radmila				1	1	2
Patricia				1	1	2
Nikola					2	2
Milada		1	1			2
Mariana (Marianna)	1			1		2
Lýdia		1		1		2
Lubomira				1	1	2
Kristína		1			1	2
Drahomíra			1	1		2
Cecília	2		1	1		2
Blanka			1			1
Žofia		1				1
Žaneta				1		1
Vladimíra			1			1
Viktória	1					1
Valéria		1				1
Radoslava					1	1
Radka						1
Otilia		1				1
Oldřiška	1					1
Nina					1	1
Marika					1	1
Livia						1
Laura			1			1
Kvetoslava				1		1
Judita					1	1
Jitka			1			1
Ivona					1	1
Irina				1		1
Ingrid						1
Ilona	1					1
Ida					1	1
Gizela	1					1
Genovéva		1				1
Františka			1			1
Evelína			1			1
Etela		1				1
Ema			1			1
Eliška					1	1
Edita				1		1
Dušana		1				1
Drahoslava			1			1
Diana					1	1
Dana					1	1
Dagmar						1
Bronislava	1					1
Beáta				1		1

Apolónia		1						1
Angelika		1						1
Albína		1						1
Alberta			1					1
Jozef	15	11	26	15	19	11	7	104
Ján	13	7	11	14	10	5	8	68
Anton	12	11	8	6	2	3		42
Milan		1	4	15	7	9	5	41
Peter	4	1	3	2	5	11	14	40
Štefan	10	12	5	6	5		1	39
Michal	6	2	3		1	1	14	27
Vladimír	2		1	9	7	1	5	25
Miroslav			2	4	8	6	5	25
Stanislav			9	6	1	4	3	23
Martin				1		9	13	23
Ivan			1	2	11	3	6	23
Tomáš		1	2			4	14	21
Lubomír				5	8	3	4	20
Marián			1	6	4	3	4	18
Juraj			1		2	6	7	16
Roman					3	4	7	14
Ladislav	1	3	3	2	5			14
František	1	3	2	2	2	2		12
Viliam	1	2	3		2	2	1	11
Róbert				1	2	3	5	11
Pavol	1	1		1	4	2	2	11
Paveľ	2	1	2	2		1	3	11
Marek		1				4	6	11
Dušan				5	3	1	2	11
Jaroslav		2	3		1	4		10
Rudolf		1	2	2	1	1	1	8
Zdeno					3	3	1	7
Ondrej	1	1					5	7
Luboš					1	3	3	7
Dalibor						3	4	7
Branislav				1	1	4	1	7
Tibor			2		3		1	6
Radoslav					1	2	3	6
Maroš						2	4	6
Igor				1	3	1	1	6
Emil	1	3	1			1		6
Andrej						3	3	6
Rastislav					1	3	1	5
Ľudovít			4	1				5
Slavomír				1	1	2		4
Miloš					3		1	4
Marcel						2	2	4
Domínik				1			3	4

Daniel				1	2	1	4
Alojz		3		1			4
Vincent	1	1		1			3
Viktor	1		1		1		3
Matúš						3	3
Lukáš						3	3
Lukáč				1	1	1	3
Ernest		1	1				3
Dávid					1	2	3
Alexander	1			1		1	3
Vlastimil				1	1		2
Vit				1		1	2
Samuel		1					2
René					1	1	2
Patrik					2		2
Ľudevít		1	1				2
Lubor			1	1			2
Koloman	1	1					2
Karol				1		1	2
Július					1	1	2
Jakub						2	2
Imrich		1		1			2
Erik					1	1	2
Eduard			1			1	2
Boris					1	1	2
Adrián					1	1	2
Zdeněk				1			1
Richard					1		1
Renat						1	1
Radomír					1		1
Oliver					1		1
Norbert				1			1
Luboslav					1		1
Libor						1	1
Kazimír		1				1	1
Kamil						1	1
Gregor	1						1
Filip						1	1
Ferdinand		1					1
Erich					1		1
Bohuslav				1			1
Bohumil				1			1
Augustín	1						1
Albín				1			1
Adam	1						1

Literatúra

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Frekvencia a motivácia výberu rodných mien na Slovensku v minulosti a súčasnosti. In: VII. slovenská onomastická konferencia. Zemplínska štrava 20.–24. septembra 1976. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980, s. 305–314.

KNAPPOVÁ, M.: Spoločenské fungovanie oficiálnych podôb rodných mien. In: VII. slovenská onomastická konferencia. Zemplínska štrava 20.–24. septembra 1976. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980, s. 287–291.

KRISTOF, Š.: Osobné mená bývalej Tekovskej stolice. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969. 305 s.

MAJTÁN, M. – POVAŽAJ, M.: Meno pre naše dieťa. Bratislava, Obzor 1985. 200 s.

POVAŽAJ, M.: Vznik nových úradných podôb mien. In: VII. slovenská onomastická konferencia. Zemplínska štrava 20.–24. septembra 1976. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980, s. 293–297.

ŠLABJAROVÁ, I.: Živé mená v Diviackej Novej Vsi. In: VARIA IV. Materiály zo IV. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra–Piesok 30. 11.–2. 12. 1994). Red. M. Nábělková, P. Odaláš. Bratislava – Banská Bystrica, SJS pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1995, s. 14–19.

Príčiny a spôsoby vzniku polyonymie chotárnych názvov

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Pri terénnom výskume, ktorý je súčasťou prípravy našej dizertačnej práce, sme sa stretli s javom, že niektoré chotárne názvy sú polyonymické, to znamená, že jednému denotátu v istej onymickej situácii zodpovedajú minimálne dva názvy. V súbore chotárnych názvov 3 obcí Muránskej doliny (Muránska Huta [MH], Revúca [RV], Revúčka [RVČ]) sme sledovali výskyt polyonymických chotárnych názvov a zisťovali sme príčiny a spôsoby tvorenia nových názvov.

Polyonymia je súčasťou mimojazykovej stránky toponyma, ktorú tvorí: 1. vzťah pomenúvateľa k nazývanému objektu pri vzniku mena a 2. onymická platnosť toponyma pri spoločensky podmienenej identifikácii objektov a javov skutočnosti (Majtán, 1974, s. 32). Rozdiel medzi polyonymiou a variantnosťou názvu vidí M. Majtán takto: „Termínmi viacnázvovosť, tautonymia možno označovať lexikálne, slovotvorne, paradigmaticky a gramatickým číslom odlišené názvy toho istého objektu a termínom variantnosť hláskovo a graficky odlišené názvy (varianty názvov)“ (Majtán, 1976, s. 45).

Príčinou vzniku polyonymie chotárnych názvov je ich najslabšia štandardizovanosť spomedzi všetkých druhov toponým¹. Štandardizovanosť (ustálenosť) názvu nesúvisí s vekom, ale s dôležitosťou toponyma (napr. pri orientácii, vymedzení určitého územia a pod.). Chotárne objekty sú špecifické tým, že reprezentujú hospodárske objekty, ktoré človek ustavične pretvára, využíva, mení ich tvar, charakter. Činnosť človeka sa môže odraziť pri vzniku nového pomenovania (napr., ak zúrodni ladom ležiacu pôdu, môže sa v názvoch vyskytnúť pôvodný stav pôdy a v novom pomenovaní druh plodiny, ktorá sa tam pestuje).

Chotárne objekty bývajú predmetom kúpy alebo dedičstva. V takomto prípade prvotný názov môže byť apelatívneho pôvodu a druhotný vzniká podľa osobného mena majiteľa (*Mokra poľan* – *Bombová* (MH), *Do vrchu* – *Miškova polianka* (MH), *Bañiská* – *Šajtarka* (MH), *Brezini* – *Tarčova* (MH)).

Ďalšou príčinou vzniku polyonymie môže byť uprednostnenie určitého motivačného faktora. Jednej lokalite revúckeho chotára zodpovedajú tri názvy: *Káre* – *Križnia cest'* – *Rúdňia cest'*. Prvé pomenovanie bolo motivované charakterom cesty (prudké zákruty), druhé polohou objektu (cesta križuje dva chotáre) a tretie charakterom/účelom cesty (cesta slúžila na dovoz železnej rudy zo Železníka do Revúcej).

Nezanedbateľnou príčinou vzniku polyonymie chotárnych názvov je aj jazyková úspornosť – vznikajú tak eliptické alebo univerbizované formy pomenovaní (Krško, 1994, s. 20).

V súbore všetkých troch spomínaných obcí sa vyskytlo 37 polyonymických objektov, z ktorých 28 malo 2 názvy, 7 objektov bolo pomenovaných 3 rôznymi menami a 2 objekty mali 4 názvy. Na základe tejto vzorky sme zistili, že nové pomenovania pre istý onymický objekt môžu vzniknúť 5 spôsobmi:

1. Pri vzniku nového pomenovania sa **mení onymizované apelatívum**. Takto vznikli názvy v Revúcej: *Prialoh* (z apelatíva *prialoh* – zúhorená, neobrobená zem (Orlovský, 1982, s. 267), objekt sa nachádzal za mestom) – *Jermošisko* (z apelatíva *jermok* – jarmok, konali sa tu trhy s hospodárskymi zvieratami) – *Rajčula* (z apelatíva *rajčula* – na jarmočnisku vyhradené miesto pre kone (Orlovský, 1982, s. 277)). Zmena onymizovaného apelatíva často súvisí s úpravou a využitím objektu. Takéto prípady sme zaznamenali v Mu-

¹ Najpevnejšiu štandardizáciu majú názvy dôležitých riek (*Váh*, *Hron*, *Dunaj*...), názvy osád (polyonymia vzniká len pri úradnom premenovaní, napr. *Bašovany* – *Partizánske*, *Telgárt* – *Švermovo*...) a oronymá (výnimkou je možno len najvyšší slovenský štít – *Gerlachovský štít*, ktorého názvy sa možno len najvyšší slovenský štít – *Gerlachovský štít*, r. 1946 na *Stalnov štít* a po odhalení stalinistického kultu osobnosti opäť na *Gerlachovský štít*).

rárskej Hute v pomenovaniach *Čerchla* – *Košariska*. Názov *Čerchla* pochádza zo slovesa *črechliť* – lúpať kôru stromu, ktorý následkom toho vyschne (HSSJ, I., s. 224) – išlo o prvotné získanie pôdy. Názov *Košariska* pochádza z apelatíva *košar* – ohrada pre ovce (Orlovský, 1982, s. 144) – na pôvodne zalesnenej pôde postavili košiar pre ovce. Postupná úprava a využitie objektu sa premietlo aj do názvov *Urbarski les* – *Pustki* – *Kopaň* (MH). Pôvodný les, ktorý patril do urbára obce, bol vyrábaný, potom pôda nebola obrábaná (pustla), neskôr sa začala obrábať kopaním. Týmto spôsobom vznikajú aj nové názvy, v ktorých je obsiahnuté meno majiteľa tohto objektu: *Do vrchu* – *Miškova polianka* (MH).

2. **Mení sa lexéma niektorého člena pri viacčlennom názve**, pričom nový názov má počet členov zachovaný. Takto vznikli pomenovania v revúckom chotári *Druhi hon* – *Postrední hon* – *Druhia polo* a *Druhá ulica* – *Druhí ret*.

3. **Nastáva univerbizácia pomenovania** (porovnaj Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989; Odaloš, 1994):

a) Chotárne názvy, ktoré vznikajú univerbizáciou – deriváciou, sa spomedzi spomínaných obcí vyskytujú najmä v Revúcej a Revúčke. Zo súboru polyonymických názvov je však univerbizovaných len sedem. Keďže ide o pomenovania podľa pôvodného majiteľa, môžeme z diela B. Iľu (1944, 1946) zistiť výskyt osobných mien, podľa ktorých vznikli takéto chotárne názvy. Zistili sme, že univerbizované názvy bez svojho (predpokladaného) plného pendantu sú staršie ako polyonymické objekty: *Bodnárka* (RV) – podľa majiteľa Bodnára (meno sa vyskytuje r. 1686), *Kušniariška* (RV) – meno Kusnjer sa vyskytlo r. 1636, *Profantka* (RV) – meno Prophant sa spomína r. 1603. Oproti pomenovaniu objektu *Árvaiho lúka* – *Árvaiška* – *Za Laca* – *Poza Laca* (RV) Primárny názov (*Árvaiho lúka*) je podľa rodného mena majiteľa. Meno Árvai spomína B. Iľa až r. 1828; jeden z informátorov uviedol, že majiteľ sa pôvodne volal Kukla a toto meno si zmenil/pomaďarčil na Árvai.

b) Pri univerbizácii substantivizáciou je základom pomenovania hlavné prídavné meno, napr. *Hrbálóška doľinki* – *Hrbálóška* (RVČ), *Valentóška doľinki* – *Valentóška* (RVČ), prípadne iný tvar, napr. *Štengerauš doľina* – *Štengerauš* (RV). Niekedy pri takomto druhu univerbizácie dochádza aj ku zmene rodu, napr. *Banskí vršok* – *Banská* (RV).

c) Pri univerbizácii elipsou sa v základe pomenovania nachádza syntakticky nadradený člen viacčlenného pomenovania – podstatné meno a komunikačne nadbytočné časti pomenovania sa elidujú, napr. *Velki gruh* – *Gruh* (MH), *Ilusá doľina* – *Doľina* (MH).

d) Vyskytuje sa aj univerbizácia metonymiou, napr. *V doľiňe* – *Doľina* (RV), *Pri konkvikte* – *Konkvikt* (RV), *Za mašó* – *Maša* (RV).

Domnievame sa, že univerbizované názvy typu *Kurucka* sú sekundárne pomenovania, ktoré sa tvoria z primárnych pomenovaní pomocou medzistup-

ňa. Medzistupňom by mal byť názov s elidovaným členom (napr.: *Kurucová jama* – *Kurucová* – *Kurucka* (RVČ), *Šturmánová hvara* – *Šturmánová* – *Šturmánka* (RVČ)). V našom prípade sa pri univerbizácii chotárných názvov používa sufix *-ka* a nárečový variant *-iška*.

4. Polyonymia chotárných názvov odvodených od krstného mena majiteľa môže vzniknúť tak, že v jednotlivých formách sa odráža individuálny vzťah k tejto osobe. Takýmto spôsobom vznikla polyonymia objektu *Za Valenta* – *Za Valentka* – *Za Valentika* (RV). V týchto názvoch je obsiahnutá základná podoba krstného mena Valent a hypokoristické podoby Valentko, Valentik.

5. Polyonymia vzniká kombináciou predchádzajúcich spôsobov. Nový názov chotárneho objektu pomenovaného pôvodne *Mokra poľan* je *Bombová* (MH). Tento názov vznikol potom, ako sa majiteľom Mokrej poľany stal Bomba. Forma názvu *Bombová* však vznikla nielen podľa majiteľa, ale aj elipsou člena názvu (poľan, hora, úboč, lúka...). Pri vzniku pomenovania *Hajnáčka* (pôvodne *Javorina* (MH)) sa použilo meno podľa majiteľa spolu s univerbizáciou.

Na záver sa vynára otázka, ako sa prejavuje polyonymia v spoločenskom fungovaní, v konkrétnej onymickej situácii. Nedá sa jednoznačne konštatovať, že polyonymia narušuje komunikáciu (porov. Majtán, 1976, s. 45). Je prirodzené, že forma názvu musí byť zrozumiteľná pre komunikujúcich. Z hľadiska spôsobu tvorenia nových názvov sú komunikačne rovnocenné univerbizované názvy, a to v okruhu celej obce. Toponymá, v ktorých je využitá hypokoristická podoba krstného mena majiteľa, komunikáciu narušujú v porovnaní s predchádzajúcimi typmi o niečo viac. Vo sfére používania v rámci obce komunikáciu narušujú predovšetkým názvy vzniknuté zmenou lexémy v rámci viacčlenného pomenovania alebo názvy so zmenou onymizovaného apelatíva. Pri týchto formách sa zužuje sféra používania až na úroveň mikrosociety (najčastejšie rodiny). Pri spoločenskom fungovaní názvu v konkrétnej onymickej situácii by sme teda mohli hovoriť aj o mikrosociálnych toponymách, ktorých základnou charakteristikou by bola malá dôležitosť pomenovaného objektu pre väčší kolektív a nízka komunikačná potencia.

Literatúra

BLANÁR, V.: Lingvistický a onomastický status vlastného mena. In: VI. Slovenská onomastická konferencia (Nitra 4.–6. apríla 1974). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980, s. 23–29.

Historický slovník slovenského jazyka zv. I. (A–J). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.

ILA, B.: Gömör megye zv. II. Akadémiai kiadó, Budapest 1944.

ILA, B.: Gömör megye zv. III. Akadémiai kiadó, Budapest 1946.

KRŠKO, J.: Onymizácia apelatív v chotárných názvoch obce Revúčka. In: Varia IV. Zost. M. Nábeľková, P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica. Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1995, s. 19–21.

MAJTÁN, M.: Mimojazyková stránka toponyma. In: Zborník materiálov zo VI. Slovenskej onomastickej konferencie (Nitra 4.–6. apríla 1974). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1976, s. 31–37.

MAJTÁN, M.: Spoločenské fungovanie toponyma. In: Zborník materiálov zo VII. slovenskej onomastickej konferencie (Zemplínska šírava 20.–24. septembra 1976). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980, s. 43–49.

ODALOŠ, P.: Nespisovné útvary v komunikácii basketbalového a penitenciárneho prostredia. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied 1994.

ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982.

ORLOVSKÝ, J.: Chotárne názvy z Gemera. In: Obzor Gemera, roč. V, č. 2, s. 70–71.

O predponah v nárečju

Drago Unuk

Pedagoška fakulteta, Maribor

Knjižni jezik in nárečje sta popolna jezikovna sestava. Nárečje je, s tem tudi vsak govor znotraj nárečja (poimenovanje je v tem zbirni pojem), zaključen jezikovni sestav, ki je zadosten govorcem, saj z njim urešnjujejo vse sporazumevalne potrebe na določenem zemljepisnem prostoru. Raba nárečja (govora) je vezana na zasebno sporazumevanje, omejeno s prostorskim okoljem in vsebinami vsakdanjih potreb. Jezikovne posebnosti se kažejo na vseh ravlinah.

Sestav knjižnega jezika je vseobsežen, (lahko) sestavljen iz delnih sestavov in večfunkcionalen, v določenih merah odmišljen ter umeten, zlasti pa za vsakega govorca drugoten. Takšen sestav je dogovorno normiran, raba pa predpisana v glavnem za področje javnega sporazumevanja. V nárečju je normiranost zgolj navidezna; je le vsota pogostnosti in ustaljenosti kolektivne rabe. Kljub navidezni ohlapnosti in nezamejenosti pa je nárečje trden, zaokrožen in samozadosten jezikovni sestav na vseh ravlinah.

Glede na to, da je knjižna zvrst najbolj preučevana in najbolj natančno opisana ter popisana, in glede na dejstvo, da sta njegova osnova osrednjeslovenski nárečji (gorenjščina in dolenskáčina), je primerjava obravnavanih govorov s sistemom knjižnega jezika obenem tudi poskus vzporejanja vzhodno-slovenskega jezikovnega področja z osrednjim.

Podane bodo posamezne predpone po zbirnih pomenih, pomeni, ki jih izražajo predpone, in primeri rabe v narečnih govorih. Paradigmatski odnosi, t.j. odnosi znotraj sestava, so bili obdelani z vzorci besedotvorja,¹ in to glede na predvidljivost in pravilnost oblik ter postopkov, zato so zgledi konkretne rabe nanizani ne glede na različne besedotvorne postopke. Ponazarjalno gradivo je bilo zbrano v sedmih naseljih na Dravskem polju in predstavlja t.i. zahodne prleške govore panonske narečne skupine.

Pomene predpon² obravnavam tako, da jih razvrščam po skupinah³ glede na pogostnost; ob tem še predstavljam, katere predpone so v obravnavanih govorih produktivne (tvorne)⁴ in kakšen pomen imajo.⁵ Ker je vsak narečni govor popoln jezikovni sestav, inventarizacija narečnega gradiva zaradi preobširnosti ni vseobsegajoča, pač pa so zajeti le najpogostejši vzorci.

Zaradi primerjave in preglednosti podajam vzporedno predstavitev predpon v narečnih govorih in v knjižnem jeziku, in sicer tam, kjer v narečju ni tvorbe z (enako) predpono, podajam uresničitev v knjižnem jeziku. V prikazu se omejujem samo na glagol in slovenske predpone, potencialne interference iz knjižnega jezika (in drugih zvrsti), ki so eksplicitno prepoznavljive, zane-marjam.

A) Krajevni pomen predpone

1. Usmerjenost dejanja h končni ali mejni točki in/ali dosega te točke	
ə (do-)	'sə č do 'və ja, kə'pā lā sŋ do p'lo tū, (doseči do veje, dokopala sem do plota)
2. Usmerjenost dejanja iz česa, od kod, navzven	
ə/s-/z- (iz-)	'za ɹ sa ja pā z'lə taŋ, ras'tā nta sŋ s'pu stli, 'ča p 'vu n pŋ'tə gŋt (izvleči čep)
3. Usmerjenost dejanja na kaj	
nā-/ə (na-)	nā 'vŋ s nā'lu ɔŋt sa'nŋ, sa'no f kŋ'pī cŋ'dā t, nā k'li n v'bī esu, (seno naložiti v kopico, natakniti na klin)

¹ Gl. Unuk 1995 258–268

² Pri pomenu gre za vidik slovarskega in besedotvornega pomena (Gl. Vidovič-Muha 1986 79–90)

³ Slovarske pomene povzemam po SSKJ I–V, za pomenske skupine v obdelavi knjižnega jezika prim. tudi Hajnšek-Holc 1978. 33–57

⁴ Za knjižni jezik je pregled predpon, ki podstavnim glagolom spreminjajo pomen, v Toporišič 1984 161–169

⁵ Pri besedotvornem pomenu primerjam z Bajec 1959 in Vidovič-Muha 1985, 1986

4. Usmerjenost dejanja na kaj, k čemu	
pər- (pri-)	pər'bi d 'dē skŋ, k'nu ŋf nā s'ra jŋ pər'si t, pər'b'li žāt sa 'tu jamu
5. Usmerjenost dejanja od česa, vstran	
ŋd- (od-)	ŋd'ri ɔŋt 'kŋ s 'jā bŋka, ŋt'ərgāt 'kŋ z blā'gā, ŋ'di t ŋd'za na, ŋd'žā gāt 'kŋ z 'dē ska, ŋd'vā dūt sa kā'jē nā
6. Usmerjenost dejanja okoli česa	
v- (o-)	v'gərŋt si 'mā ntŋ, f'si pāt kŋm'pi r
ŋb- (ob-)	vŋ'ri sāt si 'rŋ ka, 'vərŋ ja ŋp'xu ŋdŋ
7. Usmerjenost dejanja skozi kaj	
pra- (pre-)	pra'pī līd žā'li ɔŋ, praca'di t 'čā j, pra'vərŋtāt x'lo t, pra'lu knāt 'dē skŋ
8. Usmerjenost dejanja naprej	
ə (pro-)	(vojaki so prodrli na ozemlje)
9. Usmerjenost dejanja na površino, dotik s površino, razprostriranje po površini	
nā- (na-)	nā'lu ɔŋt nā 'mī zŋ, nā'ri sāt nā s'tē nŋ, nā'mā zāt nā k'ru x, 'kŋ lo nā'mā zāt
ŋ- (o-)	ŋb'li zŋt si 'pərsta, ɔs'li nūt si 'pərsta
ŋb-/ə (ob-)	'māčkā gā ja ŋb'li zŋlā, tā'pē ta nā'lē pit, 'zi t sa ja v'dərgnŋ, (oblepiti zid s tapetami, zid se je obdrgnil)
pŋ- (po-)	popāc'ka ŋ ja 'mī zŋ
pra- (pre-)	prak'ri t st'ri ɔŋ
10. Odstranitev česa iz česa	
z-/s- (iz-)	'vi nŋ z'li t s 'sŋ dā, 'jābŋka st'rē st s 'kŋ rpa
11. Ločitev v dva ali več delov	
pra- (pre-)	praga'di t 'sŋ bŋ, pra'zi dāt 'cē lo 'xi ŋŋ, pra'lā māt 'pā lo
12. Kraj, kjer poteka dejanje	
pŋd- (izpod)	pŋtkŋ'pā d dra'vŋ, 'tē d'ru gi gā ja pŋd'nē sŋ
ə (nad-)	(nadzidan hišo)

o- (ob-)	(obiti ovu o obvoziti oviro)
o- (pod-)	(podkuriti ogenj)
Prenos pomena (dejanje, ki se godi pod čim, je skrito, pritaženo, zahrbtno)	
pod- (pod-)	po'tku po gâ ja 'o ni gâ po'tku'pu jajo po'ta kplâ sâ ji ('kokoši') ja ca
o- (pre-)	(prečrtati besedo)

13 Sprememba kraja, položaja, kjer je kaj	
pra- (pre-)	pra'li t'vi no pra'lu ožid 'de ska

Pomen premikanja

- pomen gibanja do kod, iz česa, okrog česa, kam, čez kaj, k čemu	
o- (do-)	'du ošo ja 'o ni gâ
z- (iz-)	gq'lo bi so zla'tâ vâli
ob- (ob-)	'po la op'xu odu
od- (od-)	opa'lâ t sa v 'mi esto
o- (po-)	(pojezditi na polje)
pra- (pre-)	prap'lâ vât nâ d'ru go st'ra n prap'lâ vât 're ko
pär- (pri-)	pär'pa lât sa v 'mi esto

- pomen premikanja hkrati z dejanjem ali načinom, ki ga izraža osnovni glagol	
o- (na-)	(nahrumeli so gledalci t j hrupno prišli)
od- (od-)	odž'vi žgaj si ja z gos'ti lna ('žvižgajoč odšel') o'pe u si ja dâ'mu ('pojoc odšel')
od- (po-)	(nedovršnost) odžviž'gâ vaj si ja dâ'mu (požvižgaval žvižgal je ko je šel')
pär- (pri-)	'pa s ja dâ'mu pär'lâ jay t'ru ok ja s 'šo la pär'jo kay 'mâ čak ja dâ'mu pärm'ja ukay

- pomen oviranosti in težavnosti pri premikanju (glagoli s se)	
o- (do-)	(komaj se je dokopal do cilja)
s-/z- (iz-) o-	'kq maj sa ja s 'po sila s'ku opau
pra- (pre)	pra'ri no sa ja skoz 'ži vo 'ma jo (komaj)
pär-/pri- (pri-)	'ta ško sa ja dâ'mu pär'ku opau v gos'ti lni ja 'ko maj do pri'ja ča p'ri šq ('pririmi') (komaj) ja p'ri šo do s'to jica

Pomen dodajanja (na višino, dolžino, do določene mere)	
do- (do-)	dq'ku po ja 'a no 'ji vo m'le ko do'li t f pi skar, ka bq 'pu n
o- (na-)	(navrgel je še merico)
po- (po-)	pog're t m'le ko po'ku xât m'le ko
do- (pri-)	'vu odo do'li t k 'vi ni
Pomen zapovrstnosti ali porazdelitve dejanja na več vršilcev	
ob- (ob-)	f'sa 'ji va ja o'pxu odo
o- /s- (po-)	t'ru oci so 'že s'li f'si s'pâ t (otroci so že pospali) s'ku ro ja f'sa 'darva (pokuril je drva)

Pomen ponavljanja in manjšanja (po obsegu, trajanju ali stopnji)	
po- (po-)	(nedovršnost) 'to ti č'lu ovak 'vč dno pokâš'lâ vâ
pri- (pri-)	z'mi eraj mu priki'mâ vâ
nâ- (na)	kora'ni na so nâg'lu odâli 'čarf ja nâg'ri zo 'jâ boko
ob- (ob-)	m'ra morji so obg'lu odâli ko're ja
ob- (ob-/o-)	'za jci so d're vja obg'lu odâli
po- (po-)	'mâ lo ja pogar'mi elo, 'pu ota ja pâ 'e jâlo po'se di ša 'mâ lo
o- (pre-)	ob'le ko ja fp'ra lâ (preprala)
o-/pär- (pri-)	p'li či so pa'ro ti post're gli, sq mu po'ri ezâli (pristrigli) 'barka so mu päst'ri gli
o- (iz-)	(mleko je izkipele)
po- (po-)	'vu odâ sa ja pov'ri elâ

Oslabel krajevni pomen	
od-/o- (od-)	'ta ško oš'te jam g'nâ r 'pa uc mu ja v'maržno (odmrznil)

B) Časovni pomen

1 Časovna omejenost dejanja	
po- (po-)	'sâ mo pog'le dplâ ja f'xi šo
po- (pri-)	po'a xci mi nâ k'ra va (pripazi/popazi)

2 Predodobnost dejanja	
o- (na-)	(naplačati za kupljeno blago)

3 Vzporednost ali hkratnost dejanja z drugim	
o- (pri-)	(priatelj so mu prispevali svoj delež)
4 Prekinitev stanja za kratek čas	
pra-/pər- (pre-)	stu'da nac ja pra'sa xno 'pu olok po'li et pərsu'si
5 Bivanje, obstojanje	
do- (do-)	do'čā kāt 'le po na'di elo
pra- (pre-)	'mā mā so prazi'vi eli vi'su oko stā'ro st 'le lq 'no č ja praba'di elā prazi'vi eli so 'vo jsko

C) Načinovni pomen

1 Pomen dosege namena, cilja	
do- (do-)	'ta ba pā na 'mu ocam dok'li cāt
z- (iz-)	iz 'le sā ja z'ri ezaŋ piš'čā lko
nā- (na-)	nāgo'vu oro gā ja zā g'nā r
o- (od-)	(oddajiti otroke 'vzrediti otroke')
pər- (pri-)	pər'k'li cāt so'se dā pər'vā bi 'ku ra pər'ra nid g'nā r
o- (iz-)	(izklesati kip)
nā- (na-)	'so t ja nāvērtay 'dərva nā'si ekāt 'de ska ja nā'zā gau 'me t nā'ci edut

Ekspresivni pomen

pər- (pri-)	pər'ku opay/do'ku opay sa ja do 'le pa s'lu žba
-------------	---

2 Doseganje ali preseganje običajne mere

nā- (na-)	nāb'ra t 'pu no 'ko rpo 'jā bok nām'lā tit 'pu no 'zi tā
o- (iz-)	'šo lna 'mu ocam ras'xu odut (izhoditi)
pod (izpod-)	potko'pā t 'xi šo
po- (po-)	po'mu osit ob'le ko
o- (nad-)	(nadvladati nadmodriti)
pra- (pre-)	'te m'la jsi 'si n ja 'že pra'ra so
z- (iz-)	z'nu oray sa ja ko ša ja 'bi u m'lā t

Pomen doseganja ali preseganja polne mere

nā- (na-)	'na s smo sa pā nā'xu odli nā'di elay sa ja nāgo'vu oro sa ja
-----------	---

Glagoli, ki pomenijo zauživanje hrane	
nā- (na-)	nā'po kālā sa ja po'ti ca nā'cu kay sa ja nā'žar sa ja

Glagoli s pomenom načina govorjenja

s-/z- (iz-)	'to tā 'bā bā pā f'sa sklapa'ta
o- (na-)	(načenčati)
o- (po-)	(počenčati nekoliko)
o- (iz-)	(s težavo izdaviiti ime)
o- (od-)	(oddrati naučeno)
o- (iz-)	(izčivkati se izpovedati se)
o- (na-)	(po dolgem času se nagovoriti)

3 Visoka stopnja dejanja

nā- (na-)	nā'bu tād gā s 'pā lci gā ja nā'mā xay
z- (ob-)	'fe jst gā ja z'di elay z'bu tay gā ja (obdelati)
s-/z- (pre-)	s'te po gā ja (pretepel) - 'hudo', o'ru oka s'ta pst - 'natepsti'
s-/z- (iz-)	t'ri ebā ja 'ce lo s'pu cāt'š'či sūt ('izčistiti')
pra- (pre-)	tās'to ja t'ri ebā prapo'ji d z m'le kom

Č) Pomen (samo) dovršnosti

Glagolske predpone izražajo samo faznost dejanja (začetnost, končnost, trenutnost)	
do-/s-/z- (do)	do'čā kāt f'ta mi sa ja do'u pau po 'so bi 'sa m pā 'tā 'ko ma j gā ja dā'i'te u s've čā ja zgo'ri elā (sveča je dogorela)
s-/z-/o- (o-)	've ja ja sk'li esto krom'pī r 'bē lim 'be llā sŋ gā (olupim olupila)
ob- (ob-)	'tərs so ob'ri ezāli
od- (od-)	'vu qdā ja o'ta klā
po- (po-)	so 'že po'ža li pōk'li čī ma
s-/z- (pre-)	vi'no grāt so skō'pā li
s-/z- (ob)	f'sa ja z'nu oray (vse je obnorel)
o- (o-)	(rana se lahko ognoji)
o- (iz-)	(jeza je izbruhnila iz njega)
o- (ob-)	(obnorela ga je)
raz- (raz-)	raz'je zo sa ja
z- (z-)	t'ru ok sa ja z'bu qdlo 'a no si ja zā'pe u zā'jo kālā ja zā'lu bo sa ja z'ra st z'mu qčit z'me šāt zm'li et sp'ra si z'vi t

zâ- (za-)	t'ru oci so zâs'pâ li
s-/z- (iz-)	zb'ru sit 'nu oš 'vu odâ ja sxlâ'pe lâ
v-/p- (o-)	po'so do ja vb'ri sâlâ vb'ri u sa ja pob'ri sâlâ ja po'so do stânq'vâ nja ja pŕ'ci stlâ
ob- (ob-)	'To natâ so ob'do žli
po-/s-/z- (po-)	pob'ri sâlâ ja 'pu α s'pu câlâ ja prai 'xi šo (počistila)
s- (s-)	'du gi t'râ m ja s'ta sau
f- (u-)	stu'da nac je f'sâ xpo
Prislovni pomen (poleg faznosti)	
- skozi	
pra- (pre-)	pra'dar ja s'te no prasi're lo ja ži'va u
pra- (pro-)	pra'dar je skozi

- drugam	
pra-/ø- (pre-)	pra'barno sa ja prav'ze u ja par'pa lau sa ja (prepeljal se je drugam)
pi o-/pra- (pro)	'to pâ 'mu oram pro'dâ t 'tâ m ja zâ pra'dâ t 'ci sto f'sa pâ 'm si pra'da u 'ni č

drugače	
pra- (pre)	pra'di elau ja 'ce lo 'xi šo 'ce lo ob'le ko ja pra'di elâlâ pra'barno ja 'ce lo 'xi šo

- več	
pra- (pre-)	m'le ko ja praki'pe lo po'ro ko so prak'li câli

- več	
pra- (pre-)	st'ri exo prak'ri t (streho prekriti)
po- (pod-)	'no go mu pos'tâ vit

- zgoraj	
po- (po-)	popâ'ca u sa ja po'bâ rvâlî so v'ra ta n'ji vo so pog'no jli

- gor	
nâ- (na-)	nâ s'te no ja 'ni eka nâs'li kau nâ'h t mu 'mu oram

- stran	
od- (od-)	otsi'ra mid gâ o'di t ja t'ri ebâ

- spodaj	
pod- (pod-)	pŕi 'pi skar 'mu oram pots'tâ vid 'dê skŕ

- prej	
prad- (pred-)	'no vim lu'dê m sa ja t'ri ebâ prais'tâ vit

- zgoraj	
ø- (nad-)	(nadleteti)

- okrog	
ob-/ø- (ob-)	'ko st ja ob'ri ezau ob'ri u sa ja 'â darco ja t'ri ebâ ob'rŕ bu ko're nčak ja pog'lu oday (obglodal) ja t'ri ebâ otko'pâ t (obkopati)

- zaporedoma	
-po-/ø- (po-)	'ku jf'po stilo so po'pâ li f'sa so po'si ekâlî d're vja so po'sâ dli v'marî so f'si (pomrli)

- malo	
po- (po-)	'mo st'ra qî ja po'ci nglau pod're mâlâ sa ja 'mâ lo pok'la kŕi ja t're bâ, po 'ji esti ja t'ri ebâ 'mâ lo pop'lâ xŕi pog'le dâlâ gâ ja po'ru žit 'mâ lo po 'xi šî

- popolnoma	
o-/v-/f- (o-)	'ku j okâma'ne u ja op'ču to ja ogulo'fâ li so gâ fk'h câli so jux
ø- (ob-)	'bâ bâ gâ ja 'či sto zn'o'ri elâ (obnorela) os'ta u ja x'ro m (ohromel je)

- več, močnejše kot	
pra-/ø- (pre-)	prai'vi et, praxi'ti eli so gâ 'q ni ja 'bi u 'bo l g'lâ sŕ (preglasil je druge)

- več kot	
ø- (nad-)	(nadživeti)

- ne več biti, ne več delati	
od- (od-)	're st ja ot'sa day s'vo ja ja os'lu žo, od'že jat sa 'ro ža otc'va tajo

Pomen ustalitve začetnega stanja	
ob- (ob-)	<i>pi'ja nac ja prad gos'ti lni ob'la žau, ob'la žau ja o'pi'ja.ča</i>

Pomen razveljavitve stanja glede na druge predpone	
od- (od-)	<i>s'ra jco si zâ'pē t s'ra jco si o'pē t o'pa lât 'vō s zâ'pa lât 'vō s, o'k'lē nit v'ra ta zâ'k'lē nit v'ra ta; o'd'lē pid z'nâ mko zâ'lē pid z'nâ mko</i>
o- (pre-)	<i>(povsem prezidati hišo)</i>

Pomen nastopa stanja, pridobitve lastnosti	
o- (o-)	<i>g'ra tād g'lu x, g'ra tād 'bē li (obledeti, oglušeti)</i>
po- (po-)	<i>'či sto sa ja po'lē no</i>

Pomen vzora, po katerem se kaj ravna	
o- (po-)	<i>(ponemčiti se)</i>

Predponski glagoli iz predložnih zvez	
o- (iz-)	<i>(izbubiti se)</i>
o- (na-)	<i>(namestiti)</i>
o- (pod-)	<i>(podjarmiti)</i>
Predponski glagoli brez brezpredpanskega para	
<i>o'p're t, v'ra ta p'p're t 'sâ mo, p'p're t v'ra ta</i>	
Glagoli z dvema predponama : nâ'ji est sa prânâ'ji est sa	

Analiza besedotvornih postopkov in pogostnosti posameznih besedotvornih obrazil pokaže, da se besedotvorje v obravnavanih govorih bistveno ne razlikuje od knjižnega jezika, drugačna so samo nekatera besedotvorna obrazila, značilna za raziskovalno področje, in njihova razvrstitev. Podobno tudi pregled glagolskih besedotvornih predpon po pomenih, ki jih izražajo, pove, da predpone v obravnavanih govorih izražajo iste pomene kot ustrezne predpone v knjižnem jeziku. Razlike so le v tem, da se v narečnih govorih pogosto rabijo druge predpone kot v knjižnem jeziku, vendar pri tem izražajo enake ali zelo podobne pomene: *o-* 'pri-' ('vu odo d'li t k 'vi ni); *s-* 'po-' ('s'ku ro ja f'sa 'd'arva); *z-* 'ob-' ('fē p'd ga ja z'di elau); *s-/z-* 'do-' ('s'v'ē čā ja zg'o'ri elā); *s-/z-* 'pre-' ('vi'no grat so sk'o'pā li); *s-/z-* 'ob-' ('f'sa ja z'mu. q'au); *v-/p-* 'o-' ('p'o'so do ja v'b'ri sālā/p'o'b'ri sālā ja p'o'so dō); *pra-* 'pro-' ('pra'dar ja s'tē nō); *p-* 'pod-' ('nō gō mu p'o's'tā vit). Nekaterih predpon, ki pa so velikokrat tudi v knjižnem jeziku manj pogostne, v narečju ni. Namesto predpon se v takih primerih uporablja drugačna ubeseditiv pomena ali je (redko) pomen sploh

neizražen, ker določena duhovno-materialna pojavnost ali odnosnost v narečnem prostoru ne obstaja. Tako majhne oblikovne in pomenske razlike (glede na očitnejše zlasti na ravni glasoslovja) pripisujem tudi dejstvu, da je besedišče precej manj strukturirano kot fonološki in oblikoslovni sestav. Zaradi potrebe po poimenovanju nove pojavnosti, predmetne in duhovne, je jezikovno prevzemanje na semantično-leksikalni ravni jezika največje (Prim. tudi Weinreich 1977: 32, 56.), tovrstni rezultati adaptacij/integracij v narečnih govorih pa so težko prepoznavljivi, saj gre za pojav, ki se izraža na vseh jezikovnih ravneh. Raziskovalni korpus predstavlja t.i. prehodne govore, to je jezikovne področje, kjer se stikata panonska in štajerska narečna skupina, v takem stiku pa je nevtralizacija razlik zelo pogosta.

Navedenke

BAJEC, A. Besedotvorje slovenskega jezika. IV: Predlogi in predpone. Ljubljana, SAZU 1959

HAJNŠEK-HOLZ, M. O pomenih slovenskih predpon. SSJLK ZP XIV. Ljubljana, 1978

Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSJK) I-V Ljubljana, Državna založba Slovenije 1975, 1979, 1985, 1991.

UNUK, D. Zahodni prleški govori Ljubljana, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za slovanske jezike in književnosti 1995

TOPORIŠIČ, J. Slovenska slovnica Maribor, Založba Obzorja 1984

VIDOVIČ-MUHA, A. Tvorbeni vzorci glagola. SSJLK ZP XXI. Ljubljana 1985.

Besedni pomen in njegova stilistika SSJLK ZP XXII. Ljubljana 1986.

WEINREICH, U. Sprachen in Kontakt. München 1977

SUMMARY

This article is a survey of individual prefixes. Their meanings as well as the meaning of prefixes belonging to various semantic groups and examples of their dialectal use are provided. The data illustrating this use was gathered in the Dravsko polje and represents the so-called western Prlekija dialects, which in turn belong to the Pannonian dialectal group. The survey is limited to the category of verb and Slovene prefixes. A comparison with the literary language shows partial parallels between Eastern and Central Slovene linguistic areas. The examination of verbal word-formation prefixes exhibits a high degree of correspondence between the two systems. Even though some prefixes used in the dialects frequently differ from the literary language, their meaning is very much alike or even identical. Certain prefixes do not feature in the dialects. They remain either unexpressed or other means of expression are used instead, as certain psychological realities or relationships may not exist in the dialectal areas under investigation. The fact that only minor differences in the form and meaning are found can be attributed to the fact that the vocabulary is considerably less structured than the phonological and morphological systems.

Niektoré aspekty výskumu používania spisovného jazyka a nárečia v ústnej komunikácii

Gabriela Múcsková

Filozofická fakulta UK, Bratislava

1. Prostredie, v ktorom sa stretávajú dve variety jedného národného jazyka, a to nárečie a spisovná slovenčina, umožňuje získavať materiál, ktorý prispieva k poznaniu nielen súčasného vývinu nárečia v bezprostrednom kontakte so spisovným jazykom, ale aj k poznaniu samotného sociálneho prostredia a procesov, ktoré sa v ňom uskutočňujú.

Takáto jazyková situácia je typická pre Gelnicu, kde som v roku 1990 vykonala nárečový a čiastočne aj sociolingvisticke zameraný výskum. Koncipovaný bol len ako istá sonda, získaný materiál preto neposkytuje súhrnný obraz o celkovej jazykovej situácii mesta, no naznačuje možnosti ďalšieho zamerania výskumu.

2. Mesto Gelnica sa nachádza v južnej časti spišského regiónu a je pevne zasadené do svojho nárečového okolia. Je to mesto s historickou baníckou tradíciou a s pôvodným obyvateľstvom, najmä pokiaľ ide o strednú a staršiu generáciu. Má približne 5,5 tisíc obyvateľov a je obchodným a spoločenským centrom Hnileckej doliny. Nárečie Gelnice má svoje špecifické črty v porovnaní s nárečiami okolitých dedín a osád a uplatňuje sa dodnes v bežnej komunikácii najmä v súkromnom styku aj u strednej, mladšej, dokonca aj najmladšej generácie, ktoré už vo verejnom styku alebo v oficiálnej komunikácii používajú spisovnú slovenčinu.

Spisovný jazyk a nárečie tu existujú vedľa seba ako dva subsystemy, ktoré síce môžeme opísať vo všetkých jazykových rovinách, ale ktoré sa vo svojej ideálnej podobe v samotnej komunikácii takmer nevyskytujú. Predstavujú len isté hraničné alebo krajné póly a na základe ich diferenčných javov je v prejavoch jednotlivých komunikantov možné sledovať rôzne stupne prítomnosti prvkov toho ktorého subsystemu, a tak rozlišovať prejavy nárečové a spisovné, teda vlastne prejavy s prevládajúcim nárečovým alebo prevládajúcim spisovným charakterom.

Konkrétne prostredie alebo komunikačné sféry, v ktorých sa výpoveď uskutočňuje, patria medzi tie sociálne faktory, ktoré najvýraznejšie ovplyvňujú správanie človeka a teda aj jeho jazykový prejav. Jednotlivé sféry komunikácie rozdeľujeme na dva základné typy: a) sféry bežnej (neoficiálnej) komunikácie, b) sféry oficiálnej komunikácie. Pre sféry prvého typu je charakteristická neformálnosť, uvoľnenosť, a teda aj menšia uvedomenosť a kontrola jazykovej stránky vlastného prejavu. V týchto sférach sa nielen u obyvateľov staršej, ale aj strednej a mladšej generácie vo veľkej miere uplatňuje ako prostriedok komunikácie nárečie.

Vo sférach oficiálnej komunikácie sa uplatňuje väčšinou spisovná slovenčina, pričom konkrétne výpovede v závislosti od individuálnych sociologických faktorov jednotlivých komunikantov obsahujú dialektom podmienené odchýlky. Jazykový prejav vo sférach oficiálneho dorozumievania sa vyznačuje vyššou formálnosťou, uvedomenosťou a sebakontrolou. Preto v týchto sférach dochádza k posunu alebo prepínaniu z nárečovej variety smerom k spisovnej variete u tých obyvateľov, ktorí v bežnej (neoficiálnej, súkromnej) komunikácii používajú nárečie. Pri tejto časti obyvateľov môžeme hovoriť o istom druhu diglosie (porov. Švejc – Nikolskij, 1983, s. 135–140; Meeus, 1979), pričom miera a schopnosť prepínania (čiže aj stupeň ovládania spisovnej normy) je u každého jednotlivca rôzna a závisí od množstva sociálnych a psychologických faktorov.

Dôležité je pritom zdôrazniť, že v tomto procese prepínania z nárečia do spisovného jazyka nejde o automatické nahrádzanie jedného systému (nárečia) systémom druhým, ani o automatické alternácie všetkých hláskoslovných, morfológických a lexikálnych prostriedkov. Tento proces sa uskutočňuje v istom „výbere“ prvkov alebo javov miestneho nárečia, ktoré sú nahradzané prvkami spisovného jazyka. Zatiaľ čo pri posune od jednej variety k druhej ide o uvedený a prirodzený proces, ktorý má svoje reálne príčiny a motivácie (cieľ komunikácie, adresát, prostredie a pod.), výber prvkov, v ktorých sa tento posun realizuje, sa vyznačuje omnoho menšou mierou uvedomenosti zo strany samotných respondentov. Týka sa predovšetkým takých prvkov, ktoré vystupujú v povedomí človeka žijúceho v takomto „dvojvarietnom“ prostredí ako evidentné alebo dištinktívne príznakové (porov. Trudgill, 1986). Podrobným rozborom konkrétnych výpovedí je možné vypracovať istú hierarchiu rozdielných javov medzi oboma varietami podľa stupňa ich dištinktívnej príznakovosti vo vedomí komunikantov; zároveň sa každý komunikant (u ktorého sa posun uskutočňuje), resp. jeho prejav v konkrétnom prostredí dostáva na istú úroveň danej hierarchie. V tabuľke uvádzame prehľadne len niekoľko vybraných hláskoslovných zmien, ktoré sa pri prepínaní uskutočňujú v rozličnej miere, resp. sa vôbec neuskutočňujú:

	nárečový	→	spisovný prejav
ř, d'	c, dz	→	ř, d' [d'evēdapolki, vid'ite, budu ved'et, dovidēna]
s, z pred i, e	š, ž	→	s, z [musi, d'esiata, v zime, skusim]
ia, ie	a, e	→	ia, ie [d'esiata, tieto, tiež poviete, ved'ia] a, e najmä v koncovkách [menše nei, makše, dovidēna potvrdeše, rešeša] ja, je po permiciach [privjazaf, f_pjatok, papjere zasmyaf]

spoluhl. skup. (st', stn)	s	→	s (zriedkavo st') [trinas korun. treba doñes]
	c	→	c [petnac. jedenacka]
	sn	→	sn (zried. stn) [zmesnavaťovi, zmesnañe, ÷esne prehlañeñe]
o	o	→	o [moñte, doleñte, moñem, vol, poñi÷ka, osmeho]
kvantita	0	→	takmer 0
prízvuk	na penultime	→	na penultime

3. K formálnym zmenám, ktoré sa pri posunoch uplatňujú najsystematickejšie (to znamená, že sa vyznačujú vysokým stupňom príznakovosti vo vedomí respondentov) patrí napríklad zmena nárečového (asibilovaného) *c*, *dz* na *t*, *d'*. V procese posunu od nárečia k spisovnej podobe je táto zmena (na fonologickej rovine) u mnohých komunikantov prvá a takmer dôsledná, a v niektorých ojedinelých výpovediach dokonca jediná (napr. v tzv. „hybridných“ prejavoch, v ktorých sa prepínanie medzi nárečovou a spisovnou formou uplatňuje veľmi často, dokonca niekoľkokrát v rámci jednej výpovede alebo vety).

Podobným prípadom je aj zmena nárečových striednic *š*, *ž* pred prednými spoluhláskami na ostré sykavky *s*, *z*, ktorá sa uskutočňuje veľmi pravidelne.

Menšou mierou uvedomenosti, a teda väčšou variabilitou v spisovných prejavoch respondentov, ktorí v neoficiálnej komunikácii používajú nárečie, sa vyznačuje používanie diftongov *ia*, *ie*. Zmena krátkych nárečových vokálov *a*, *e* na *ia*, *ie* sa už neuskutočňuje natoľko pravidelne u všetkých komunikantov. Niekedy (a to najmä v koncovkách) sa objavuje jednoduchý vokál. Okrem toho sa výslovnosť dvojhlások *ia*, *ie* najmä po perniciach v niektorých prípadoch výrazne približuje k výslovnosti *ja*, *je*, tak ako je to aj v nárečí (Krajčovič, 1988). Toto pozorovanie by však bolo potrebné overiť experimentálne pomocou fonetickej techniky. Nahrávky získané zväčša pomocou skrytého mikrofónu nie sú vždy dostatočne kvalitné na presné rozlíšenie javu.

Na rozdiel od dvojhlások *ia*, *ie*, dvojhláska *o* sa v spisovných prejavoch nevyskytuje vôbec. Táto dvojhláska sa len veľmi zriedkavo objavuje aj v prejavoch tých respondentov, ktorí aj v bežnej komunikácii používajú spisovný jazyk.

Podobná situácia je v uplatňovaní, resp. neuplatňovaní dĺžky u všetkých komunikantov (pôvodných obyvateľov), ktorí používajú spisovný jazyk, či už vo všetkých alebo len vo vybraných (oficiálnych) sférach komunikácie. Dlhé vokály sa nálezite vyskytujú len veľmi sporadicky, aj to sú často veľmi nezreteľné. Na druhej strane sa takmer dôsledne zachováva nárečový prízvuk na predposlednej slabike.

Vysoký stupeň nepravidelnosti a rôznej miery uvedomenosti u jednotlivých osôb môžeme pozorovať vo výslovnosti spoluhláskových skupín. Pri posune od nárečového k spisovnému prejavu sa táto zmena vo väčšine prípadov nerealizuje a v spisovných prejavoch často ostáva zjednodušená výslovnosť. Nedodržovanie spisovnej výslovnosti spoluhláskových skupín ako charakteristická črta ústnej komunikácie má však všeobecnejší charakter a nemožno ju kvalifikovať len ako vplyv miestneho nárečia.

4. Jednotlivé stupne dištinkatívnej príznakovosti rozdielných prvkov nárečia a spisovného jazyka vo vedomí ich používateľov môžeme prirodzene sledovať aj na morfolologickej rovine. Tu sa už však väčšina rozdielov uvedomuje ako príznaková. Len zriedkavo sa v spisovných prejavoch objavujú nárečové koncovky, a to najmä v konkrétnych spojeniach (napr. s číslovkou): *peď metre, tri hodín, ešte jedne okuliare*, alebo v konkrétnych lexikálnych jednotkách: *z Geľňici, z ñemocñici, žandaroch* a pod. Častejšie sa v spisovných prejavoch vyskytujú nárečové tvary slovesa byť (*jest, ñed je, ñet su*), nárečové tvary ukazovacích zámen (*tota, s totim, tote*) a spojky *jak, jako, bo* namiesto *alebo, žeby* namiesto *aby* atď. Podobné zistenia o nárečových prvkoch v spisovných prejavoch obyvateľov z východného Slovenska sme našli aj v príspevkoch z konferencie o hovorenej podobe spisovnej slovenčiny konanej v Smoleniciach v roku 1965 (pozri najmä Muránsky, s. 82–106; Jacko, s. 118–129).

Samozrejme, presné výsledky o uplatňovaní, a teda aj uvedomovaní si dištinkatívnych javov v komunikácii, a to vo všetkých jazykových rovinách bude možné získať až z rozsiahlejšieho a sociálne rovnomerne zastúpeného materiálu jeho podrobným rozborom a s použitím presných kvantitatívnych metód. Tu sme spomenuli len niektoré najtypickejšie prípady z hláskoslovnej a len okrajovo z gramatickej roviny.

5. Stupeň prepínania z nárečovej do spisovnej normy závisí samozrejme nielen od individuálnych a sociálnych faktorov jednotlivých komunikantov, ale aj od prostredia komunikácie, v ktorej sa výpovede uskutočňujú. Stupeň oficiálnosti, ktorý pôsobí ako motivujúci faktor posunu smerom k spisovnej norme pre tých komunikantov, ktorí v bežnej komunikácii používajú nárečie, je v konkrétnych komunikačných situáciách rôzny. V uvedenej ukážke, ktorú sme nahrali v prostredí matriky, môžeme predpokladať, keďže ide o prostredie s vysokým stupňom oficiálnosti, aj vysoký stupeň posunu. Takýto materiál je vhodný na zisťovanie tých nárečových prvkov, ktoré nie sú vo vedomí používateľov príznakové ako nárečové.

V prejave asi 30-ročnej ženy (Ž) je výrazný prízvuk na penultime, neuplatňovanie dĺžok, častý výskyt spojky *jak, jako* a zjednodušovanie spoluhláskových skupín. Prejav pracovníčky matriky (M) (ide asi o 50-ročnú pani, ktorá aj v súkromnej komunikácii používa spisovný jazyk) má väčšinou správny prízvuk, ale nedodržava všade dĺžky (najmä v koncovkách) a zjednodušene výslovnosť skupiny *stn*:

Ž: Dobri d'ěň.

M: Dobri d'ěň.

Ž: Paňi X., ja som prišla, bi som potrebovala vistaviť toto česne prehlasenie o predložení maťerskej.

M: A česne prehlasenie o čom? O tom, že st'e ako sama, že sa sama staráte o dieťa?

Ž: Áno, a že jako o ...predložiti, hej, lebo jako tri roki bud'em doma, hej. Dva roki bud'e teraz na maja a že gš'e rok možem biť jako doma.

M: Desať korunovi kolok (Ž: Ano.) vam treba a opčianski preukas.

Ž: Dobre, dobre. Ďakujem. Dovid'eňa.

Ďalšia ukážka z predajne obuvi sa vyznačuje väčšou variabilitou a menšou mierou oficiálnosti. Častejšie sa tu uplatňuje nárečie. Výpovede predavačky (P) patria k už spomínaným „hybridným“ prejavom, v ktorých sa prepínanie uskutočňuje aj viackrát v rámci jednej výpovede. V konkrétnej situácii tu predavačka obsluhuje naraz troch zákazníkov – mužov (M1, M2, M3), ktorí hovoria nárečím, a ona sama postupne stále častejšie prepína do nárečia:

M1: Take mi daju d'ev'd'apolki.

Ž: Ďev'd'apol, d'esiátka iba. Ockušuaju.

M1: Ďesiátka?

Ž: Hej.

M1: Može biť d'esiátka.

M2: A osmička ňet, paňi?

Ž: Osmička tiež gš'e je za stoďesať.

M2: No ta ukažu mi jednu.

Ž: Ockušuaju, prosim. Take dačo jest. Stoďesať korun.

M2: Ďakujem.

M3: Ne veľke?

M1: Čo?

M3: Ne veľke?

Ž: Šak tu je para s t'eho.

M1: Hej?

Ž: No ta pravda, to je par. Lem jednu som vam ukazala, ta musim vam aj druhu dac.

M1: Ta m'ne vejdz'e noha. Ta to jedenacki.

Ž: Ďesiátka.

M1: Hej?

Ž: Qňi su d'os široke, znace?

M3: No ta znaju co? Ta to ňič. V zime dobre budze

Ž: Sluhajce, skusce gš'e druhu dzesatku. Dajce toto nazad. Dakedi je jedna, čo bola už vecej ockušana. Skusce teras tote.

M1: Daj toten obuvak.

Ž: No, skus'e, tam maće obuvak.

Proces posúvania alebo prepínania okrem toho existuje aj v opačnom smere, t. j. od spisovnej normy k nárečiu, kde výber prvkov, v ktorých sa uskutočňuje, a miera, či variabilitnosť ich uplatnenia korešpondujú so situáciou v prvom prípade (pri prepínaní z nárečia do spisovného jazyka). Tento proces je však menej častý a uskutočňuje sa len v špecifických prípadoch, napríklad v rozhovore so starým človekom, ktorý ovláda len nárečie, alebo v snahe prejavitiť spolupatričnosť v kolektíve, kde sa v súkromnej komunikácii používa nárečie, alebo pri reprodukovani rozhovoru s osobou, ktorá hovorila nárečím. Tu nárečová forma výpovede slúži ako charakteristika danej osoby, prípadne ako vyjadrenie vlastného postoja k nej. V nasledujúcej ukážke sledujeme monologický prejav (reprodukcii dialógu s osobou, ktorá hovorí prevažne nárečím) už vyššie spomínanej pracovníčky matriky:

...a puožičku si chc'ela brať. A ona:

„potrebuj'e česne prehlaseňe do sporiťef'e.“

A hov'orim:

„A čo má biť f tom česnom prehlaseňi?“

„Vi vieť'e, čo tam ma biť.“

Hov'orim:

„A ja otkial mám ved'iet“, hov'orim, „čo má biť f tom česnom prehlaseňi?“

„No ňeropce š'e taka, že ňeznace. Vi pri m'ne ňigday ňič ňeznace.“

Hov'orim:

„Paňi, ňeroščuťuj'e sa...“

Tu by sme mohli hovoriť skôr o imitácii, keďže sú tu iné motivujúce faktory; častejšie sa pritom uskutočňuje v opačnom smere, t. j. od nárečia k spisovnému jazyku, ako je to v prípade nasledujúcej ukážky, kde pani, ktorá používa len nárečie, a to nielen v súkromných, ale aj v oficiálnych prejavoch, napodobňuje prejav učiteľky, s ktorou sa stretla v nemocnici:

...a teraz hv'ari:

„Manžel mal priňes klasifikač'ni sošit“

Ja ku kam na ňu a hv'arim:

„Ježiš, a to načo?“

„Joj, ta znamki budzem.“

„Hj, ta keď vi znamki..., znace, tu sce v ňemocňici, tu vam mus'vi umek-nuc s'ercu. O dva stupň'e mus'jce z'leps'ic znamki totim dzecom.“

„Hi, ta darebak bol celi rok, ta gď'e možem?“

Hv'arim:

„Kukajce...“

Ona hv'ari:

„Medzi trojkou a štyrkou, čo bi s'je dala?“
Hvarim:
„S'je v nemocnici, dajce mu dvojku...“

Výskum v tej oblasti sociolingvistiky, ktorá sa niekedy nazýva aj rurálna, (možno) vidiecka sociolingvistika (Sgall – Hronek – Stich – Horecký, 1992, s. 258), skúmajúca vzťah nárečia a spisovného jazyka, nie je ešte dnes na takej úrovni rozpracovanosti, ako napríklad výskum jazykovej situácie v mestách, v jednotlivých subštandardných formách, slangu alebo v skúmaní vývinu detskej reči či samotného javu bilingvizmu. A práve s bilingvizmom má táto problematika (istý typ diglosie) mnoho spoločných faktorov alebo okruhov problémov, a teda aj prístupov a metód. Práve vo svojej základnej charakteristike, ktorou sa od bilingvizmu odlišuje – a to je fakt, že ide o dve variety, vzájomne zrozumiteľné v danej spoločnosti, a nie o dva osobitné jazyky – poskytuje možnosti alebo materiál skúmať otázku istej hierarchie dištinktvných javov medzi oboma varietami vo vedomí aktívnych používateľov oboch variet, hľadať zdôvodnenie ich „správania“ pri prepínaní z jednej variety do druhej a zároveň hľadať aj možnosti spájať a využívať tieto poznatky v štúdiu historického vývinu jazyka (nárečia) a v perspektíve jeho budúceho vývinu.

Literatúra

- CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Univerzita J.E. Purkyňa v Brně 1986. 130 s.
- JACKO, J.: Výskum v severovýchodnej oblasti východného Slovenska. In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6 – 9. 10. 1965. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov 1965, s. 118–129.
- KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, SPN 1988. 344 s.
- MEEUS, B.: A Diglossic Situation: Standard vs. Dialect. In: Trends in Linguistics, Sociolinguistic Studies in Language Contact. Mouton 1979, s. 335–344.
- MURÁNSKY, J.: Hovorená podoba slovenčiny na východnom Slovensku. In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6 – 9. 10. 1965. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov 1965, s. 82–106.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: Variation in Language. Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1992. 370 s.
- ŠVEJCER, A. D. – NIKOLSKIJ, L. B.: Úvod do sociolingvistiky. Prel. J. Kraus. Praha, Svoboda 1983. 244s.
- TRUDGILL, P.: Dialects in Contacts. Language in Society, 10, 1986. 174 s.

Některé otázky romanistiky, na jejichž řešení se mohou účinně podílet slavisté

Giorgio Cadorini

Filosofická fakulta UK, Praha

Tento příspěvek chce seznámit slavistickou veřejnost s nejdůležitějšími body nového De Dardelova pojetí romanistiky. Románské jazyky podle něho pocházejí z kreolského jazyka vytvořeného na základě latiny – prarománštiny. Autor teorie se soustředil především na prarománskou skladbu, ale tady uvádíme spíše otázky, které nový návrh otvírá.

I. V roce 1994 vyšel závažný článek R. De Dardela (De Dardel, 1994), který může podstatně ovlivnit další vývoj romanistiky. Vyplyvá z něho, že znalost společného prajazyka bádání o románských jazycích nejen nezvýhodnila, nýbrž naopak byla svým způsobem zavádějící. Když se totiž budovaly základy historicko-srovnávacího zkoumání románských jazyků, neexistovala ještě sociolingvistika v plně rozvinuté podobě, takže se pro latinu předpokládalo jen málo diastratických variant navzájem nepříliš vzdálených.

Římská říše

1. stol. před. n. l.

klasičká latina

mluvená latina

Tradiční představa o sociolingvistické situaci v Římské říši

De Dardel se naproti tomu dívá na jazykové dění v Římské říši jako na sociolingvistickou situaci bohatou na dvojjazyčné a diglosní jevy. Hned v první větě svého článku definuje prarománský jazyk takto: „Prarománština je vymřelým – tj. písemně nedoloženým – mluveným jazykem, který komparatika rekonstruuje na základě románských jazykových variant“ („Le proto-roman est une langue parlée éteinte, donc non attestée, que le comparatiste reconstruit partir des parlers romans...“, *ibid.*, s. 5). Dále uvádí, že šlo vlastně o jazyk polokreolský („semi-créole“), který se vytvořil už v počátcích expanze římského státu (*ibid.*, s. 32). Přitom rozlišuje ve vývoji prarománštiny dvě fáze: ranou fázi („protoroman ancien“), v níž zcela zanikla deklinace a jejímiž bezprostředními pokračovateli jsou portugalština, kastilština a sardština, a fázi pozdější, počínající 2. až 3. stol. n. l., do níž sblížení se spisovnou normou latiny vneslo morfologickou soustavu o třech pádech. Později dochází k redukci na soustavu dvoupádovou, ta se však týká už jednotlivých

románských jazyků, neboť uvedené zjednodušení není v celém sledovaném areálu jednotné. Takový stav máme doložen jednak v dnešních románských jazycích (rumunština), jednak ve středověkých rukopisech (francouzština, okcitanština, katalánština).

1. stol. před. n. l.	Řím,	...provincie, ...
	<u>klasická latina</u>	<u>klasická latina</u>
	mluvená latina	prarománština

Raná fáze podle De Dardela

2.–3. stol. n. l.	Řím, ...	Pyrenejský poloostrov, Sardinie, ...
	<u>klasická latina</u>	<u>klasická latina</u>
	mluvená latina	prarománština v rané fázi
	Katalánsko, Francie, Belgie, Švýcarsko, Severní Itálie, Rumunsko, ...	
	<u>klasická latina</u>	
	prarománština v pozdější fázi	

Pozdější fáze podle De Dardela

2. Tento nový pohled na sám předmět historicko-srovnávací romanistiky zjevně otvírá řadu otázek. Pokusíme se přiblížit z nich slavistům jen ty, které mohou být předmětem jejich výzkumů.

Zásadní otázkou je představa o okolnostech vzniku prarománštiny jako polokreolského jazyka. Především totiž neznáme přesný význam termínu „polokreolský jazyk“, a ani autor jej blíže neobjasňuje. Jsme tedy víceméně odkázáni na dosavadní poznatky o kreolských jazycích. Jedna teorie říká, že většina z nich vznikla v koloniích Evropanů na podkladě lingvy franky západního pobřeží Afriky. Šlo o prostředek dorozumění s portugalskými obchodníky, který se nám nezachoval, nicméně lze jej předpokládat vzhledem k přítomnosti lusitanismů i v oblastech, které do styku s Portugalskem vůbec nepřicházely (tak: pražská přednáška prof. Goodmana ze dne 20. 10. 1993).

Pro Evropu na konci období před naším letopočtem můžeme předpokládat existenci lingvy franky založené v podstatě na mluvené latině. Z toho, že prvky římské kultury nalézáme na území budoucích římských provincií už z období před jejich dobytím římskými legionáři, můžeme usuzovat, že také prvky jazykové překračovaly politickou hranici již v dobách předcházejících

vlastní romanizaci. Stejně jako v Africe koloniálního období mohli tu hrát důležitou roli především obchodníci, včetně obchodníků s otroky. S postupem římských legií se lingva franka měnila v kreolský jazyk a podle místních okolností se mohla dále přibližovat mluvené latině, až postupně nahradila původní jazyk dané oblasti. Za hranicemi nově získaných území se tím vliv latiny posiloval a lingva franka se přenášela do jiných krajů, kde jí bylo rovněž využíváno v její primární funkci. To by mohlo odůvodnit přítomnost určitých latinských prvků ve slovní zásobě slovanských jazyků i v oblastech, které k Římské říši nikdy nepatřily. Mohli bychom tu vedle už známého termínu „ztracená Románie“ (používaného pro ty oblasti Římské říše, které už románským jazykem nemluví) a termínu „získaná Románie“ (používaného pro pozdější kolonie a bývalé kolonie) použít názvu „vnější Románie“.

Uveďme příklad. Němčina a slovanské jazyky pojmenovávají jednu ze základních činností obchodního života slovesem, jehož etymem je latinské substantivum *caupo, cauponis* (m.) „hostinský, čachrár“ (Calonghi, 1962, sl. 431) > germ. **kaupjan* (>něm. *kaufen*, psl. *koupiti* (>čes. *koupit*) (Machek, 1968, s. 308: psl.<germ.<lat). Uvedené sloveso vykazuje sémantickou změnu, k níž muselo dojít mimo spisovnou latinu i mimo jazykový útvar, který se stal základem románských jazyků.

Bylo by však naivní předpokládat, že v celé Evropě existovala za celé období antiky taková lingva franka jen jedna. Pravděpodobně jich bylo víc – jedna z nich třeba mezi Kelty (všimněme si například početných latinských výpůjček v dnešní irštině), jiná mezi domorodci Pyrenejského poloostrova atd. Mezi těmito obchodními dorozumívacími systémy jistě existovaly četné vzájemné vztahy, takže podobně jako nacházíme lusitanismy i mimo portugalské kolonie, mohly se dostat keltské výrazy do různých slovanských jazyků. Příkladem by mohlo být české postatné jméno *ryn* (existující však i v jiných slovanských jazycích, a to nejen západních, nýbrž i východních a jižních) < kelt. *du num* „hradiště“, které patrně nejdříve muselo projít oblastí germánskou – srov. stnor. „stangl. *tu n* a sthn. *zu n* (Machek, 1968, s. 664).

3. Další otevřenou otázkou je přechod mezi prarománštinou a románskými jazyky. Slovanské jazykové útvary mohou být důležitým zdrojem informací, protože zachovávají románské výpůjčky z těch vývojových fází, které byly v době prvních dochovaných rukopisů už dávno překonané.

3.1 Velice cenné jsou reliktu pocházející z vymřelých jazykových útvarů, ze ztracené Románie. Česká oblast nepochybně přicházela do styku s románským jazykem sousedních provincií *Noricum* a *Pannonia*, může nám tedy tento jazyk posloužit jako vhodná ilustrace dané problematiky.

Bažant je název přítomný ve všech západoslovanských jazycích a v podobě *fasant* i ve střední horní němčině. Pochází bezpochyby z lat. *phasianus* (<řec. *Phasianós*) (Meyer-Lübke, 1968), ale stejně nepochybně se zdá i to, že koncové *-t* zachované v tomto slově nějak souvisí s dalším článkem etymolo-

gického řetězu. Tímto článkem nemůže být střanc. *faisant*, které vykazuje nepříznivou dvojhlásku místo jednoduché samohlásky. Náš názor je, že výraz zprostředkovala románská noričtina nebo panonština. Centrem romanizace těchto krajů bylo totiž město Aquileia, hlavní obchodní a vojenské středisko mezi Jadranem a Alpami. Pokračováním jeho latiny (prarománštiny?) je furlanština, pro kterou je příznačná konsonantická epiteze, zejména po nosové souhláse: lat. *homo* > frl. *omp*, lat. *iuvēnis* > frl. *zovint*, lat. *placitum* > frl. *planc* /'plank/, lat. *lignum* > frl. *lencj* /'lentj/ (Francescato, 1966, s. 218). *Phasiana* má v dnešní furlanštině podobu *fasan* /fa'zan/ „bažant“. Tvar konzervativnějších nářečí *fašan* /fa'zan/ plně odpovídá vývoji, jak jej známe z furlanštiny, kde -sj- > -ž- > -z-. Proto pro vyměšlou noričtinu či panonštinu předpokládáme podobu *fa'žant, která se mohla dostat do jazyka Slovanů a Germánů usazených v provincii a přilehlých oblastech, odkud pak pronikla i do jazyků jejich sousedů. Na rozdíl od V. Machka (1968, s. 49; za upozornění děkujeme Ľuboru Králíkovi) se tedy nedomníváme, že toto latinské slovo proniklo do češtiny prostřednictvím střední horní němčiny.

Varhany je pomnožné substantivum přítomné i ve slovinštině a v ukrajinštině, dále srov. stč. *vorhany*, r. náf. a strus. *vargán*, pocházející z latinského neutra plurálu *organa* „hudební nástroj, zvláště pak vodní varhany“ (> řet.). (Calonghi, 1962, sl. 1918). Ještě před přijetím do češtiny však v tomto slově musela proběhnout diftongizace krátkého *o* v zavřené přízvukné slabice. A právě tento jev je jedním z hlavních dělítek mezi furlanštinou a italštinou. Proto se nám nezdá nutno vycházet z románského **arganum* ani ze středofec. *'arganon* (Machek, 1968, s. 677), která nevysvětluje počáteční *v-* – pro vyměšlou noričtinu či panonštinu považujeme za nejpravděpodobnější podobu **wargana*. Lat. *organa* (s významem „zemědělské nářadí“; Calonghi, 1962, sl. 1918) pokračuje ve frl. fem. sg. *vuvarzine* „pluh“, což předpokládá přechodný mezistupeň v podobě **orgina*.

Z uvedených etymologií můžeme vydedukovat některé pravděpodobné charakteristické rysy fonologického vývoje románských jazykových útvarů v provinciích *Noricum* a *Pannonia*, které by stálo za to důkladněji prozkoumat. Oba výše uvedené rysy odpovídají situaci známé z furlanštiny, totiž tendenci k epitezi po nazálách a diftongizaci krátkých vokálů ve všech pozicích. Nepojednali jsme zde o morfologické stránce výpůjček, ale koncovka -y a ženský rod u pomnožného substantiva *varhany* jsou pro romanistu také zajímavým znamením.

3.2 De Dardel poznamenává, že jazykový vývoj se dost brzy odlišil na evropské pevnině od vývoje na ostrovech a poloostrovech (De Dardel, 1994, s. 6). Další důležité dělení proběhlo, když došlo k redukci skloňování na dva pády. V rumunštině nastal protiklad mezi nominativem–akuzativem na jedné straně a genitivem–dativem na druhé. V oblasti Katalánska až po Furlansko (Cadorini, rkp.) zůstaly nominativ pro podmět a *cas régime* (*casus obliquus*)

pro ostatní větné členy. Ale o území mezi těmito bloky, kde se právě musela nacházet hranice mezi východní a střední pevninskou Románií, nevíme nic.

Na Balkáně se ještě možná nacházelo další seskupení, které mohlo ovlivnit jihoslovanské jazykové útvary. Známe už dávno potíže se zařazením dalmatštiny, vyměšlé od minulého století. De Dardel se tímto jazykem nezabýval, teprve nové romanistické pojetí by mu mělo věnovat náležitou pozornost.

Většinu zainteresovaného území obývají slovanské národy. Stopy skloňování by se měly najít hlavně rozbořem chování částí slov s větší morfologickou hodnotou při přijetí do nového idiomu. Ale pomůže i určit, s kterými jazykovými oblastmi jsou vztahy užší. Mohla by se případně rozebírat i slovní zásoba.

Na příklad sln. *miza*, chrv. *miza* (istrijská nářečí) „stůl“ pocházejí z lat. *mensa* skrze tvar */*méza*/ (Rocchi, 1990, s. 233–234). Ale nejbližší románský jazyk, v němž latinský výraz pokračuje se stejným významem, je rumunština: *masa*. Proto různí lingvisté navrhli jiné etymologie prostřednictvím horní němčiny (Miklosich, 1886, s. 198) anebo církevního prostředí (Grad, 1973, s. 198–204). Nám se však zdá snazší myslet tu na románské substratum či adstratum, které se pro toto slovo shoduje s rumunštinou.

4. De Dardelův návrh je zajímavý i z pohledu diachronické typologie. Většinou pozorujeme, že v jazycích pádů ubývá a často pády vůbec mizí. Prarománština jako kreolský jazyk také nejdříve potlačila latinskou jmennou morfologii. Potom ale na evropské pevnině vybudovala novou soustavu s třemi pády, kterou pak románské jazyky postupně zrušily. Proč?

Dokud nebudeme tuto otázku, nemůžeme bezpečně přijmout novou představu o průběhu jazykové romanizace. Slavisté, kteří se zabývají jazyky s bohatou jmennou morfologií, by nám v tomto mohli pomoci. Proč slovanské jazyky neztratily skloňování? V čem pády překážejí? Nenastává v dnešní době náhodou určitý sklon ke zjednodušení, třeba díky návalu přejatých slov? Jaké problémy může tu představovat překlad severoamerického seriálu plného nových osobních jmen? Můžeme to porovnat s provincií Římské říše, kde každý rozhovor v latině narážel neustále na místní jména, osobní jména, označení předmětů z druhého jazyka?

A jaké výhody přinášelo vybudování pádové soustavy? Co asi v tom směru působilo nejvýrazněji? Stačí tu myslet na ustálení klasicistických návyků, jak navrhuje De Dardel?

Proč bulharština nebo mekdonština už neskloňují? Mluví tu někdo o možné kreolizaci? Vykazují tyto jazyky nějaké výrazné tendence k syntetičnosti (flexivnosti, aglutinaci)?

To jsou některé otázky, které napadají romanistu pokoušejícího se odhalit v typologicky odlišných jazycích i rozdílné podmínky pro vyjádřování a snažícího se proniknout do procesů, jež vedly k přeměně latiny v seskupení románských jazyků.

CARDORINI, G.: Quelques hypothèses sur des aspects de la morphologie de l'ancien frioulan. Contribution à l'étude de la Romania continentale centrale après la fragmentation du protoroman. (rpk.)

CALONGHI, F.: Dizionario latino-italiano. Torino 1962.

DE DARDEL, R.: La syntaxe nominale en protoroman ancien et ses implications sociolinguistiques. In: Revue de linguistique romane, Tome 58, N° 229-230, 1994, s. 5-37.

FRANCESCATO, G.: Dialettologia friulana. Udine 1966.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha 1968.

MEYER-LÜBKE, W.: Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1968.

ROCCHI, L.: Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali. Udine 1990.

MIKLOSICH, F.: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien 1886.

GRAD, A.: K izvoru slovenskih besed *miza*, *borjač*. Linguistica, XIII, 1973, s. 198-204.

Ázijské slová v slovenčine

Ivan Rumánek

Kabinet orientalistiky SAV, Bratislava

Môj príspevok je zhrnutím úvahy, ktorá má vyjsť v Slovenskej reči začiatkom budúceho roka. Zaoberá sa problematikou skloňovania staroindických slov aj jednotlivými slovami vzťahujúcimi sa k iným krajinám juhovýchodnej a východnej Ázie.

Jazyková situácia v Indii nie je – a ani nikdy nebola – jednoduchá. Preto aj slová, ktoré sa k nám z tejto oblasti dostali, prichádzali v rozličnej forme: staroindickej, novindickej aj poangličtenej. Najstaršími známymi indickými jazykmi sú sanskrit a páli.

SANSKRIT (aj sanskrit) je klasický staroindický jazyk. Bol kodifikovaný v 4. storočí pr. n. l. ako neskoršia podoba védčiny, v ktorej boli napísané dávne védy. Po sanskritsky boli napísané staroindické eposy a iná klasická literatúra, ako aj početné spisy mahájánového (severného) buddhizmu.

PÁLI je jazyk blízky sanskritu, v ktorom sa zachoval jediný úplný kánon buddhistického literatúry – *Tipitakam* južného théravádinského smeru buddhizmu.

Oba tieto jazyky sú z tzv. indoárijskej skupiny indoeurópskych jazykov. Z iných indoárijských nárečí sa vyvinuli aj významné novindické jazyky ako hindčina či bengálčina. Juhoindická tamilčina s vyše dvetisícročnou slovesnou tradíciou je, naopak, predstaviteľkou neindoeurópskej skupiny indických jazykov – drávidskej.

Čitateľa textov zaoberajúcich sa Indiou či buddhizmom iste neraz prekvapila rozkolísanosť v zápise indických slov. Popri *Buddha* môže nájsť aj *Buddhó* či *Buddhah*, popri *Ráma* aj *Rámah*, popri *Krišna* aj *Kršnah*, popri *véda*, *Rgvéda* aj tvary *véd*, *Rgvéd* či *Rigvéd*. Vyskytujú sa aj obmeny typu *nirvána* – *nirvánam* – *nibbánam*, *Dhammapada* – *Dhammapadam*, *kšétra* – *kšétram*.

Príčinou týchto rozličných podôb je ich odlišný pôvod. Tvary *Buddhah*, *Rámah*, *Kršnah*, *nirvánam*, *Dhammapadam*, *kšétram* sú podoby sanskrtské, so zreteľne zachovanou pádovou príponou nominatívu. Koncovka *-h* v mužskom rode zodpovedá latinskému *-us* a gréckemu *-os*. Koncovka *-am* v strednom rode zas zodpovedá latinskému *-um* a gréckemu *-on*. Všetky sa vyvinuli z indoeurópskeho *-os*, *-om*, a tak napríklad prídavné meno *nový* znie v mužskom rode sú v tých istých jazykoch tvary *novus*, po grécky *neos*, po sanskrtsky *navah* a v strednom rode sú v tých istých jazykoch tvary *novum*, *neon*, *navam*. V páličine, ktorá predstavuje vývojovo mladšiu fázu, mužské *-h* zaniklo a sanskrtské zakončenie *-ah* má pálijskú podobu *-ó*, preto máme tvar *Buddhó*. Neutrové *-am* sa však zachováva aj v páli: *nibbánam*, *Dhammapadam*. V ďalšom vývoji sa obe koncovky skracovali až na novindické polonemé *-a*: *Rám(a)*, *Krišna*, *véd(a)*, *Rigvéd(a)*, *nirván(a)*, *kšétr(a)*.

Podoby na *-a* sa vyskytujú najčastejšie, a to nielen preto, že ide o novindické tvary, s ktorými sa azda anglickí kolonizátori aj iní návštevníci Indie stretali najčastejšie; je to aj preto, že sanskrtský aj pálijský vokatív oboch rodov sa končí na *-a* (sanskrtské *Buddhah* aj pálijské *Buddhó* majú vokatív *Buddha!*), ale predovšetkým to súvisí so systémom, akým sa uvádzajú v indických slovníkoch heslá.

Už od kodifikácie sanskritu sa traduje, že slová v slovníkoch vystupujú nie v tvare nominatívu singuláru, ale v tvare kmeňovom (slovesá aj v tvare koreňa). Staroindické slová si totiž zachovali dávnu indoeurópsku štruktúru koreň-téma-pádová prípona. Napríklad slovo *védah* sa dá rozdeliť na tri časti: *véd-*, *-a-*, *-h*. *Véd-* je koreň slova, *-a-* je téma alebo kmeňotvorná prípona, *-h* je pádová prípona nominatívu. To znamená, že slovo *védah* je tzv. a-kmeň, lebo má tému *-a-*, ktorá zodpovedá indoeurópskej (a v gréčtine dodnes zachovanej) téme *-o-*, vyskytujúcej sa v gréckych koncovkách *-os*, *-on*. Zo sanskrtských a-kmeňov sa ďalšie pády tvoria pripájaním pádovej prípony na túto tému *-a-*. Napríklad slovo *védah* má genitív *védasja*.

Z iných kmeňov spomeniem ešte á-kmene a an-kmene. Všetky á-kmene sú ženského rodu a v nominatíve singuláru nemajú nijakú pádovú príponu,

napr. *Sitá, Gangá*, podobne ako ženské a-kmene napríklad v latinčine (*fēmina, dōmina*) či v slovenčine (*žena*). V ďalších pádoch sa už však na tému -á- pripája pádová prípona, napr. v akuzatívě sú tvary *Sitám, Gangám* – podobne ako latinské *fēminam, dōminam*.

K sanskrtským an-kmeňom, zodpovedajúcim latinskému *Ciceró, Cicerónis*, patria známe slová *átmá* = duša, *Brahmá* = najvyšší hinduistický boh, *náma* = meno, *karma* = čin, v prenesenom význame zákon následkov za predchádzajúce činy. Ako vidno, v nominatívě je téma -an- redukovaná, a to pri maskulinách na dlhé -á: *átmá, Brahmá*, pri neutrách na krátke -a: *náma, karma*. V iných pádoch je však celá téma zreteľná a rovnaká pre oba rody, napríklad v tvaroch lokálu s pádovou príponou -i: *átmani, Brahmani, námáni, karmani*.

Tento exkurz do gramatiky sanskrtu som zvolil preto, aby som vysvetlil štruktúru ohybných slov, skladajúcich sa z koreňa, témy a pádovej prípony, a ozrejmil, prečo sanskrtské slovníky neudávajú slová v úplnom tvare nominatívu singuláru, ale len v neúplnej kmeňovej podobe, bez pádovej prípony – kmeňotvorná téma a údaj o rode sú dostatočnými ukazovateľmi, ako sa dané slovo má skloňovať.

V takýchto neúplných kmeňových podobách boli sanskrtské slová väčšinou preberané do európskych jazykov, napr. do angličtiny či nemčiny. Nemčina však zachováva gramatický rod týchto slov, a tak je napr. sanskrtské neutrum *nirvānam* patrične v strednom rode – *das Nirvana*, a maskulinum *vēdah* zase v mužskom rode – *der Veda*.

Pri preberaní do slovenčiny sa však pod vplyvom zdanlivého zakončenia na -a začali skloňovať všetky neosobné a-kmene podľa vzoru *žena*, hoci v sanskrte sú a-kmene všetky buď mužského alebo stredného rodu, keďže, ako som už spomenul, sanskrtské *a* je tu výsledkom vývoja z indoeurópskeho *o*, ide teda o indoeurópske o-kmene.

Pre skloňovanie sanskrtských slov by som navrhol postup, ktorý sa u nás ojedinele v indologických prácach vyskytuje, a to spôsob, založený na rovnakom princípe, podľa akého sa u nás skloňujú grécke a latinské slová.

Pre sanskrtské a-kmene a á-kmene, ktoré rodovo možno ilustrovať na adjektíve *navah/navam/navá* (= nový, nové, nová), je najvhodnejším spôsobom skloňovania zachovávať ich nominatívnu koncovku v nominatívě (*ten Buddhah, to sūtram, tá Bhagavadgītā*) a v ostatných pádoch nahrádzať zakončenia -ah/-am/-á slovenskými koncovkami podľa vzorov chlap, dub/stroj pri maskulinách, mesto/srdce pri neutrách, žena/ulica pri femininách:

CHLAP – pri životných maskulinách na -ah/pálijsky -ó: *ten Buddhah/Buddhó, od toho Buddhá, tomu Buddhovi, vidím toho Buddha ...*;

DUB/STROJ – pri neživotných maskulinách na -ah/pálijsky -ó: *ten jógah/jógó, od toho jóga, v tom jógu, tie jógy*;

MESTO/SRDCE – pri neutrách na -am: *to nirvānam, od toho nirvāna; to sūtram, od toho sūtra, tomu sūtru, v tom sūtre, tie sūtra, od sūtier, v sūtrach ...*;

ŽENA/ULICA – *Bhagavadgītā, od Bhagavadgīty ..., tá pradžñā, od tej pradžñe, v tej pradžñi...*

Pri spoluhláskových kmeňoch ako sú an-kmene navrhujem opäť postup zhodný so skloňovaním spoluhláskových gréckych či latinských kmeňov (*Zeus, od Dia; Ciceró, od Ciceróna*), t. j. ponechať v nominatívě singuláru podobu, akú má slovo v nominatívě singuláru pôvodného jazyka, a v nepriamych pádoch napojiť slovenskú pádovú príponu na spoluhláskový kmeň, aký má slovo v nepriamych pádoch v pôvodnom jazyku.

Takže, keď má maskulinum *átmá* genitív *átmanah*, v slovenčine sa skloňuje: *ten átmá, od átmanu, tomu átmanu, vidím ten átmá, o tom átmane, s átmanom*.

Pri neutre *karma* (genitív *karmanah*): *to karma, od karmana, tomu karmanu, vidím to karma, o tom karmane, s karmanom*. Keďže -a- aj -n- sú súčasťou kmeňa, nie je správne anglické adjektívum *karmic* a poslovenčené *karmický*, pretože ochudobňuje slovo o jeho integrálnu kmeňovú príponu -an-. V slovenčine preto navrhujem tvar *karmanový*.

K pravopisu staroindických slov treba dodať a osobitne zdôrazniť, že v slovenčine sa slovo *buddhah* (a od neho odvodené slová) píše nesprávne s jedným *d*. V takej podobe (*Budhah*) totiž toto slovo znamená PLANÉTU MERKÚR a nemá s danou problematikou nič spoločné. Preto je potrebné, aby sa aj u nás, ako vo všetkých západných krajinách, začal písať buddhizmus s DVOMA *D*. Zakladateľ buddhizmu totiž nebol prezývaný *planéta Merkúr*, ale *Prebudený – Buddhah*, čo je trpné prídavné od slovesa *budhjaté* (= budi sa), odvodené pomocou slovo tvornej prípony -*tah*, rovnako ako v latinčine *scrip-tus*, v slovenčine *vza-tý*. Koreň *budh-* a prípona -*tah* splynuli do podoby *buddhah*. Ako teda vidno, dvojité *dd* má nielen významové, ale aj gramatické opodstatnenie.

Podoba slova *jógah* ako joga, skloňovaná podľa vzoru *žena*, je už natoľko zaužívaná, že poukazovať na pôvodné znenie sa zdá násilné. Ak však slovo *joga* pomenúva obvyčajne dosť skreslený a oklieštený pohľad na pôvodné indické učenie, pôvodná sanskrtská podoba *jógah* by sa mohla používať vo svojom pravom a pôvodnom význame (úsilie o spojenie svojho individuálneho *átmanu* s vesmírnym *brahmanom* prostredníctvom vypracovaného systému psychických a fyzických cvičení).

Z dávnej Indie dávnych vekov sa presuňme do súčasnej juhovýchodnej Ázie. Veľká, významná, nám však žiaľ málo známa krajina zvaná *Barma* sa v posledných rokoch stáva ešte menej zreteľná, pretože sa v angličtine zmenil jej názov *Burma* na *Myanmar*, a takáto podoba tohto nového pomenovania, vrátane písania s ypsilonom, sa objavuje aj u nás. Do systému nášho jazyka by sa však lepšie hodila poslovenčená podoba *Mjanmársko*, písaná s *j* namiesto ypsilonu. V mjanmárčine totiž slovo *njanmá* je len adjektívom znamenajúcim *mjanmársky, barmský*, kým názov krajiny znie *Mjanmá-pjī*. Tak

ako z thajského adjektíva *thaj* máme *Thajsko*, z mjanmárského adjektíva *mjanmá* by vyhovoval názov *Mjanmársko*.

Treba rozlišovať pojmy *Malajčan* a *Malajzijčan*, *malajský* a *malajzijský*. *Malajčan*, *malajský* sa vzťahujú na jadro Malajzie – Malajský polostrov a jeho pôvodných obyvateľov. Štát, ktorý vznikol r. 1955 v bojoch proti britským kolonizátorom, zahŕňal len Malajský polostrov, a preto sa volal *Malajsko* (*Malaya*). Až neskôr sa rozrástol o severozápadnú časť ostrova Kalimantan a o ostrov Singapur (ktorý sa r. 1965 opäť osamostatnil), a tento rozšírený štátny útvar sa volá *Malajzia*. *Malajzijčania* sú teda obyvatelia *Malajzie*, ktorí sú však rozličných národností: *Malajčania* (hovoriaci po malajsky, zväčša moslimi), *Tamili* (pochádzajúci z juhoindického Tamilnádu a hovoriaci po tamilsky, zväčša hinduisti) a *Chani* (Čiňania). To znamená, že Chani a Tamili, ktorí majú malajzijskú štátnu príslušnosť, sú síce *Malajzijčania*, ale nie *Malajčania*.

Na druhej strane zasa po malajsky hovoriaci štátni príslušníci Singapuru či Thajska, vyznávajúci islam, nie sú *Malajzijčania*, ale *Malajci*.

Pri tematike čínskych dejín sa v poslednom čase objavujú nevhodné výrazy *dynastia Chanovcov*, *dynastia Tchangovcov*. *Chan* či *Tchang* však nie sú priezviskami vládncich cisárskych rodov, ale symbolickými označeniami daného obdobia ako aj celej vtedajšej čínskej ríše, napr. *dynastia* alebo obdobie *Tchang* je éra vlády cisárov z rodu *Li*, možno teda hovoriť o *Liovcach* a o *dynastii Liovcov*, ale na názov *Tchang* nemožno pripájať rodovú príponu *-ovci*. Je to *dynastia Tchang*, rozhodne nie *dynastia Tchangovcov*.

Tibetské slová *lama* a *dalajlama* majú byť s krátkym *a*. Výslovnosť *dalajlama* k nám prenikla zrejme z anglickej výslovnosti.

Na záver sa dotknem problematiky japončiny. Japonci majú rovnaký menosled ako Kórejčania a Čiňania, t. j. priezvisko a osobné meno. Pri styku so Západom si však zvykli prispôbiť sa úzu väčšiny západných mien a uvádzať svoje mená v európskom poradí. V súčasnosti sa však objavuje tendencia ponechávať pôvodný menosled. U nás je pri japonských menách zaužívané európske poradie ako *Kóbó Abe*, *Kenzaburó Ōe*. Pri menách historických osobností a spisovateľov tým však dochádza k problému, napríklad u šľachticov sa napájalo rodové meno (napr. *Fudžiwara*) na osobné meno spájajúcou genitívnou príponou *-no*: *Fudžiwara-no Mišina-ga*. Pri zmene na náš menosled treba túto príponu vynechať, čím sa podoba mena značne deformuje: *Mičinaga Fudžiwara*. Mnohí spisovatelia používali pseudonymy. Známy autor poézie haiku mal priezvisko *Macuo* a pseudonym *Bašó*, používané v poradí *Macuo Bašó*. Mechanická zmena menosledu by tu bola úplne nelogická. Preto je lepšie ponechať japonské mená v ich pôvodnej podobe s priezviskom na prvom mieste a v ženských priezviskách používať prechýľovaciu príponu *-ová* len v samostatnom použití pri skloňovaní.

V anglickom výraze *Zen Buddhism* je slovo *zen* adjektívom, preto v slovenčine treba mať podobu *zenový buddhizmus*, a nie *zen buddhizmus*.

Slová *bonsai*, *šinkansen*, *šamisen* sa vyslovujú tak, ako sa píše – s neznelým *S*, nie so znelým *Z*.

K častým omylom dochádza pri prepise japonských mien z angličtiny, keď sú anglické *sh*, *ch* prepísané našim *š*, *č*, ale anglické *j* sa píše ako *j*, hoci ho treba vysloviť a zapísať ako *dž*. V japončine existuje aj hláska *j*, ale tá sa v angličtine zapisuje ako ypsilon a v slovenčine ako *j*.

Slovo *šógun* je s dlhým *ó* a krátkym *u*. Podoba *šogun* je nesprávna.

S krátkymi samohláskami, bez dĺžňov, by sa mali písať slová *sake* (= japonské víno) a *mikado* (= úctivé označenie cisára).

Naopak s dĺžňom by sa malo písať hlavné mesto *Tókjó* (a skloňovať z *Tókja*, v *Tókju*), názov sójového syra *tófu*, slovo *šintóizmus* a slovo tvorná prípona *-dó* v názvoch umeleckých a športových disciplín *bušidó*, *kendó*, *sadó*, *džúdó*, *karatedó*.

Výskyt neslovenských výrazov v textoch administratívno-právneho štýlu 18. storočia pochádzajúcich zo Štátneho okresného archívu v Trnave

Miriám Sitárová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Po búrlivom 17. storočí, charakterizovanom stavovskými povstaniami, reformačnými snahami, tureckými vpádmi, nerovnomerným hospodárskym vývojom a zvýšeným útlakom, nasledovalo 18. storočie, ktoré so sebou prinieslo osvietenenské myslenie a hospodársku stabilizáciu.

Za vlády Karola VI. (1711–1740), ale najmä v období panovania Márie Terézie (1740–1780) vznikali podmienky na rozvoj slovenských miest profitujúcich nielen z banskej a remeselnej výroby, ale i zo vzráňajúceho sa obchodu. Politická a hospodárska situácia významne vplývala aj na rozvoj školstva a vzdelanosti. Dôležitým medzníkom bola najmä 2. polovica 18. storočia. Priaznivá spoločenská a ekonomická situácia, ale najmä šírenie vzdelanosti neodmysliteľne vplývali na rozvoj spisovného jazyka na území dnešného Slovenska. Nadalej však pretrvávala tendencia používať češtinu, ktorá si v období osvietenstva svoje postavenie udržala.

2. Čeština sa okrem administratívno-právnej oblasti presadzuje (popri latinčine) vo vedeckej literatúre (filológii, histórii, literárnej histórii), ale i v ľudovúchovnej literatúre, svetskej poézii a v prekladovej literatúre (poézia a próza) (Dorula, 1977; Pauliny, 1983).

V textoch administratívno-právneho štýlu deponovaných v Štátnom okresnom archíve v Trnave sa české slová (podoby slov a tvary) vyskytujú často v tom istom kontexte popri slovenských slovách (podobách slov a tvaroch), a to aj v pozícii vedľa seba, napr.: ...o nyich lydge tolko mluwa a gich ohowaragu; do teskosti a kriza; zemriti a s teho sweta ziti; spomína a zminku cziny. Z príkladov môžeme vidieť, že tu ide o opakovanie, pri ktorom ďalší člen v dvojici nerozširuje obsahovú stránku – ide len o štylistický prostriedok, ktorým sa dosahuje ozdobnosť prejavu.

České a slovenské slová (tvary slov) sa používajú aj v rámci jedného širšieho kontextu; možno uviesť napr. používanie českej a slovenskej častice *pak* – *potom*, väčšinu privlastňovacích zámen, kde sa striedajú kontrahované (české) a nektrahované (slovenské) podoby, tvary prezenta pomocného slovesa *byť* – *som*, *sem*, spojku *keď* – *kdiz*, *kdiz* a podobu zvratného zámena *sa* ako *sa* aj *se*.

O češtine používanej v predpisovnom období môžeme povedať, že ju Slováci používali a prispôbovali preto, že v danej situácii plnila funkciu zrozumiteľného dorozumievacieho prostriedku (čeština bola pre Slovákov nielen zrozumiteľná, ale v tom období bola i hotovým vypracovaným spisovným jazykom). Postupne sa však do opozície voči češtine stále silnejšie stavia nadnárečový jazykový útvar – kultúrna západoslovenčina (vzhľadom na oblasť juhozápadného Slovenska) (Doruľa, 1967, 1977).

3. Napriek tomu, že v predpisovnom období bola čeština rozšíreným jazykom, nemohla vytlačiť taký silný jazyk, akým bola latinčina. Podľa doložených písomných pamiatok môžeme povedať, že okrem funkcie bohoslužobného jazyka, či jazyka náboženskej a náučnej spisby, našla si latinčina svoje miesto aj ako ústny rokovací jazyk používaný v uhorskej administratíve a v súdnictve. Uplatnila sa i v korešpondencii v šľachtickom a meštianskom prostredí. Latinčina je v tomto období nielen významným úradným jazykom, ale aj výrazným atribútom vzdelanosti.

Prienik latinizmov do kultivovaného jazyka slovensky hovoriaceho zemianstva a meštianstva sa zdá byť iba prirodzeným dôsledkom rozšírenosti latinčiny (Doruľa, 1977). V písaných prejavoch nachádzame latinizmy nielen v pravopise, vetnej skladbe, štýle, slohu, ale najmä v slovníku. Latinské termíny sa nielenže do tohto kultivovaného jazyka preberajú, ale často slúžia ako model pri tvorení slovenských slov a termínov. Oblasťou s veľkým výskytom latinských výrazov sa stáva oblasť administratívno-právneho štýlu. V nelatinsky písaných textoch administratívno-právneho charakteru sa často vyskytujú celé latinské pasáže, vložky a výrazy.

V našom archívnom materiáli sa latinské citáty vyskytujú najmä v útvaroch súdnej agendy – v zápisoch z vypočúvania svedkov, obžalovaných, ale aj v právnej korešpondencii a v právnej formulke. Vzdelaní pisári zapisovali v latinčine celé úvodné formuly. Sú to po latinsky písané kratšie či dlhšie

úvodné časti, ktoré obsahovali dátum, miesto konania súdu, zloženie súdu a údaje o tom, na či príkaz/žalobu sa súd uskutočnil. V niektorých úvodných formulách sa uvádza i predmet sporu alebo súdneho konania. Podobne aj záverečné a datovacie formuly (alebo odkazy na datovacie formuly v úvode) sa vyskytujú v latinskom jazyku. Po latinsky sa píše i niektoré úvodné vety pred jednotlivými výpoveďami svedkov a obžalovaných.

Keďže sa slovenská právna terminológia svojím bohatstvom nemohla vyrovnat' latinskej, t. j. neexistovali slovenské ekvivalenty za niektoré právne termíny, prevzali sa – a prípadne formálne jazykovo prispôbili – príslušné latinské výrazy právnej terminológie. Ide napr. o latinské slovo *fatens*, ktorým sa označoval bezprostredne vypovedajúci svedok (na rozdiel od termínu *testis*, ktorý označoval svedka vôbec) (Doruľa, 1977). V našom materiáli sa tento prevzatý právny termín nachádza v právnej agende, resp. v zápise z vypočúvania svedka z roku 1736. V spomínanom zápise sa podoba citátového slova *fatens* používa na označenie ženskej osoby – *fatenska*. V ďalšom vývine slovenskej právnej terminológie nevznikol slovenský ekvivalent k danému výrazu (*fatens*), ponechal sa mu význam existujúceho termínu svedok.

V archívnych textoch sa nachádzajú latinské citátové slová (slová v nezmenenej podobe) aj slová prispôbené – adaptované. Najčastejšie sa vyskytujú slová označujúce názvy mesiacov v roku, niektoré finančné údaje, právne úkony, osoby a inštitúcie vykonávajúce právne úkony, názvy vecí súvisiace s vykonávaním administratívnych a právnych úkonov a nariadení, napr.: *septembris*, *martii*, *ianuary*, *augusti*, *grossy*, *florenos* (*flnos*), *mag(i)strat*, *ordynacygu*, *conversaty*, *fatenska*, *aresst*, *executyu*, *contentuwana*, *procurator*, *pleni potentiarius*, *bil alleguval*, *content*, *resolvovala*, *magistri*, *commissar*, *comissiu*, *absolutiu*, *interes* atď.

Pri adaptovaných slovách je zrejme, že pisári sa snažili latinským termínom dať náležitú slovenskú ohýbaciú koncovku, napr.: *ordynacygu*, *conversaty*, *executyu*, *doctorowy*, *alleguval*, *comisiu*, *resolvovala*, *absolutiu* atď.

Už sme povedali, že latinčina bola atribútom vzdelanosti. K tomu ešte dodávame, že vzdelaní pisári ovládali nielen latinčinu, ale viacero jazykov a aj viacero pravopisov (Doruľa, 1977; Habovštiaková, 1968). Rozdiel medzi jednotlivými pravopismi si pisári uvedomovali, o čom svedčí fakt, že aj v jednom tvare býva rozdielny pravopis: v latinskej časti (koreni, kmene) latinský a v slovenskej časti (koncovke) slovenský, napr.: *content-uwana*, *doctor-owy*, *resolv-ovala* atď. V pravopise sa teda odzrkadľuje postoj pisára k jazyku (jazykom). Nie vždy je však toto stanovisko jednoznačné. Občas sa v latinskom výraze vyskytne nelatinský pravopisný prvok. Niekedy pisár použije v tom istom texte a v tom istom latinskom výraze so slovenskou koncovkou raz latinský a inokedy slovenský pravopis, napr.: *doctorowy* a *doktorowi*. Inokedy celý latinský výraz so slovenskou koncovkou pisár zapisal takým pravopisom, akým je napísaný okolitý text, napr.: *ordynacygu*, *insstrukcyge*.

Latinské výrazy mali svoje slovenské ekvivalenty, ktoré pisatelia poznali a často aj v tom istom kontexte používali latinský i slovenský výraz. Latinské a slovenské synonymné výrazy sa v textoch vyskytujú často tesne vedľa seba, napr.: *znamosty a conversarye; listy a czedulky*. Členy v uvedených synonymných dvojiciach sú z hľadiska obsahu rovnocenné, líšia sa len tým, že jeden z uvedených výrazov je latinský a druhý slovenský. Tento štylistický prostriedok, ktorým sa dosahuje charakteristická ozdobnosť prejavu, sa, ako sme už spomínali, využíval aj pri takých dvojiciach slov, z ktorých jedno bolo české a druhé slovenské, prípadne obidva výrazy boli slovenské (*wiprosil a wipital, nevidela a nezbadala*).

Latinčina, podobne ako čeština, sa v textoch na Slovensku pociťuje ako knižný jazyk. Začleňovanie latinských slov do slovenského kontextu dodávalo písomnostiam pečať vážnosti, oficiálnosti a vzdelanosti (porov. Habovštiaková, 1961). Používanie latinských výrazov a citátových slov sa teda nepokladá za rušivý moment alebo za chybu proti nejakej ustálenej jazykovej norme. Čeština a latinčina aj napriek svojej vyspelosti nemali pre Slovákov reprezentatívnu hodnotu. Užší vzťah slovenčiny a češtiny v písomnostiach je daný blízkosťou jazykovej štruktúry.

4. Okrem češtiny a latinčiny nachádzame v písomnostiach administratívno-právneho charakteru i živý vplyv maďarčiny a nemčiny, a to najmä v lexikálnej oblasti (známy a často uplatňovaný je i maďarský zložkový pravopis). Maďarčina získavala podporu najmä od vládnucej vrstvy Uhorska, v ktorej mala prevahu zložka etnicky maďarská. Preto sa najmä ku koncu 18. storočia presadzuje aj ako úradný jazyk. Známu jazykovú praxou latinských listín administratívno-právneho charakteru vydávaných uhorskou kráľovskou kanceláriou, inštitúciami, vrchnosťami a jednotlivcami bolo pomad'arčovanie najmä slovenských miestnych názvov v latinskom kontexte, pričom sa práve maďarský alebo pomad'arčený názov považoval za oficiálny. Z prostredia najvyšších vládnych vrstiev prenikla maďarčina ako konverzačný jazyk i do radov slovenskej šľachty a zemianstva (porov. Doruľa, 1971; Pauliny, 1983). V prostredí slovenskej šľachty sa maďarčina prijíma a hodnotí ako panský jazyk, ktorým sa aj navonok demonštruje príslušnosť k privilegovanej feudálnej vrstve, k tzv. uhorskému feudálnemu národu (*natio hungarica*).

Prenik maďarských výrazov do našich písomností je daný jednak osobou pisára, ale aj národnostným zložením (mestského) obyvateľstva. V našom archívnom materiáli sa najčastejšie nachádzajú slová z okruhu „obyvateľstvo“ a „vecné realie“, napr.: *hagduch, hajoss, ozogar, biress, kocs, czizmy, lam-pass, fogass, parteka, mentik*, ale i z okruhu „nadávky“: *gasz aszony* atď. V lexike skúmaných písomností sú frekventovanejšími nemecké slová, z ktorých niektoré žijú v slovenských nárečiach aj dnes, napr. slová z okruhu „obyvateľstvo“, „mestské realie“, „výroba“, „exploatácia prírody“, „spoločenský život“: *pantlikar, kapral, porkolab, handlar, rychtar, hagtman, mag-*

ster, farar, draby, groff, biskup, hofer, frajir, magyr, garmek (yarmek), rinek, fortuna, fabrika, hofferstwy, kumst, pantowle, mincza, graizar, gresla, zemla, chartun, fertusska, flak, flagster, lajblik, fagka, flaska, czagch, pantok, funt, holby, ssaf, fassank, arest, ssenk, pomerkowaty, handluwat. Nachádzajú sa tu aj slová z okruhu „nadávky“, napr.: *pankhart, grobian, hunzfut*.

5. V závere môžeme povedať, že jazykom písomností patriacich do administratívno-právneho štýlu 18. storočia a pochádzajúcich z Trnavy a jej okolia je kultúrna západoslovenčina (porov. Krajčovič 1962, 1964).

Vplyv cudzích jazykov na uvedené písomnosti je daný nielen územnou polohou Trnavy (a okolia), ale i tradíciou (najmä pri používaní latinčiny), národnostným zložením obyvateľstva, úrovňou vzdelanosti a (ná)rečovou príslušnosťou pisára.

Literatúra

DORUĽA, J.: O češtine na Slovensku v 16. a 17. storočí a o vývine slovenskej slovnéj zásoby. *Slavica Slovaca*, 2, 1967, s. 23–35 a 364–378

DORUĽA, J.: O maďarčine na Slovensku a o preberaní slov maďarského pôvodu do slovenčiny v období predbernolákovskom. *Studia Slavica Hungaricae*, XVII, 1971, s. 91–105.

DORUĽA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1977. 136 s.

Historický slovník slovenského jazyka I–III (A–P). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991–1994.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: K otázke lexikálneho pôsobenia latinčiny na slovenský jazyk v 16. – 18. stor. In: *Jazykovedné štúdie*. 6. Red. E. Pauliny. 1961, s. 78–90

KRAJČOVIČ, R.: Hlavné fázy formovania kultúry západoslovenčiny. In: *K počiatkom slovenského národného obrodenia*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 171–180.

KRAJČOVIČ, R.: K problematike formovania kultúry západoslovenčiny. In: *Zborník FF UK. Philologica*, 14 Red. E. Pauliny. Bratislava, SPN 1962, s. 67–101

PAULINY, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava, SPN 1983. 256 s.

Dynamické tendencie pri prechyl'ovaní v súčasnej slovenčine a bulharčine

Luba Stojanova

Univerzita Klimenta Ochridského, Sofia

1. V našom príspevku zameranom na konfrontáciu javov v oblasti jazykovej dynamiky pri prechyl'ovaní podstatných mien v súčasnej slovenčine

a bulharčine budeme mať na zreteli nielen systémovosť prechýľovania v dvoch geneticky príbuzných jazykoch, ale aj oblasť fungovania javu v každom z nich, a to predovšetkým s ohľadom na dynamické tendencie, na oblasť neologizmov a okazionalizmov. Budeme sa zaoberať aj posunmi v produktívnych spôsoboch tvorenia pomenovaní osôb ženského rodu na osi centrum – periféria. Náš prieskum sa opiera o pomerne bohatú literatúru venovanú tomuto javu (Kroupová, 1980; Ликоманова–Милева, 1984; Чынгарова, 1983 a i.).

2. V lingvistickej literatúre sa už dávnejšie uvádza, že tvorenie nových podstatných mien ženského rodu od príslušných podstatných mien mužského rodu, ktoré majú význam „povolanie, spoločenské postavenie, funkcia osoby“ vyplýva zákonite zo zvýšenej účasti žien v rozličných sférach súčasného života, ako aj z ich emancipácie.

3. V porovnávaných jazykoch sledujeme kvantitatívny nárast prechýlených podstatných mien. V súčasnej spisovnej slovenčine je táto modifikačná kategória všeobecne živá, zatiaľ čo v bulharčine je produktívna najmä v hovorovom jazyku.

Prejavy dynamických tendencií budeme sledovať predovšetkým v rámci lexikálno-sémantického poľa „žena v zamestnaní a povolaní“ (podľa Kroupovej, 1980, s. 208), pričom kategóriu ROD, charakteristickú pre názvy osôb, považujeme za hraničnú kategóriu medzi lexikou a tvorením slov (Бондарко, 1976)

3.1. Pri odvodzovaní názvov osôb ženského rodu od mužských podstatných mien si nebudeme všimáť:

a) podoby s významom „názov podľa titulu alebo funkcie, hodnosti manželka“, „manželka“, ktoré patria k onomaziologickej kategórii „nositeľ predmetového vzťahu“ (Dokulil, 1967, s. 539), napr. *ministerka*, *majorka* – žena ministra, majora, *аптекарка* – жена на аптекар;

b) homonymné podoby k pomenovaniám so sémantikou „názov stroja“, napr. *leštička*

3.2. V súčasnej slovenčine a bulharčine sa prechýľujú podstatné mená – názvy osôb domáceho alebo cudzieho pôvodu, odvodené domácimi alebo cudzími/интернациональными príponami: -ik/-iak//ак, -ar/-ar/-iar//ар, -tel//тел, -ik/-ník//ик, -ista/-ист, -č, -an/-čan, -úň, -джия/-чия, -ант atď.

3.3. V súčasnej bulharčine a slovenčine vzrastá frekvencia slovotvorných prípon -ka/-ka (ako napr. v slovách *moderátorka*, *reprezentantka*, *premiérka*, *кореспондентка*, *ватманка*, *капитанка*). V porovnávaných jazykoch sa táto prípona mechanicky (s prípadnými alternáciami) pripája k neodvodeným alebo odvodeným názvom osôb mužského rodu (Horecký, 1967, s. 101; Граматика..., 1982), napr. *репрезентант* – *репрезентантка*, *ударник* – *ударничка*. Pre zvýšenú frekvenciu prípony -ka je v súčasnosti rozhodujúcim fakt, že je stylisticky neutrálna. Okrem toho sa bez ťažkostí môže spájať s fundujúcimi slovami alebo základmi rôzneho pôvodu.

Prípona -ka sa využíva predovšetkým na tvorenie podstatných mien ženského rodu s významom „názov povolania, titulu, funkcie osôb ženského pohlavia“, napr. *šéfkuchárka*, *absolventka*, *inžinierka*, *šéfka*; *операторка* (на становах машини), *фехтовачка*, *шкиперка*, *наблюдателька*, *набрывачка*

Niektoré prechýlené ženské mená počas historického vývinu zmenili príponu: *опаторница* – *опаторничка*; *плавачка* – *плавкыня*.

Možnosť tvoriť sufixáciou názvy osôb ženského pohlavia s významom „funkcia, titul, povolanie“ od príslušných podstatných mien mužského rodu existuje reálne v obidvoch skúmaných slovanských jazykoch, napr. *členka* (niečo), *exministerka*, *primátorka*, *žeriavnička*, *profesionálka*, *tajomníčka*; *адвокатка*, *полицайка*, *менажерка*, *аранжорка*. Príslušné podstatné mená mužského rodu často pritom patria tiež k neologizmom alebo okazionalizmom, napr. s významom „člen hnutia, prívrženec“: *бесепарка* (*бесепар*, БСП/бесепе – *Bulharská socialistická strana*), *кукувка* (*кукувец* – herec z populárnej televíznej relácie Kuku); obdobne *мецаровка*, *мецаристка*. Tieto pomenovania majú priznak hovorovosti.

4. V súčasnej slovenčine je možnosť prechýľovať skoro neobmedzená. V bulharčine sú názvy osôb mužského rodu, ktoré sa nedajú prechýľovať, pomerne zriedkavé – príčiny tejto defektности môžu byť fonetické, štylistické, slovotvorné alebo extralingvistické. Dosť často sa však v bulharskej dennej tlači stretávame s maskulinizáciou, zvlášť v syntaktickej pozícii mennej časti prísudku a v prívlastku, čím sa špecifická možnosť prechýľovania zanedbáva, napr.: „*Райна Русева председател*“. Občas pozorujeme aj zmiešané formy: „Председателката Георгиева, член...“.

Ako príčiny maskulinizácie sa v odbornej literatúre uvádzajú vplyv súčasnej spisovnej ruštiny na bulharčinu (Андрейчин, 1956), nedobudovanosť systému podstatných mien pre názvy osôb mužského a ženského rodu (ako intralingvistické príčiny) a konzervatívnosť jazykového myslenia (ako extralingvistická príčina). My sa prikláňame k názoru, že ženské formy ako *професор* sú v bulharčine homonymné s podobami pre mužský rod a patria k spoločnému „mužsko-ženskému rodu“ (Виденов, 1984, s. 88–89). Prechýlené podoby pokladajú používatelia jazyka za hovorové, zatiaľ čo maskulináme formy (архитект Петрова, доцент Станева), proti ktorým sa v Bulharsku v 50. rokoch bojovalo (Андрейчин, 1956), sú osobitosťou administratívneho štýlu.

5. V porovnaní s bulharčinou sa v slovenčine v sémantickom poli „povolanie, zamestnanie“ prechýľovanie využíva prakticky bez výnimky, napr. *návrhárka*, *navigátorka*, *projektantka*, *планографка*, *staviteľka*, *пилотка*, *хомеопатка*, *гальванizátorka*, *vodička*, *дистрибуторка*. V bulharčine sa s nimi napriek reálnej možnosti ich tvorenia nestretávame (porov. vety *Idem ku kaderničke* / *Отивам на фризьор*). Podoby ako *докторка*, *инжениерка* nie sú

v bulharčine možné. Príčinou je fakt, že v bulharčine má sémantický príznak „označovanie titulu, vedeckej hodnosti, funkcie“ prevahu nad príznakom „pohlavie“, ktorý sa utvára formálne (Чънгарова, 1983). Nesúhlasíme pritom s názorom, že podstatné mená utvorené prechýňovaním majú tie isté lexikálne významy a štylistické osobitosti ako podstatné mená pre názvy mužského rodu (Ликоманова – Милева, 1989).

6. Jazykový materiál excerpovaný z bulharských a slovenských novín a časopisov z obdobia 1987–1994 nám neposkytuje príklady na využitie slovenských prípon *-yňa, -aňa, -ca* a bulharských prípon *-ица, -иня* pri tvorení nových pomenovaní ženských osôb podľa povolania, titulu, zamestnania.

7. Celkovo možno konštatovať, že sa v súčasnej slovenčine a bulharčine zväčšuje výskyt prechýlených mien s významom „názvy činnosti, zamestnania, funkcie žien“. V hovorovej bulharčine prechýlené mená majú tendenciu k sekundárnej morfológizácii, prejavujúcu sa v upevňovaní rodu podstatných mien. Prehlbenie výskumu tejto problematiky a porovnanie s dynamickými tendenciami v rámci danej kategórie v ostatných slovanských jazykoch môže byť príspevkom k záverom o procesoch prebiehajúcich v súčasných slovanských jazykoch a k ich typológii.

Literatúra

- АНДРЕЙЧИН, Л. На езиков пост. София, 1956.
 БОНДАРКО, А. В.: Теория морфологических категорий. Москва, 1976.
 ЧЪНГАРОВА, Е.: Езикови фактори, обуславящи маскулинизацията на съществителни от женски род в някои случаи. Български език, 33, 1983.
 Граматика на съвременния книжовен български език. Том II. Морфология. София, 1982.
 ЛИКОМАНОВА, И. – МИЛЕВА, В.: За някои особености на съществителните имена за лица от женски пол в славянските езици. Съпоставително езикознание, 14, 1989.
 ВИДЕНОВ, М. Граматика на грешките, 1982 (рец.). Български език, 34, 1984.
 DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. II. Odvozování podstatných jmen. Praha, 1967.
 HORECKÝ, J.: Slovo tvorná sústava slovenčiny. Bratislava, 1959.
 KROUPOVÁ, L.: Žena v zamestnaní a povolání. SaS, 16, 1980.

K problematike poľského a slovenského slovesa. Syntaktické funkcie infinitívu v poľštine a slovenčine

Wirginia Miroslawska – Miloslava Sokolová

Katedra Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej, Łódź
 – Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Cieľom príspevku bude porovnať skladbu neurčitku v slovenčine a poľštine, poukázať na zhody a odlišnosti v syntaktickom fungovaní infinitívu. Sústredili sme sa na jednoduché dvočlenné vety, lebo funkcie neurčitku v súvetiach a vo vytýčenom vetnom člene si – podľa nás – vyžadujú osobitné spracovanie.

Vychádzali sme z existujúcej slovenskej a poľskej literatúry z tejto oblasti, opierali sme sa predovšetkým o *Skladbu neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku* od J. Ružičku (1956) a o prácu B. Bartnickej *Funkcje semantyczno-skladniowe bezokolicznika we współczesnej polszczyźnie* (1982). Výsledky sme si overovali na materiáli vyexcerpovanom z prekladov do slovenčiny aj poľštiny niekoľkých pôvodných poľských a slovenských umeleckých textov. Pracovali sme aj s materiálom zhromaždeným v čase nášho lektorského pôsobenia na FF a PdF UPJŠ v Prešove, a to s písomnými prácami našich študentov (preklady úryvkov poľských umeleckých a populárno-vedeckých textov do slovenčiny, gramatické cvičenia a krátke slohové práce v poľštine). Svoju pozornosť sme zamerali hlavne na opakujúce sa typické chyby, ktoré by mohli svedčiť o tom, že slovenskí študenti uplatňovali pravidlá materinského jazyka pri používaní infinitívu v poľštine (ako kontaktný jav). Okrem toho vychádzame z porovnania slovenčiny a poľštiny, ktoré sme robili spoločne s M. Sokolovou v rokoch 1994–1995 (Sokolová–Miroslawska, rkp.).

Príspevok má podobu prehľadu syntaktických funkcií neurčitku v slovenčine a poľštine. Z veľkého počtu zhromaždených príkladov (više 1000 jednotiek) sme vybrali a uvádzame tie, ktoré sú typické, krátke a zreteľné. Nie náhodou pochádzajú väčšinou zo študentských prác.

Začneme porovnaním podmienok, za ktorých infinitív plní predikatívnu funkciu primárnu pre sloveso.

Neurčitok v jednoduchom prísudku sa v slovenčine vyskytuje vo vetách, ktoré vyjadrujú odpor, poľudovanie, rozhorčenie hovoriaceho nad tým, že by sa mal uskutočniť dej vyslovený v neurčitku, a v prípadoch, keď sa prísudkové sloveso bližšie určuje slovom *rád* (*-a, -o*) s nesamostatnou časticou *by*. V poľštine sa v tejto funkcii infinitív vyskytuje zriedkavejšie, a to iba v nepočtených vetách vyjadrujúcich negatívne pocity, city voči deju vyjadrenému v neurčitku alebo neschopnosť vykonať tento dej. Skladba viet tohto typu je však odlišná ako v slovenčine, v poľštine je totiž nevyhnutná spojka *i* (*a*) *Ja*

klamať? – Ja i klamać?; Ty sa ženit? – Ty i zenić się?; Avšak veta *Ty umrieť, a ja ísť na svoje staré dni po žobraní...* (Tajovský) si už v poľskom preklade vyžadujú určitý slovesný tvar: *Ty byś miał umrzeć a ja na starość miałbym íść na żebro...*

Nemožnosť vykonať istý dej sa aj v poľštine môže vyjadriť infinitívnym prísudkom: *Ja ani spať, ani jeść* (Tajovský). – *Mnie ani spać, ani jeść.*, pričom sémantický subjekt má formu podstatného mena alebo zámene v datíve (Jodłowski, 1976, s. 68).

Infinitívny prísudok, ktorý je bližšie určený slovom *rád* (-a,-o) a nesa-mostatnou časticou *by*, nemá v poľštine ekvivalent. Vetám *Ja by sa u vás tak rád učil* (Kukučín) alebo *To by som i ja rád vedieť* (Tajovský) zodpovedajú v poľštine jedine vety s určitými slovesnými tvarmi: *Tak rad/chętnie bym się u was/pana uczył.*; *To bym i ja rad wiedział*

Neurčitok ako súčasť zloženého predikátu je častý v slovenčine ako aj v poľštine. Súčasťou takéhoto zloženého predikátu sú okrem infinitívu predovšetkým modálne slovesá, napr. *Nemusíme to robiť* – *Nie musimy tego robić.*; *Môžeš mi to vrátiť zajtra* – *Możesz mi to zwrócić jutro.*; *Smiem vojsť?* – *Mogę wejść?* Menej často sa v takýchto pozíciách vyskytujú fázové a limitné slovesá. Poľština nemá ekvivalenty slovies *ísť* a *mať*, ktoré v spojení s neurčitkom vyjadrujú blízku budúcnosť. Limitným slovesám zodpovedajú lexikálne prostriedky (slovo *omal*), tvary futúra alebo fázové sloveso *zачаť*. *Ide pršať* – *Zaczyna padać.* *Będzie padać*; *Íslo ju poraziť* – *Omal jej zslag nie trafił* Z fázových slovies poľština pozná iba verbá, ktoré pomenúvajú začiatok a koniec deja: *Začni už písať ten list!* – *Zaczni już pisać ten list!*; *Prestali ste pracovať?* – *Przestaliście pracować?*, ale: *Pobehne k dverám a ostane ticho stáť* (Tajovský). – *Biegnie do drzwi i stoi cicho*

Infinitív môže tvoriť zložený prísudok aj so slovesom *znamenáť*, *značiť*, tak v poľštine ako aj v slovenčine: *Všetkému rozumieť* *znamená všetko zabudnúť* – *Wszystko rozumieć znaczy wszystko zapomieć.*

Do skupiny zložených prísudkov zaraďuje B. Bartnicka aj konštrukcie s podstatnými menami, ktoré J. Ružička hodnotí ako jednoduché predikáty, a neurčitky, ktoré sa v nich vyskytujú, ako prívlastky vzťahujúce sa na substantíva.

Zoznam zložených slovesných prísudkov rozširuje B. Bartnicka o predikatívne skupiny s kauzativno-modálnym významom, J. Ružička ich chápe ako jednoduché prísudky s infinitívnym podmetom.

Tieto konštrukcie budeme analyzovať v ďalšej časti príspevku.

Podmienky, za ktorých sa vyskytuje infinitívny podmet, sa v slovenčine a v poľštine týkajú niekoľkých pozícií. Prísudok dvojčlenných viet s infinitívnym podmetom má najčastejšie mennú podobu, jeho súčasťou sú podstatné mená v nominatíve, zriedkavejšie v instrumentáli a sponové sloveso *byť*. V poľštine si takáto konštrukcia vyžaduje instrumentál, avšak pri vynechaní

spony, ktoré je v indikatívne prítomne bežné, sa používa nominatív. Príklady: *Dívať sa na nich je radosť.* – *Patrząc na nich to radość.*; *Moja úloha/mojou úlohou je obsluhovať hostí.* – *Mojim zadaniem jest obsługiwać gości.*; *To by bol hriech jej ublížiť.* – *Byłoby grzechem skrzywdzić ją.* Podstatné mená *strach*, *żal*, *nieżal*, *hriech*, *škod*, *radosť* (*strach*, *żal*, *grzech*, *szkoda*, *czas*, *pora*, *wstyd*) sa so sponou *być* pokladajú za predikáty, ktoré si vyžadujú infinitívny podmet: *Škoda peňazí vyhadzovať.* – *Szkoda tracić pieniędzy.*; *Strach na to pomyslieť.* – *Strach o tym myśleć.*; *Žiaľ bolo pozeráť sa na to.* – *Żal było patrzeć na to.*, v poľštine aj: *Pora ísť do domu!* (*Je čas ísť domov!*). Zhodnú stavbu v slovenčine a poľštine majú vety s infinitívnym podmetom aj v prípadoch, keď je prísudok vyjadrený slovom *byť* a príslovkou alebo príslovkovým výrazom: *Mne je ľúto na vás pozeráť.* – *Przykro mi (jest – elipsa spony) patrząc na was.*; *Lepšie ísť domov.* – *Lepiej íść do domu.*; *Nájsť ho nebolo ľahko* – *Nie było trudno znaleźć go.* Odlišnosti medzi slovenčinou a poľštinou sa vyskytujú vo vetách s menným prísudkom vyjadreným slovesom *byť* a prídavným menom alebo prídavným. V poľštine sú vety tohto typu zriedkavé, súčasťou menného prísudku je častejšie príslovka alebo príslovkový výraz, napr. *Bolo mu súdené zomrieť.* – *Było mu sądzone umrzeć.*; *Je smutné pozeráť na nich.* – *Smutno patrząc na nich.*; *Bolo príjemné takto sa prechádzať.* – *Było przyjemnie tak spacerować.*

Osobitnú pozornosť si zaslúžia dvojčlenné vety s infinitívnym podmetom, v ktorých je prísudok vyjadrený plnovýznamovým slovesom *byť*. V takýchto prípadoch sa pravidlá slovenskej a poľskej syntaxe zhodujú: *Niet mu čo vyčítať.* – *Nie ma mu czego zarzucić.*; *Jesto na čom oči popásť.* – *Jest na czym oko zawiesić.* Neurčitok býva v slovenčine podmetom aj v dvojčlenných vetách, v ktorých predikát vyjadruje hodnotenie istého deja. Tento význam majú napríklad slovesá *imponovať*, *podariť sa*, *uzrieť*, *tešiť sa*, *chutiť*, *páčiť sa*, *protiviť sa*, *priečiť sa*, *bridieť sa*. Poľština tu má ako podmet častejšie substantívum, napr. *Sprotivilo sa mi chodiť z domu do domu.* – *Zbrzydło mi chodzić od domu do domu.*; *Nepáči sa mi chodiť tam.* – *Nie podoba mi się chodzenie tam.*; *Azda im neuškodí stretávať sa s nami?* – *Chyba im nie zaszkodzi spotkanie się z nami.*

Tak slovenské ako aj poľské gramatiky konštatujú, že neurčitok môže plniť v niektorých prípadoch úlohu predmetu. Problematické je však určiť hranicu medzi infinitívnym predmetom a infinitívnym príslovkovým určením. J. Ružička navrhuje takúto definíciu: „O infinitívnom predmete možno hovoriť vždy v takých spojeniach, keď vzťah medzi nadradeným a podradeným dejom je taký istý, aký býva pri spojení slovesa s menným predmetom. Aj infinitívny predmet vždy dopĺňa, bližšie určuje prísudkový dej, pričom dej v prísudku vety (nadradený dej) sa priamo dotýka deja v predmete vety (podradeného deja)“ (ibid., s. 101). Ďalej autor uvádza slovesá, po ktorých je možný infinitívny predmet, rozdeľuje ich do niekoľkých sémantických sku-

pín. Sú to verbá, vyjadrujúce duševné a rozumové činnosti (*myslieť, skúsiť, plánovať*), prejav vôle vykonať nejaký dej (*rozhodnúť, prihlásiť sa, želať si*), zvyk (*zvyknúť si*), rozkaz alebo zákaz (*kázať, zakázať, prinútiť*), radu (*radiť, navrhovať*), dovolenie (*dovoliť, nechať*) a niekoľko iných.

Poľskí jazykovedci chápu infinitívny predmet inak. B. Bartnicka píše, že „funkciu doplneniowej bezokolicznika można się jednoznacznie dopatrywać w użyciach tylko wtedy, kiedy jest on równoważny z rzeczownikiem odsłownym, który nie ma znaczenia nazwy czynności, lecz jest nazwą konkretnego przedmiotu“ (ibid., s. 82) a uvádza iba šesť slovies, po ktorých sa môže vyskytnúť neurčitok ako predmet (*dać, dawać, dostać, dostawać, przynieść, przynosić*).

S. Jodłowski naopak, pokladá za predmet neurčitok aj vo vetách s modálnym predikátom: „Otóż, patrząc na sprawę pod kątem czysto formalnym, najprościej jest czasownik modalny nazwać orzeczeniem, a następujący po nim bezokolicznik dopełnieniem. Jednakże nie da się zaprzeczyć, że omawiane wyrażenia stanowią związki składniowe bardzo zwarte; czasowniki typu *musiał, chciał, próbował* są na tyle niepełne pod względem semantycznym, że przy nich dopełnienie w postaci bezokolicznika jest obligatoryjne...” (1976, s. 102). Takéto konštrukcie klasifikuje J. Ružička ako zložené slovesné prísudky.

Porovnajme niekoľko slovenských a poľských viet: *Zberał sa odisć. – Zbierał się do odejścia. ; Priprawiam się im to povedać. – Przygotowuję się do powiedzenia im tego ; Nenahováraj ho robić také věci. – Nie namawiaj go do robienia takich rzeczy. ; Zawiazali się wrócić nam te książki/do zwrócenia nam tych książek. ; Ja ho oducim chodzić po krémach. – Ja go oduczę chodzić/chodzenia po knajpach.* Tu, kde je v slovenčine infinitívny predmet, môže sa v poľštine vyskytnúť deverbatívum, niekedy sú prípustné obidva typy predmetu. Podmienky, za ktorých môže neurčitok plniť syntaktickú funkciu príslovkového určenia, vymedzuje J. Ružička (ibid., s. 127) takto: Príslovkové určenie sa môže vyjadriť slovesom v neurčitku iba v takých vetách, ktoré majú v prísudku slovesá istých významov. Sú to jednak slovesá vyjadrujúce pohyb v najširšom zmysle slova, jednak isté činnostné slovesá majúce spoločné významové prvky s pohybovými slovesami. Iba časť vymenúvaných slovies s takouto sémantikou má v poľštine ekvivalenty, ktoré sa môžu spájať s neurčikom v úlohe príslovkového určenia cieľa. Poľské gramatiky uvádzajú príklady viet, kde infinitív ako príslovkové určenie doplnia prísudok v podobe verba vyjadrujúceho pohyb v konkrétnom chápaní: *Pobiegłem otworzyć drzwi* (Klemensiewicz, 1961, s. 93), *pojechał zapłacić za telefon, poszedł odprowadzić rodziców, położył się spać*. B. Bartnicka k nim pridáva aj slovesá *posłać, zostać*. Väčšina prípadov, kde sa v slovenčine používa infinitívne príslovkové určenie v jednoduchých vetách, korešponduje však s poľskými súvetiami s podradňovacou účelovou

vetou, napr. *Zastawił się oddychnąć si. – Zatrzymał się, żeby odpocząć. ; Niechaj ich tam dokończyć robotę. – Zostawił je/ich tam, żeby dokończyły/li robotę.*

Neurčitok v úlohe prívlastku je v slovenčine tiež častejší než v poľštine. S. Jodłowski píše: „Zdarza się niekiedy tak, że rolę przydawki spełnia bezokolicznik, mianowicie wtedy, gdy występuje w roli określenia rzeczownika“ (ibid., s. 98). J. Ružička zase konštatuje, že „infinitívny prívlastok je v spisovnej slovenčine bežný pri tzv. modálnych podstatných menách“. Tieto substantíva definuje ako „abstraktne podstatné mená, ktorými sa vyjadruje vôľa alebo rozhodnutie, povinnosť alebo potreba, možnosť alebo nemožnosť, schopnosť alebo neschopnosť, právo, príčina a zvyk konať dej vyslovený pripojeným slovesom v neurčitku“ (ibid., s. 153).

V poľštine sa výskyt infinitívneho prívlastku obmedzuje na pozície po niekoľkých substantívach, napr. *pora, honor, chęć, ochota, ideał, okazja*, zatiaľ čo J. Ružička uvádza niekoľko desiatok substantív s touto funkciou. *Nadeszła pora działać; Mam honor złożyć pani uszanowanie; Mieliszym okazję zobaczyć tę wystawę.* V poľštine je v takýchto pozíciách častejší menný prívlastok, jednoduchých vetách v slovenčine môže zodpovedať súvetie s prívlastkovou vedľajšou vetou. *Plan dobyć ju sa niepodarilo. – Plan zdobyć ją jej nie powiódł się. ; Wydał wojakom rozkaz odisć z tohto mesta. – Wydał żołnierzom rozkaz odejścia z tego miasta ; Tężba stretnąć się z nim bola coraz silniejsza. – Pragnienie spotkania się z nim było coraz silniejsze. ; Zámienka wojsła do krčmy sa vždy našla. – Pretekst, żeby wejść do knajpy, zawsze się znalazł.*

Zo všetkých syntaktických funkcií, ktoré môže v slovenčine plniť neurčitok, jedine infinitívny doplnok nenachádza v poľštine ekvivalent. Dvojčlenným vetám s verbami zmyslového vnímania doplnenými inými slovesami v neurčitku zodpovedajú v poľštine vety s doplnkom vyjadreným prídastím alebo súvetím: *Videla som ho vychádzać z domu. – Widziałam, jak wychodził z domu/ze wychodził z domu. ; Bolo počuć hrać hudbu. – Było słyszeć grającą muzykę/że gra muzyka. ; Našla som ho tam siedieć. – Zastalam go tam siedzącego.*

Porovnanie skladby neurčitku v jednoduchých dvojčlenných vetách v slovenčine a poľštine vedie k týmto záverom:

1. V obidvoch jazykoch môže infinitív plniť syntaktické funkcie prísudku, podmetu, príslovkového určenia účelu a prívlastku.

2. Podmienky, za ktorých sa môže neurčitok v týchto funkciách použiť, sú podobné, frekvencovanosť neurčitku je však vyššia v slovenčine, v poľštine s ním korešpondujú často substantíva, hlavne deverbatíva alebo vedľajšie vety.

3. V poľštine nie je možné použiť infinitív vo funkcii doplnku (tam sa používa prídastie alebo vedľajšia veta).

- BARTNICKA, B.: Funkcje semantyczno-skladnowe bezokolicznika we współczesnej polszczyźnie. Wrocław 1982.
- JODŁOWSKI, S.: Podstawy polskiej składni. Warszawa 1976.
- KLEMENSIEWICZ, Z.: Zarys składni polskiej. Warszawa 1968.
- RUŽIČKA, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. Bratislava 1956.
- SOKOLOVÁ, M.: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov 1995.
- SOKOLOVÁ, M. – MIROSLAWSKA, W.: Porovnanie západoslovanských jazykov. Prešov. 150 rkp. s.

Problematika verbálnej kreativity detí v odbornej literatúre

Mariana Stejskalová

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

1. Medzi používateľov jazyka patrí aj dieťa. Dokáže ním špecificky narábať s cieľom stvárať obsahy svojho myslenia a dorozumieť sa v každej komunikačnej situácii. Táto schopnosť detí spájať artikulované zvuky s obsahmi svojho vedomia ako odrazmi objektívnej reality a pomocou nich myslieť a komunikovať sa nazýva detská reč (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 113).

1. Výskumu detskej reči sa v česko-slovenskej lingvistike venovali autori K. Ohnesorg, J. Pačesová, M. Kala, M. Benešová, T. Pardel, J. Průcha, L. Maršálová a iní. Výpočet týchto mien naznačuje dve skutočnosti, a to, že detskú reč a jej výskum slovenská lingvistika dosiaľ dost' obchádzala, a po druhé to, že stojí viac v oblasti pozornosti vývinovej psychológie ako lingvistiky.

2. Z prác výrazných osobností z oblasti teórie a praxe kreatológie sme vybrali definíciu kreativity J. Hlavsa (1985, s. 40), podľa ktorého je kreativita kvalitatívnu zmenou v subjektovo-objektovom vzťahu, pri ktorej syntézou vonkajších vplyvov a vnútorných stavov dochádza k alterácii subjektu a (prostredníctvom intenzívnej a špeciálnej činnosti) k vývoju kreatívnych situácií a produktov, ktoré sú nové, pravdivé a komunikovateľné, čo spätne formuje vlastnosti subjektu. Podobne tvorivosť definujú M. Zelina – M. Zelinová (1990, s. 19) ako interakciu subjektu s objektom, pri ktorej subjekt mení okolitý svet, vytvára nové, užitočné a pre subjekt alebo referenčnú skupinu či populáciu významné hodnoty.

2. M. Zelina a E. Jaššová (1984, s. 91) dospievajú k definovaniu verbálnej kreativity podľa vymedzenia jednotlivých obsahov myslenia. Podľa týchto obsahov (slovného, figurálneho, symbolického, pohybového) uvádzajú i jednu z foriem tvorivosti – slovnú tvorivosť ako tvorivosť, v ktorej prevládajú slová. Patrí sem práca spisovateľa, básnika, vedca, učiteľa, dramatika, ktorí pri svojej práci najviac narábajú so slovami, teda slovná tvorivosť je u nich vysoká. Na špecifickosť verbálnej kreativity u detí mladšieho školského veku upozorňujú M. Zelina, Z. Buganová (1983, s. 233–244), podľa ktorých treba brať do úvahy, na čo alebo na koho sa vzťahujú nové nápady, aký je charakter a stupeň novosti. Navrhujú tri možnosti: a) vzťahovať novosť na rovesníkov dieťaťa, b) produkt porovnávať so skupinou, c) vzťahovať tvorivosť nejakého produktu či činnosti na samo dieťa.

3. Práce z oblasti pedolinguistiky, psychológie a didaktiky vyučovania slovenského jazyka a literatúry sa pojmu verbálna kreativita (slovná tvorivosť) dotýkajú v týchto rovinách:

a) verbálnou kreativitou nazývajú jav, ku ktorému dochádza pri používaní jazyka,

b) verbálnu kreativitu ponímajú ako prostriedok formovania osobnosti,

c) verbálnu kreativitu chápu ako jav fungujúci v procese osvojovania jazyka dieťaťom, ako druh aktivity dieťaťa pri zvládnutí materinského jazyka.

4. Prác, ktoré objasňujú verbálnu kreativitu ako spôsob narábania s jazykom, nie je veľa. J. Hlavsa (1985, s. 46) uvádza vlastnosti kreatívnej osobnosti – pre oblasť rečových poznávacích procesov sú to: vyššia tvorba novotvarov a diferencovaná syntax, expresivita, premenlivá dikcia, zaujímavá intonácia, gestá, bohatý slovník, estetickosť a elegancia vo vyjadrovaní, ale i také znaky ako jazykový cit, kladenie otázok a vyjadrovanie už „rozpracovaných“ myšlienok.

Psychológia tvorivosti vychádza z tézy, že každý normálny jedinec disponuje väčšou alebo menšou mierou tvorivosti. Sú teda žiaci vysoko tvoriví, stredne tvoriví a menej tvoriví. Súhrnný prehľad o psychologických metódach zisťovania rôznych úrovní kreativity podávajú J. Hlavsa – M. Jurčová (1978). M. Zelina (1987/88, s. 17) pokladá za vrchol žiackej tvorivosti v slovenskom jazyku samostatné vypracovanie opisov, slohu, poviedok, básní a iných písaných alebo hovorených útvarov ako prípravu na vlastnú tvorivú činnosť. Rozvíjanie tvorivosti žiakov na vyučovaní sa nevyhne hodnoteniu takýchto tvorivých produktov. M. Jurčová (1986/87, s. 40) upozornila na potrebu uplatniť pri hodnotení písomných prác zo slovenského jazyka všeobecné kritériá (novosť, originalnosť myšlienok, hodnotenie pohľadu na daný problém, invencia, fantázia, videnie javu v rôznych polohách), ako aj špecifické kritériá (sebavyjadrenie, emotívnosť, obraznosť, osobitosť jazyka).

Skúmaniu niektorých aspektov verbálnej kreativity detí sa venovala M. Stejskalová (1991, 1994). Divergentne postavenými úlohami zo sloven-

ského jazyka stimulovala fluenciu (nájdenie čo najviac riešení), flexibilitu (rôznorodosť myslenia a schopnosť pružne ho prepájať) a originalitu riešení (netradičnosť osobitosť, novosť). Údaje o aktuálnej verbálnej kreativite žiakov 3. ročníkov ZŠ potvrdili irelevantnosť pohľavia a relevantnosť prospechu a rodinného prostredia, určeného podľa vzdelania rodičov, ako determinantov, ktoré vplyvajú na výšku verbálnej kreativity. Psycholingvistická sonda do odpovedí ukázala, že odpovede na divergentnú úlohu nie sú náhodné, ale ich vznik a poradie poukazuje na isté zreteľovanie na základe sémantickej, zvukovej a štylistickej príbuznosti slov. Vzťahy koordinácie, subordinácie, negácie, antonymie a synonymie, ktoré sa vyskytli medzi jednotlivými odpoveďami navzájom alebo medzi podnetovou úlohou a odpoveďou, sú dokladom prítomnosti rôznych kognitívnych štruktúr v mentálnom slovníku 9–10 – ročných žiakov ZŠ. Aj v ďalšej práci J. Hlavsa (1986) pripisuje verbálnej kreativite ako nefrázovitej komunikácii veľký význam, napr. pri kompencácii negatívneho vplyvu masových komunikačných prostriedkov. Pod výskumom v tejto oblasti kreativity si predstavuje analýzy tvorivého využívania systému jazyka a tvorby novotvarov, používania alternatívnych spôsobov vyjadrovania, t. j. dialektu, slangu, historického štýlu, individuálneho štýlu vyjadrovania, používania metafor atď.

5. Z prác, v ktorých sa jazyková kreativita chápe ako prostriedok vytvárania osobnosti, sa zameriame na štúdie, ktoré sa venujú predškolskému alebo mladšiemu školskému veku. Tieto práce sú aplikáciou všeobecných poznatkov psychológie vo vyučovacom procese.

J. Bilčíková (1984) pri skúmaní metód a foriem vyučovania, ktoré rozvíjajú samostatnosť a tvorivosť žiakov mladšieho školského veku, kladne hodnotí cvičenia na rozvoj slovnej zásoby.

Psychológ L. Ďurič (1981, 1984, 1990) so svojim riešiteľským kolektívom tvorili rozvíjajúce úlohy v slovenskom jazyku, ktoré vyvolali rozvoj fluencie a flexibility, aktivizovali žiakov so slabším prospechom, kladne ovplyvnili sebavedomie a odvalu žiakov pri riešení. Zaujímavé výsledky priniesli ich výskumy o vzťahu inteligencie a tvorivosti alebo o vplyve tvorivosti učiteľa a tvorivej atmosféry na kreativitu vo vyučovaní.

E. Sollárová (1985) vyvolala dlhodobé zvýšenie fluencie a flexibility, ako aj pozitívne ovplyvnenie neverbálnych schopností verbálnymi schopnosťami systémom tvorivých úloh v slovenskom jazyku v 2.–7. ročníku ZŠ.

M. Zelina a Z. Buganová (1983, s. 239) vypracovali koncepciu rozvojových programov s úlohami na rozvíjanie a) tvorivého vnímania a videnia sveta; b) fantázie, obrazotvornosti, imaginácie a predstavivosti; c) tvorivých schopností žiakov, množstva, rozličnosti a originality myslenia; d) zručností a schopností tvorivého riešenia problémov; e) vlastností tvorivej osobnosti, motivačného systému a tvorivého vzťahu osobnosti k práci, ľuďom, sebe, spoločnosti, ktoré aplikovali v slovenskom jazyku v 3. a 4. ročníku ZŠ.

Tieto výskumy predstavujú otvorené cesty v štúdiu slovnej tvorivosti žiakov na hodinách slovenského jazyka. Ich logickým vyústením, ktoré by si želali nielen žiaci, ale aj učitelia, by malo byť uplatnenie v nových učebniciach slovenského jazyka a literatúry.

6. Koncepciu, ktorá v náhľadoch na proces osvojovania jazyka zdôrazňuje tvorivý princíp, predstavuje tzv. transformačná či generatívna psycholingvistika. Jej predstavitelia (N. Chomský, G. A. Miller) proti tradičnej behavioristickej koncepcii (ktorá osvojovanie si jazyka vysvetľovala ako mechanický proces vytvárania rečových návykov, len ako výsledok procesu učenia) postavili hypotézu vrodeneho mechanizmu ako súboru pravidiel, ktoré človeku umožňujú tvoriť nekonečný počet viet. Pod jazykovou kreativitou rozumeli schopnosť dieťaťa, ktoré má vrodené poznatky o jazyku, porozumieť vetám a aj ich tvoriť, hoci ich predtým nikdy nepočulo.

Myšlienku tvorivosti dieťaťa pri nadobúdani jazykovej kompetencie dospeľých však už pred tézami generatívnej lingvistiky zdôrazňovali aj iní autori, napr. R. Jakobson; niektorí ruskí autori (D. I. Slobin, D. B. El'konin, A. N. Gvozdev) sa na osvojovanie jazyka pozerali ako na vysoko aktívny a tvorivý proces. Podobne reaguje i rumunská psychologička T. Slamová-Cazacová „dieťa je síce echo, ale echo selektívne“, t. j. pamätá si a pravdepodobne registruje len časť z množstva viet, slov a fenoménov, ktoré sa v jeho prítomnosti vyslovujú. Dieťa sa jazyka zmocňuje aktívne, robí selekciu. Množstvom zozbieraného materiálu, dokumentujúcim originálne tvorenie slov deťmi, a jeho fundovaným zovšeobecnením zaujme práca K. Čukovského *Od dvoch do piatich* (1981).

Vysokú kreativitu dieťaťa pri osvojovaní češtiny ako materinského jazyka dokladá vo svojej práci *Reč v raném dětství* (1979) J. Pačesová. Na základe výskumu procesov osvojovania slovnej zásoby a gramatického systému dospieva k názoru, že rôzne modifikácie slov a tvarov, ktoré vytvára, dieťa využíva na vyjadrenie zmien v hodnotení istého javu alebo ako emocionálnu reakciu, a to ešte skôr, ako pochopí gramatický zákon o zmenách tvarov slov. Takto vzniknuté deriváty sa vyznačujú:

1. veľkou všeobecnosťou, sémantickou mnohoznačnosťou a vágnosťou,
2. vysokou adaptabilitou,
3. vysokou univerzalizáciou pravidelných tvarov,
4. vysokým stupňom gramatikalizácie,
5. symetriou v jazykovom systéme,
6. vysokým zastúpením sufixov ako nositeľov gramatických zmien.

Na druhej strane je zaujímavý názor významného pedolinguistu K. Ohnesorga (1976, s. 32) (venoval sa najmä fonologickému vývinu detskej reči), ktorý v názoroch na proces osvojovania jazyka uprednostňuje princíp napodobňovania pred vlastnou kreativitou dieťaťa. Podľa neho dieťa nie je celkom pasívne, ale materiál, ktorý spracúva, prijíma z okolia. Novotvary v detskom

slovníku vznikajú za účasti dospelých a pod ich vplyvom tak, že skomolený tvar, buď ako náhodný zhuk hlások alebo pokus o vyslovenie slova, dospelí opakujú, a tým ho v podvedomí dieťaťa upevňujú, pričom slovo je nositeľom istého významu, ktoré mu dieťa dáva za asistencie dospelých. Domnievame sa, že tento názor nie je celkom správny práve v hodnotení tých „skomolených tvarov“. Také slová ako *lietadlista* (letec), *vrchnák na šaty* (vešiak), *tatine papuče* (tatove), *vjú* (vedia), *povjú* (povedia) nevznikli ako náhodný zhuk hlások alebo ako pokus o vyslovenie počutého slova. Hoci vznikli už na základe istého materiálu, ktorý v jazyku existoval, a ich „život“ v slovníku dieťaťa bol, je a bude isto ovplyvňovaný dospelými, sú vzhľadom na naše chápanie tvorivosti ako vzťahu subjektu a objektu nepochybne tvorivé.

7. Záverom chceme konštatovať, že opis problematiky nepovažujeme za dokončený. Naše poznatky však zatiaľ môžeme zhrnúť do nasledovných konštatovaní:

- Opisanie slovnej zásoby detí a dospievajúcej generácie patrí k málo spracovaným miestam v slovenskej odbornej literatúre. Parciálne, z uhla pohľadu teritoriálneho a sociálneho nárečia, sa detskej lexiky dotkli práce F. Buffu (1984) a P. Ondruša (1977).

- Nástojčivo proklamovaná potreba rozvíjania slovnej zásoby detí nie je možná bez jej dokonalého poznania. Málo však poznáme slovnú zásobu, s ktorou deti vstupujú do základnej školy, ako aj to, ako sa lexika rozvíja v jej jednotlivých ročníkoch. Práce R. Brabcovej (1987), Z. Nováka – J. Pstružinovej (1982), M. Kalu – M. Benešovej (1989), L. Maršálovej (1982) analyzujú síce jazyk starších žiakov, ale aj pre predškolský vek a mladší školský vek naznačujú nevyhnutnosť skúmať bezprostrednú živú detskú reč a živú komunikáciu.

Literatúra

BILČIKOVÁ, J.: Aktivita, samostatnosť a tvorivosť na 1. stupni ZŠ. Bratislava, SPN 1984.

BRABCOVÁ, R.: Mluvený jazyk v teorii a praxi. Praha, Univerzita Karlova 1987. 158 s.

BUFFA, F.: O detskej lexike v severošarišských nárečiach. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 26. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1984, s. 239–248.

ČUKOVSKIJ, K.: Od dvoch do piatich. 3. vydanie. Bratislava, Mladé letá 1981. 429 s.

ĐURIČ, L.: Psychológia a škola VIII. Psychologické otázky rozvíjania myslenia žiakov. Bratislava, SPN 1981. 216 s.

ĐURIČ, L.: Psychológia a škola IX. Naša škola a rozvoj tvorivého myslenia žiakov. Bratislava SPN 1984. 212 s.

ĐURIČ, L.: Tvorivé myslenie a psychológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990. 157 s.

HLAVSA, J. – JURČOVÁ, M.: Psychologické metódy zisťovania tvorivosti. Bratislava, Psychologické a didaktické testy, n.p. 1978. 264 s.

HLAVSA, J.: Psychologické základy teórie tvorby. Praha, Academia 1885. 356 s.

HLAVSA, J.: Psychologické metódy výchovy k tvorivosti. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986. 189 s.

JURČOVÁ, M.: K hodnoteniu tvorivosti žiakov v samostatných písomných prácach v slovenskom jazyku v gymnáziách. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 33, 1986/87, č. 2, s. 36–40.

KALA, M. – BENEŠOVÁ, M.: Písomný a mluvený prejav žáků základní školy. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1989. 480 s.

MARŠÁLOVÁ, L.: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 216 s.

MISTRÍK, J. a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava, Vydavateľstvo Obzor 1993. 513 s.

NOVÁK, Z. – PSTRUŽINOVÁ, J.: Verbální složka intelektové schopnosti žáků. Praha, Academia 1982. 112 s.

OHNESORG, K.: Naše dítě se učí mluvit. 3. vydanie. Praha, SPN 1976. 67 s.

ONDRUS, P.: Sociálne nárečia na Slovensku. Argot slovenských detí. Bratislava, SPN 1977. 248 s.

PÁČESOVÁ, J.: Reč v raném dětství. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1978. 171 s.

SOLLÁROVÁ, E.: Výsledky aplikácie programov tvorivosti u žiakov ZŠ. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 20, 1985, č. 2, s. 159–169.

STEJSKALOVÁ, M.: K analýze verbálnej kreativity na prvom stupni základnej školy. – In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. 2. Red. P. Oďaloš – V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 282–290.

STEJSKALOVÁ, M.: Psycholingvistická analýza riešenia divergentných úloh. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. Komunikáty z 2. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 6.–8. 9. 1994. Zost. V. Patráš. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 173–183.

ZELINA, M.: Možnosti rozvíjania tvorivosti na hodinách slovenského jazyka v 5.–8. ročníku. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 34, 1987/88, č. 1, s. 14–18.

ZELINA, M. – BUGANOVÁ, Z.: Rozvoj tvorivého myslenia žiakov na hodinách slovenského jazyka v 3. a 4. ročníku základnej školy. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 18, 1983, č. 3, s. 233–244.

ZELINA, M. – JAŠŠOVÁ, E.: Tvorivosť – piata dimenzia. Bratislava, Smena 1984. 208 s.

ZELINA, M. – ZELINOVÁ, M.: Rozvoj tvorivosti detí a mládeže. Bratislava, SPN 1990. 136 s.

Úvahy nad projektom Slovníka slovenského sociolektu

Pavol Odaloš

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

1.1. Potreba zostavovať slovníky vyplýva z nutnosti sumarizovať údaje istej spoločnosti, ktorá sa dostala na adekvátny stupeň kultúrneho vývoja.

1.2. Každý slovník zaznamenáva lexikografické jednotky z určitého časového obdobia a z určitej spoločenskej oblasti.

Pre autora alebo autorov projektu slovníka je hotový slovník výsledkom dlhodobej koncepcnej a systematickej práce. Pre záujemcov je slovník zaujímavým a cenným zriedkavým informáciám.

1.3. Slovenská lexikografia má spracované základné lexikografické oblasti. Okrem pravopisných, výkladových a terminologických slovníkov existujú synonymický, frekvenčný, retrográdný slovník či slovníky cudzích slov, zamerané prevažne na oblasť súčasného spisovného jazyka, no vychádzajú aj jednotlivé diely historického a nárečového slovníka slovenčiny.

2.1. Lexikografické spracúvanie nespisovných variet na Slovensku je orientované prakticky jedným smerom, t. j. na dialekty. Je to logický dôsledok nášho historického vývoja, lebo spisovná slovenčina sa vyvinula práve z nárečí.

2.2. Sociolekty, ako súhrnne nazývame slangizmy, profesionalizmy, argotizmy a intersociolektizmy (Odaloš, 1994), ostávajú aj v súčasnosti na okraji záujmu výskumu lingvistov, a aj preto máme zatiaľ len jeden slangový slovník.

Slovník slovenského slangu od B. Hochela (1993) zachytáva 4076 slangových jednotiek zo 41 oblastí života spoločnosti. To je nepochybne prínosom tohto slovníka. Za nedostatok slovníka považujeme skutočnosť, že model chápania slangu autor skonštruoval na základe anglo-amerického literatúry s použitím časti terminológie z ruskej lingvistiky. Praktickým dôsledkom tohto kroku bolo to, že B. Hochel chápal slang oveľa širšie, ako sa v slovenskej lingvistike vo všeobecnosti interpretuje. Tak sa napr. do slangu dostalo množstvo vulgarizmov, ktoré so slangom nemajú nič spoločné. Na druhej strane však B. Hochel – ako to zdôraznil – do slovníka zaradil len tie slangové jednotky, ktoré sa vyskytovali minimálne v troch zdrojoch a súčasne v dvoch rozličných prameňoch, pričom však na škodu veci tieto zdroje a pramene pri slovách neuvádzal ani v skratkovej podobe. Týmto krokom autor dosť zúžil zozbieraný materiál a zrejme si dobre neuvedomil fakt, že nespisovné variety je veľmi problematické merať kategóriami ako napr. všeobecne používané alebo všeobecne zrozumiteľné. Vhodnejšie je tieto variety viazať na rôzne spoločenské skupiny a komunikačné prostredia. Zdá sa nám

teda, že B. Hochel nenáležitým spôsobom určil proporcie na osi individuálne – skupinové – nadskupinové. Otázny je však nielen výber v rámci polarizácie individuálne – skupinové (t. j. kombinovaný výber zo zdrojov a prameňov), ale aj zaradovanie v rámci polarizácie skupinové – nadskupinové, pretože len veľmi ťažko možno bez vopred určených kritérií určiť, čo je do akej miery rozšírené alebo známe.

Hochelov model chápania slangu – ako strešného termínu pre nespisovné jazykové prostriedky rozličnej proveniencie (teritoriálno-nárečovej, argotickej, žargónovej a sociolektickej) – je natoľko odlišný v porovnaní s tradíciou a s praxou v slovenskej lingvistike v tejto oblasti, že zhromaždené slová s Hochelovými štylistickými charakteristikami môžeme brať hľadajúc len ako materiál z rokov 1969–1992, ktorý bude možné spracovať niekedy v budúcnosti už v skutočnom sociolektickom slovníku.

2.3. Slovníky sociolektov môžeme klasifikovať na základe viacerých kritérií. Ako príklady budeme uvádzať slovenské, české a poľské slovníky sociolektov, ktoré vyšli po roku 1985.

A. Za základné deliace kritérium považujeme počet spracovaných prostredí, v ktorých sa sociolekty používajú. Na základe tohto kritéria potom vyčleňujeme:

1. slovníky smerujúce k relatívnej komplexnosti, pretože zachytávajú reálne alebo aj len deklaratívne veľký počet prostredí, napr. poľský slovník S. Kaniu *Słownik argotyzmów* (1995), český slovník J. Hubáčka *Malý slovník českých slangu* (1988) a slovenský slovník B. Hochela *Slovník slovenského slangu* (1993);

2. slovníky spracúvajúce len niekoľko prostredí, napr. český slovník J. Suka *Několik slangových slovníků* (1993);

3. slovníky zaznamenávajúce len jedno prostredie spoločnosti, napr. poľské slovníky K. Czarnockej a H. Zgórkowej *Słownik gwary uczniowskiej* (1991) a S. Grabiasa, L. Kaczmarska a T. Skubalanky *Słownik gwary studentckiej* (1994). Hlavne pri tomto type slovníka možno uvažovať buď o abecednom alebo o tematickom usporiadaní hesiel, resp. heslových okruhov slovníka.

B. Za ďalšie kritérium môžeme považovať fakt, do akej miery je prezentovaný slovník výsledkom autorovho výskumu a do akej miery je výsledkom premyslenej excerpcie. Na základe tohto členenia môžeme potom rozlišovať:

1. Slovníky ako výsledok vlastnej práce, napr. slovník J. Suka alebo poľské slovníky zo študentského prostredia. Ide v podstate o slovníky z jedného alebo viacerých prostredí komunikácie, pretože jednotlivce alebo aj výskumný tím len veľmi ťažko urobí výskum napr. v 40 prostrediach.

2. Slovníky ako výsledok vlastného výskumu a premyslenej excerpcie, napr. pomerne obsiahle slovníky S. Kaniu, J. Hubáčka a B. Hochela. Excerpciou je možné spracovať veľa prostredí, do ktorých sa výskumník z rôznych príčin nedostane.

3. Slovníky ako výsledky čistej excerpcie, napr. poľský slovník K. Stepniaka *Słownik tajemnych gwar przestępczych* (1993) a česko-nemecký slovník J. van Leeuwen–Turnovcovej *Historisches Argot und neuer Gefängnis-slang in Böhmen* (1993).

C. Tretím kritériom, podľa ktorého môžeme členiť sociolektické slovníky, je typ spracovaného sociolektu v slovníku, t. j. či slovník zaznamenáva lexiku sociolektu, ktorý sa nezameriava na utajovanie, alebo či slovník zachytáva argot:

1. typické slovníky argotizmov sú práce K. Stepniaka a J. van Leeuwen–Turnovcovej;

2. slovník zaznamenávajúci argot i slang napísal napr. J. Suk alebo S. Kania;

3. zameranie na slangové slová majú prakticky všetky ostatné slovníky, ktoré spomínáme v tejto štúdii, hoci B. Hochel a J. Hubáček spomínajú aj väzenské prostredie, no skutočne len okrajovo.

D. Bolo by možné zostaviť aj sociolektický slovník, ktorý by sumarizoval sociolekt z určitého obdobia, napr. študentský sociolekt 20. storočia, pričom by sa rozlišovali určité subobdobia, t. j. študentský sociolekt 1918–1938, študentský sociolekt po roku 1945 až do začiatku 70. rokov, študentský sociolekt od začiatku 70. rokov do roku 1989, študentský sociolekt po roku 1989 až po súčasnosť.

E. Dalo by sa uvažovať ešte o sociolektickom slovníku, ktorý by zaznamenával sociolekt z istého prostredia vo viacerých jazykoch, napr. slovensko-česko-poľský sociolekt mladých ľudí.

3.1. V slovenských podmienkach je potrebné najprv zostaviť sociolektický slovník z nejakého prostredia, v ktorom je rozvinutý sociolekt, napr. medzi študentami, športovcami, vojakmi a pod., pričom by bolo vhodné, aby slovník bol výsledkom vlastného výskumu, nie len excerpcie.

Po napísaní jedného alebo viacerých slovníkov z týchto prostredí je možné na základe excerpcie rôznych prameňov začať zostavovať veľký slovník slovenského sociolektu s rozsahom 5–10 tisíc sociolektických slov z viac ako 50 prostredí komunikácie spoločnosti. Tento slovník slovenského sociolektu sa môže v jeho ďalších vydaniach postupne rozširovať. Slovník by mal byť adresovaný používateľom slovenčiny bez rozdielu veku, pohlavia alebo spoločenského postavenia.

3.2. Slovník slovenského sociolektu by mal na začiatku obsahovať štúdiu, ktorá by vysvetľovala autorovo chápanie sociolektu.

3.3. Pri výbere 5–10 tisíc sociolektizmov z viac ako 50 prostredí komunikácie spoločnosti bude potrebné zohľadniť skutočnosť, že časť sociolektizmov bude výsledkom výskumných aktivít autora slovníka a časť sociolektizmov sa dostane do slovníka na základe excerpcie z rôznych odborných, populárno-odborných, publicistických, umeleckých a iných textov. Do slovníka chceme zahrnúť sociolektizmy zo všetkých zdrojov.

3.4. Stavba hesla v tomto slovníku vychádza hlavne z kritérií, ktoré zvolili vo svojich slovníkoch J. Hubáček, B. Hochel a S. Kania:

1. Navrhujeme abecedné radenie hesiel.

2. Heslové slovo by malo byť uvedené v základnom tvare.

3. Po heslovom slove zvyčajne vo výkladových slovníkoch nasleduje označenie slovného druhu a gramatická charakteristika. V sociolektických slovníkoch J. Hubáček uvádza napr. pri podstatných menách rod aj koncovku 2. pádu jednotného čísla, B. Hochel používa tieto údaje len tam, kde by bez nich mohli vzniknúť nejasnosti, príp. keď slovo vykazuje gramatické defekty; S. Kania tieto údaje neuvádza.

Rozhodnúť sa pre niektoré z riešení bude vhodné až počas zhromažďovania materiálu a po jeho predbežnej analýze. Už teraz však vieme, že má význam zaznamenávať rod pri tých podstatných menách, ktoré vznikajú na základe univerbizácie deriváciou alebo univerbizácie akronymizáciou a ich rod sa mení. Napr. rodovú konverziu sme zaznamenali pri slove *plavko* s významom plavecký výcvik, keď podstatné meno z východiskového spojenia je mužského rodu a univerbizmus je stredného rodu, podobne aj *dvanásťka* s jej významom dvanásťročný chlapec (Hochel, 1993, s. 71) alebo *kádečko* s významom konzervovaná denná dávka suchej stravy (B. Hochel 1993, s. 93), príp. *slepák* s významom slepé črevo alebo operácia slepého čreva (Hochel, 1993, s. 148).

4. Po slovnodruhovej a gramatickej charakteristike navrhujeme zaradiť rôzne typy kvalifikátorov.

Navrhujeme najprv použiť kvalifikátor prostredia, v ktorom sa sociolektické slovo používa, napr. *lek.* (lekárske prostredie), *ban.* (banícke prostredie), *bas.* (basketbalové prostredie), *fut.* (futbalové prostredie), *zákl.* (prostredie ZŠ), *stred.* (prostredie SŠ), *vys.* (prostredie VŠ), *mlad.* (prostredie mladých ľudí s výnimkou školy); pokiaľ sa napr. sociolektizmus používa v škole všeobecne, je vhodný kvalifikátor *škol.* (školské prostredie), podobne aj *šport.* (športové prostredie), keď sa sociolektizmus používa vo viacerých športoch.

Po kvalifikátore prostredia nasleduje kvalifikátor, ktorý označuje typ sociolektického slova, t. j. či ide o *slangizmus*, *profesionalizmus*, *argotizmus* alebo o intersociolektické slovo čiže o *intersociolektizmus*. Jednotlivé typy sociolektických slov chápame v zmysle našich predchádzajúcich prác. Intersociolektické slová sa musia vyskytovať minimálne v dvoch prostrediach, napr. v športovom a v školskom prostredí.

5. Po kvalifikátoroch prostredia výskytu a typu sociolektického slova je potrebné vysvetliť význam, resp. významy sociolektického slova. Výklad významu je možné urobiť viacerými spôsobmi. Ako základné však považujeme vysvetlenie spisovným synonymom a výklad pomocou opisu.

Polysémické slová chceme v slovníku spracovávať bežným spôsobom, t. j. po uvedení heslového slova sa v poradí napr. 1., 2., 3. uvedú jeho tri významy.

Homonymné slová chceme zachytávať v osobitných heslách, pričom homonymiu týchto slov bude signalizovať nielen rovnaké znenie, ale aj číselný index.

Variantné slová je možné zaznačovať v jednom hesle.

6. Po vysvetlení významu sociolektických slov v slovníkoch tohto typu nasleduje kontextová exemplifikácia významu s cieľom ilustrovať používanie slova v danom význame. J. Hubáček a B. Hochel exemplifikujú významy slov ojedinele, kým S. Kania používa exemplifikáciu systémovo. Prikláňame sa ku Kaniovmu riešeniu, lebo si myslíme, že každý sociolektizmus i každý jeho význam má byť kontextovo exemplifikovaný. Používateľovi slovníka je sociolektizmus takto predstavený aj v kontexte.

7. Potrebu uvádzať frazeologizmy ukáže až získaný materiál. B. Hochel uvádza frazémy a ustálené spojenia, ak ide o osobitné slangové javy a nie o varianty existujúcich spisovných foriem. S. Kania uvádza všetky jemu známe frazeologizmy, do ktorých vstupuje sociolektizmus.

8. Problematiku odvodených slov tiež nechávame nateraz otvorenú, pričom potrebu hniezdovať odvodené slová alebo uvádzať ich ako samostatné abecedne radené heslá ukáže získaný materiál.

9. Rozhodne je potrebné uvádzať sociolektické synonymá heslového slova, resp. synonymá niektorého z významov sociolektizmu.

10. Pri slovách cudzieho pôvodu je možné a vlastne aj potrebné uviesť etymológiu sociolektického slova.

11. Záverečná poznámka by mala byť venovaná skratkovému odkazu na zdroj excerptie. Pokiaľ sa zdroj excerptie neuvádza, ide o výskum autora.

4.1. Napriek tomu, že sme tu podali návod ako vo všeobecnosti postupovať pri zostavovaní *Slovníka slovenského sociolektu*, bude asi potrebné najprv spracovať *Slovník sociolektu mladých ľudí*, v ktorom by boli slangizmy a profesionalizmy nielen zo školského, ale aj z mimoškolského prostredia. Projekt *Slovníka slovenského sociolektu* nám môže potom poslúžiť po určitých úpravách aj pri spracúvaní slovníka sociolektu mladých ľudí.

4.2. Paragrafované znenie vládneho návrhu zákona NR SR o štátnom jazyku Slovenskej republiky (Republika, 4. 11. 1995, s. 6) v paragrafe 2, odsek 1b deklaruje, že štát sa stará o vedecký výskum okrem iného nielen miestnych, ale aj sociálnych nárečí (sociálne nárečie je synonymný termín k termínu sociolekt). Ak by to bolo skutočne tak, tak by aj spomínané slovníky možno vznikli v relatívne blízkej budúcnosti.

Literatúra

CZARNECKA, K. – ZGÓLKOWA, H.: *Słownik gwaru uczniowskiej*. 1. vyd. Poznań, SAWW 1991. 358 s.

KACZMAREK, L. – SKUBALANKA, T. – GRABIAS, S.: *Słownik gwary studenckiej*. Lublin, UMCS 1994. 327 s.

HOCHEL, B.: *Slovník slovenského slangu*. 1. vyd. Bratislava, Hevi 1993. 185 s.

HUBÁČEK, J.: *Malý slovník českých slangu*. 1. vyd. Ostrava, Profil 1988. 188 s.

KANIA, S.: *Słownik argotyzmów*. 1. vyd. Varšava, Wiedza Powszechna 1995. 274 s.

ODALOŠ, P.: *Nespisovné útvary v komunikácii basketbalového a penitenciárneho prostredia*. Rukopis dizertácie. Bratislava, JÚLŠ SAV 1994. 208 s.

Paragrafované znenie vládneho návrhu zákona NR SR o štátnom jazyku Slovenskej republiky. Slovenská republika, 4. 11. 1995, s. 6.

STĘPNIĄK, K.: *Słownik tajemnych gwar przestępczych*. 1. vyd. Londýn, Puls 1993. 735 s.

SUK, J.: *Několik slangových slovníků*. 1. vyd. Praha, Inverze 1993. 137 s.

VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, J.: *Historisches Argot und neuer Gefängnis-slang in Böhmen. Teil I. Wörterbuch*. Berlin, Harrassowitz Verlag 1993. 362

K mentálnej reprezentácii abstraktných výrazov

Jana Wachtarčzyková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Môže sa zdať, že otázka mentálnej reprezentácie slovníka ako jedna z prvéh a základných tém výskumu psycholingvistiky má už zenit aktuálnosti za sebou, navyše ak mentálna realita a individuálny pojmový priestor sú vo svojej podstate empiricky nezjavné a panujúca komunikačná paradigma lingvistikého výskumu ich nemôže postihnúť v uspokojivom rozsahu. Ak je problém mentálnej reprezentácie vo všeobecnosti problémom sprostredkovania, potom snaha skúmať ho v podmienkach spontánnej komunikácie nám pripadá ako tešiť sa, že vidíme koncové svetlá vlaku.

Tematiku reprezentácie jazykových jednotiek vo vedomí nositeľov jazyka sa výraznejšie snažili osvetliť predovšetkým behavioristi, a to prostredníctvom priameho pozorovania referenčného procesu a evidovaním výsledkov, ktorými bol súhrn asociácií k podnetovému slovu.

V ďalšej fáze výskumu, hlavne uplatnením Osgoodovho modelu zástupného sprostredkovania sa však pri výskume mentálneho odrazu ustúpilo od priamych empirických metód, čo bolo kompenzované teoretickou dedukciou na základe určitých situačne podmienených znakov, ktoré sú v nepriamom vzťahu k objektu reprezentácie, teda k jednotkám jazyka.

Závažným posunom na línii prístupu k mentálnej reprezentácii jazykových jednotiek bolo premostenie lexikálneho plánu jazyka s mentálnou reali-

tou človeka, a to prostredníctvom „sémantických príznakov“ v zmysle teórie Katza a Fodora. Predpokladalo sa, že tieto sémantické črty by mali mať vo vedomí nositeľa jazyka svoje psychické koreláty. S horizontom predpokladov sa úmerne rozšíril aj horizont otázok, takže k základnej otázke mentálnej reprezentácie (ako a čím je slovo reprezentované vo vedomí) pribudli otázky týkajúce sa psychickej realnosti sémantických príznakov, ich predpokladanej podoby v kognitívnych štruktúrach ľudského organizmu a vôbec možnosti uplatňovania lingvistických modelov v psychológii a naopak. Uzatvorením výskumu mentálnej reprezentácie do priestoru dostupného iba subjektívnej introspekcie poznanie toho procesu začali zastupovať najmä spredmetnené predstavy o ňom, ich následné interpretácie a viac alebo menej priliehavé konštrukty. Uplatnenie metódy asocičných testov v podobe klasickej schémy podnet – reakcia, poskytuje pozorovateľovi výhodu sledovať javovú stránku procesu mentálnej reprezentácie ako výstupu v podobe verbalizovaných asociácií k danému výrazu.

Princíp asocičného pokusu spočíva teda v tom, že podnetové slovo, v našom prípade abstraktný výraz, vyvolá vo vedomí percipienta asociáciu a následne ju premietne do verbálnej odpovede. Pracovne pod pojmom asociácia chápeme práve tú prvú empiricky pozorovateľnú stopu rozličných kognitívnych procesov. Ich komplikovanosť je zrejme, no nevyjasnená, a tak stále nedokážeme predpokladať, do akej miery a nakoľko presne sa psychická (mentálna) reakcia môže preniesť do slovnej reakcie. Takto chápaná asociácia má potom platnosť verbálneho znaku.

V rámci sledovania mentálnej reprezentácie vybraných abstraktných výrazov sme v r. 1994 realizovali individuálny asocičný experiment v ústnej forme a v podobe riadeného rozhovoru. Cieľom bolo s každým probandom pracovať osobitne a mať tak možnosť bezprostredne sledovať a hodnotiť jeho jednotlivé odpovede. Individuálny prístup umožnil aj lepšiu kontrolu priebehu experimentu, navodenie nestresovej situácie dialógu. Významnou prednosťou individuálneho experimentu oproti hromadným experimentom je častejší výskyt bežných a typických asociácií, čo prakticky umožňuje lepšie zachytiť primárnu asociáciu. Tá vykazuje najvyššiu frekvenciu a môžeme ju hodnotiť ako prototyp, resp. stereotyp mentálnej reprezentácie abstraktného výrazu.

V procese experimentu sme zaznamenali určitý počet rôznych odpovedí na to isté podnetové slovo, ale aj značný počet podobných alebo totožných reakcií. Ide o tzv. asocičné prekryvanie alebo o opakovanie jedného druhu asociácií. Z pozorovaní vyplynulo, že napriek odlišným individuálnym dispozíciám probandov reagovať na abstraktné výrazy v ich verbalizovaných reprezentáciách ostal značný počet odpovedí, ktoré sa opakovali a boli si podobné. Možno to chápať ako potvrdenie predpokladu, že medzi počtom účastníkov experimentu a počtom opakujúcich sa a podobných odpovedí je vzťah pri-

mej úmernosti (Maršálová, 1978) – čím je počet odpovedajúcich vyšší, tým je väčší aj počet opakujúcich sa a podobných odpovedí, ktoré pre frekvenciu výskytu môžeme považovať za typické reprezentácie. Znamená to, že typické odpovede možno dostatočne odlišiť už pri menšom počte probandov, a tak pre naše potreby a možnosti sa zdala postačujúca vzorka 30 osôb. Táto skupina bola relatívne homogénna vzdelaním aj vekovo, pretože ju tvorili študenti FFUK v Bratislave vo veku 20–26 rokov.

Podkladom pre výber abstraktných výrazov na praktické overenie ich významových súvislostí na základe asociácií probandov bolo členenie abstrákt podľa A. A. Ufimcevej (1986). Táto autorka uvádza 4 základné typy abstraktných výrazov:

1. výrazy predstavujúce abstraktný pojem príznaku, vlastnosti, deja, ktorý nemá protipól v predmetnej realite, t. j. nemá spredmetnených vlastností, príznakov, stavov (*chôdza, krása*);
2. výrazy označujúce abstraktný pojem ako zovšeobecnenie najvyššieho stupňa vyjadrené v kognitívnych kategóriách (*fenomén, substancia*);
3. výrazy označujúce kategórie reálneho sveta, ktoré vystupujú ako rodové pojmy voči príslušným druhovým pojmom (*udalosť, pocit*);
4. metajazykové pojmy ako termíny rozličných oblastí poznania, vedy a umenia (*pravdivosť, lexéma*).

Pri aplikácii tejto typológie na našu vzorku sa ukázalo výhodné na základe podobnosti spojiť dva a dva typy, čím vznikli dva rozšírené typy. V prvom type sa tak do súvislostí dostali mená spredmetnených vlastností, stavov, príznakov a výrazy označujúce kategórie reálneho sveta a rodové pojmy. Dôvodom spojenia je snaha o zrovnocnenie abstrákt, ktoré nemajú denotát v predmetnej realite, s abstraktami, ktoré môžu vzniknúť na základe zovšeobecnenia nejakého segmentu predmetného sveta. Abstraktné výrazy chápeme totiž ako jednotky jazyka, ktoré sa môžu, ale nemusia viazať na objekty, javy a príznaky materiálneho sveta, a tak to, čo existuje v jazyku, je rovnako reálne ako to, čo jestvuje v materiálnej skutočnosti. V russellovskom chápaní existencie ani nie je vlastnosťou objektov, ale faktom vedomia subjektu. Potom aj samotný výskyt danej jednotky v systéme jazyka jej už zaručuje realnosť, podobne ako prítomnosť myšlienky alebo pocitu vo vnútornom svete človeka. Analógia tu významne ukazuje na súvislosť medzi kognitívno-emotívnym individuálnym vnútorným svetom, spoločným médiom jazyka a vonkajším javovo-materiálnym svetom. Abstraktné výrazy pomenúvajú prvky každého z týchto svetov, čím sa ich realita stáva realitou jazykovou. Okrem toho, že existuje tlak kontextu, pod ktorým sa výraz posúva buď smerom k abstraktnej alebo konkrétnej lexike (hlavne na línii jednotlivé – druhové – rodové), prejavuje sa aj pohyb vnútri obidvoch typov lexík v závislosti od sémantických zmien jednotlivých výrazov (napríklad významová extenzia ako príznak abstraktnosti). Opačná tendencia, predovšetkým sekundárna konkretizácia

abstraktných výrazov, ich spredmetňovanie, vizualizovanie a iné spôsoby ich uchopenia vo vedomí používateľa jazyka podľa Ufimcevej členenia boli druhým dôvodom usúvzťažnenia prvého a druhého typu abstraktných výrazov. Z takto rozšíreného okruhu abstrakt sme ako podnetové slová vyčlenili tie, ktoré

1. implikujú kvantitu (abstraktá s príznakom parametra)

výška – hĺbka

množstvo – miera;

2. implikujú kvalitu

– názvy spredmetnených stavov: *zúfalstvo, smrť*

– názvy spredmetnených procesov: *klamstvo, vražda*

– názvy spredmetnených vlastností: *krása, zeleň*

– názvy spredmetnených javov: *tajomstvo, zázrak*.

Druhý súhrnný typ abstraktných výrazov sme získali usúvzťažnením abstrakt, ktoré predstavujú zovšeobecnenie najvyššieho stupňa a zároveň kognitívne kategórie (*substancia, pojem*) s abstraktami predstavujúcimi metajazykové pojmy, ktoré fungujú aj ako termíny vo vedeckej reflexii (*lexéma*). Fúzia oboch typov je logickým dôsledkom ich tesnej funkčnej a významovej spätosti, ktorá je charakteristická pre vzťahy častí a nadradeného celku. Zo zásoby výrazov tohto typu sme vydělili podnetové slová, ktoré sú dostatočne všeobecné a zároveň frekventované:

3. výraz všeobecný, metajazykový, metaabstraktný

– *číslo*

– *slovo*

– *abstrakcia*.

Kvôli zachyteniu predpokladaných relevantných odlišností na hraniciach tradične vymedzovanej konkrétnej a abstraktnej lexiky sme medzi podnetové slová zaradili aj vzorku tzv. kvázikonkrét, ktoré sa v slovenčine bežne vyskytujú ako

4. názvy ireálnych objektov, bytostí

– *vodník*

– *víla*

K asociatnému experimentu sme pristupovali s očakávaním, že prinesie rozličné druhy asociácií jednotlivých osôb na to isté podnetové slovo. Pokladali sme to za odraz individuálnych dispozícií vplývajúcich na utváranie asociatívnych zväzkov, z nich spomeňme aspoň skúsenostný komplex subjektu, jeho predstavivosť, expektácie, schopnosť indukcie či momentálne naladenie. Rôznorodosť asociácií by mohla byť aj objektívne podmienená, a to predovšetkým charakterom podnetových slov, ich prvotnou nezakotvenosťou v materiálnom svete, ich pojmovosťou a následne ich širšou interpretovateľnosťou. Počas výskumu sa výsledná množina odpovedí začala jasnejšie štruktúrovať a na väčšej ploche bolo možné lepšie rozpoznať vzájomné

podobnosti a rozdiely, vďaka čomu sa podarilo vyčleniť niekoľko druhov asociácií. Signifikantným sa ukázalo kritérium vzťahu asociácie k prvkom okolia, ďalej hľadisko frekvencie a typ dominancie istého druhu asociácií a slovnodruhové vzťahy medzi podnetovým slovom a asociáciou.

I. Pri typizácii odpovedí podľa ich vzťahu k prvkom pomenovateľného súčna sme dostali:

a) *predmetno-situačné asociácie*, ktoré sa evidentne viažu na empiricky zjavné objekty a javy. Prikladom môže byť asociácia plačúca osoba na podnet zúfalstvo alebo more na podnet hĺbka;

b) *systémové asociácie*, ak ich chápeme ako výsledok súvislostí v rámci jazykového systému, ktorý predstavuje aj prah vnímateľnosti asociácií, pretože ich vybavuje slovnou formou. Na tejto úrovni sa prejavujú aj fragmenty individuálnej jazykovej kompetencie, viditeľné je prepojenie inojazyčných systémov. Typickým príkladom je tu odpoveď word k podnetovému slovo;

c) *pocitové asociácie*, ktoré pomenúvajú psychickú reakciu probanda na podnetové slovo alebo všeobecne psychické stavy, ktoré sa viažu na reálnu situáciu, ktorú podnetové slovo pomenúva. Viditeľné je to napr. na asociácii strach k podnetovému smrť;

d) *prázdne asociácie*, ktoré neobsahujú plnohodnotný sémantický komponent, interpretovateľný na úrovni informačne nasýtených asociácií, ale potvrdzujú existenciu relácie medzi podnetom a reakciou. Radíme sem odpovede typu neviem, nič, prázdno, nula, alebo aj situáciu, keď asociácia nedostala slovnú podobu. To sa stávalo napríklad pri podnetových slovách *miera*, *abstrakcia*. Možno v tom vidieť okrem iného aj potvrdenie predpokladu Aristotela a Locka o bezobsažnosti a významovom vákuu niektorých veľmi všeobecných pojmov ako dôsledok tejto ich extenzie. Domnievame sa, že prípady prázdnych asociácií (resp. úplnej absencie asociácií, čo sa však nedá empiricky potvrdiť) na niektoré podnetové slová sú príznačné práve pre metaabstraktá, ktoré len vo veľmi malej miere dávajú používateľom jazyka možnosť sekundárnej konkretizácie, vizualizácie alebo spredmetnenia, v dôsledku čoho sú oslabené nielen možnosti asociovania, ale aj zapojenia týchto pojmov do logických operácií. V našom prípade najväčší podiel prázdnych asociácií mal metaabstraktný výraz *abstrakcia* a potom názvy jazykovo spredmetnených javov (*tajomstvo*, *zázrak*) a niektoré výrazy s významom parametra (*miera*).

Z hľadiska frekvencie prevládali predmetno-javové asociácie. Dominovali horizontálne asociácie, t. j. pri porovnávaní reakcií na rôzne podnetové slová, ale aj vertikálne, teda pri porovnávaní odpovedí na ten istý podnetový výraz. Pri každom abstraktnom výraze sa vyskytuje najmenej jedna predmetná, sekundárne konkretizovaná asociácia. Najvýraznejšie sa vizualizácia prejavila pri kvázikonkrétoch (*víla*, *vodník*) a pri výraze *výška*. Z toho možno usúdiť, že tieto výrazy v procese asociovania vystupujú ako skonkrétnené a vizuali-

zované predstavy, pričom nie je podstatné, že vodník a víla nemajú existenciu v pravom slova zmysle. Naopak, ilustrujú, že animizácia a personifikácia môžu byť efektívnym spôsobom na dosiahnutie jasnej, presnej a pomerne fixovanej mentálnej reprezentácie niektorých výrazov.

Pri porovnávaní gramatického vzťahu odpovedí k podnetovým slovám sme zaznamenali najvyšší výskyt tzv. *paradigmatických asociácií* (Maršálová, 1982). Pomenúvajú sa nimi také reakcie, ktorých slovná podoba je zhodná s tvarovou triedou podnetového slova, napríklad odpoveď ruža k podnetovému krása, vedieť k podnetovému myslieť. Keďže našimi podnetovými slovami sú substantíva, resp. slovesné podstatné mená, paradigmatické asociácie k nim sú tie, ktoré majú tiež podobu podstatného mena. Tieto slovnodruhovú solidaritu tvoria prevažnú časť odpovedí v rámci jednotlivých podnetových slov, ale aj celkovo, pričom zahŕňajú asociácie predmetno-javové, slovné i pocitové. Zriedkavejšie sa medzi opoveďami vyskytli *paradigmaticko-syntagmatické* asociácie, ktorých znakom je, že v spojení s podnetovým slovom vytvárajú rečový sled, kolo-káciu, syntagmu (Maršálová, 1982). Príkladom sú tu spojenia množstvo informácií k podnetovému množstvo, kamarátka smrť k smrť. Hrubé *syntagmatické* asociácie, ktoré sa tvarom a slovnodruhovou príslušnosťou odlišujú od podnetového slova (Maršálová, 1982) sú ojedinelé, ale objavili sa; napr. pri podnetovom smrť je asociácia načo?, pri výraze abstrakcia odpoveď nekonkrétne, pri výraze číslo odpoveď počítanie.

Pri typizovaní asociácií je nezanedbateľné hľadisko významového vzťahu podnetového slova a asociácie. Pretože v našom prípade sú podnetmi abstraktné výrazy na hornom prahu všeobecnosti a neurčitosti, zároveň sú nadradenými a rodovými pojmami vo vzťahu k svojim asociáciám. Tie predstavujú iba určité vybrané fragmenty z množstva iných možných exemplárov, asociovateľných k danému podnetovému výrazu. Ako príklad poslúžia asociácie k podnetovému krása, ktoré odkazujú na niektoré z jej vzorových podôb: lúka, kvet, ruža, ružová ruža.

Mentálna reprezentácia abstraktných výrazov prostredníctvom asociácií je najvýraznejšie utváraná práve javovo-predmetnými zložkami ľudských predstáv o pojme. A zrejme aj pre identifikáciu pojmu, ktorý daný abstraktný výraz predstavuje, je substantivizovaný typický exemplár tým určujúcim bodom. Rovnako podstatný je pritom aj spomínaný postup druhotnej konkretizácie a vizualizácie pri operovaní s abstraktnými výrazmi vo vedomí používateľa jazyka. Napokon, spôsob definovania rodu (v tomto prípade abstrakta) druhom (jeho realizáciou, konkretizáciou) je bežný a známy ako vzťah pars (jednotlivé) pro toto (všeobecné).

Mentálna reprezentácia našej vzorky abstraktných výrazov načrtla aj členenie asociácií podľa vzťahu podnetového slova k odpovedi a to v dvoch typoch:

1. Asociácia, ktorá vyjadruje konkretizáciu podnetového slova, t.j. postup od abstraktného ku konkrétnemu. V tomto prípade je podnetové slovo (abstraktum) nadradeným pojmom pre každú asociáciu, ktorá sa k nemu viaže. Typickým príkladom tohto postupu je celý súhrn asociácií k abstraktu výška. Ďalším znakom takéhoto vzťahu je to, že v ňom prevažujú predmetno-javové asociácie.

2. Asociácia, ktorá nie je vo vzťahu k podnetovému slovu podradeným, ale rovnocenným prvkom z rovnakej pojmovej skupiny. Takéto asociácie vznikajú pri koordinovanej determinácii abstrakt a výsledkom sú synonymné alebo antonymné asociácie k podnetovému slovu, napríklad odpoveď fikcia a nekonkrétne k podnetovému abstrakcia, informácia a symbol k podnetovému slovo. Pretože koordinatívne určovanie prebieha hlavne pri rovnakých pojmových triedach abstrakt (metaabstraktách), reprezentujú ich zväčša slovné asociácie.

Ak v našej asociácii vzorke na podnetové slová prevažujú predmetno-javové asociácie, potom z hľadiska sémantického vzťahu podnetového slova a asociácie bude dominovať skôr vzťah podradenosti a nadradenosti, t.j. konkretizácia rodového pojmu (abstrakta) prostredníctvom asociácie, ktorá predstavuje jeho vybrané podoby a realizácie (druhy).

Ďalším kritériom hodnotenia asociácií je ich výskyt, pričom do úvahy sa berie kvantita, t.j. početnosť istého druhu asociácií na jedno podnetové slovo. V závislosti od najvyššieho počtu rovnakých alebo podobných asociácií vyčleňuje sa spomedzi ostatných primárna, typická asociácia. Kvantitatívne kritérium v tomto prípade naznačuje príznakovú a charakteristickú odpoveď, ktorá má vyšší index opakovania a mohla by tvoriť hľadaný asociatívny prototyp. Početnosť primárnej, prototypovej odpovede je však v psycholingvistickej literatúre považuje za variabilnú veličinu (Maršálová, 1982). V našej vzorke sa prejavovala tým, že pri niektorých abstraktách bola primárna asociácia tvorená veľmi vysokým počtom rovnakých odpovedí (k výrazu hlbka odpoveď more), čo predstavovalo až 43 % z celkového počtu asociácií na toto podnetové slovo. Podobne skončili kvázikonkréta, pričom k podnetovému vodník odpovede zelený muž tvorili 33 % celkového počtu odpovedí a k podnetovému vila odpovede Amália 26 %. Na druhej strane veľkú väčšinu asociácií našich probandov tvorili také, ktoré boli rovnomerne rozptýlené medzi ostatnými a nevtvorili žiadny výraznejší typ. Napríklad k abstraktu slovo by početnosťou mohla ostať primárnou asociácia slovník (20 %), ale druhá najpočetnejšia odpoveď bola kniha (13 %) a tretia Biblia (2 %). Tieto odpovede predstavujú vlastne variácie na jeden motív a zároveň tri vzorové exempláre k pojmu obsiahnutému vo výraze slovo, preto sa môžu chápať ako tri body na jednej línii podobnosti, pochádzajúc z jednej pojmovej triedy. Väčšinu asociácií tvoria práve prípady, keď rôznorodé odpovede sú značne rozptýlené a nie je možné syntetizovať z nich primárnu asociáciu (napr. pri

podnetovom *krása*) alebo keď je menej spoločných a zhodných odpovedí a veľa jednotkových (neopakujúcich sa) reakcií, ako napríklad pri abstraktách *výška, klamstvo, zázrak, číslo, smrť, tajomstvo*.

Napriek tomu, že vo väčšine prípadov asociácie nevytvorili jeden výrazný prototyp, niektoré abstraktá boli reprezentované asociáciami, predsa len ukázali tendencie probandov pri utváraní určitých typov asociatívnych spojov s podnetovými slovami. Vidieť to napríklad na odpovedi plačúca osoba k podnetovému *zúfalstvo*, mŕtvola k podnetovému *smrť*, hlava alebo starec k podnetovému *múdrosť*, kriky alebo zelené k podnetu *zeleň*, jaskyňa a skrinka k podnetu *tajomstvo*, zelený muž, mužiček k podnetu *vodník*, Amálka k podnetu *vila*. Napokon, charakteristickým pre metaabstraktum abstrakcia môže byť práve absencia asociácií alebo výskyt prázdnych asociácií typu nič, vzduch, prázdno, nula.

Ak usudzujeme o povahe mentálnej reprezentácie abstraktných výrazov z ich verbalizovaných asociačných spojov, môžeme povedať, že sú výrazom individuálnych dispozícií testovaných subjektov. Potvrdenie tejto črty mentálneho odrazu abstrakt sa dá objaviť v zriedkavých a nepodobných jednotkových odpovediach probandov na podnetové slová, čo predpokladá individuálne podmienené spracovanie podnetu a následne znemožňuje celostnú syntézu asociácií do jedného výrazného prototypu. Na druhej strane je neopodstatnené tvrdiť, že mentálna reprezentácia závisí výlučne od subjektu bez prihliadnutia na sociálny rozmer ľudského bytia a spoločenskú povahu jazyka. Preto mentálny odraz vybraných prvkov jazyka vo verbalizovaných asociáciách obsahuje nemálo spoločných a navzájom podobných či súvisiacich zložiek. V našej vzorke sa tak potvrdzuje aj predpoklad o niektorých kolektívne preferovaných spôsoboch kognitívneho spracovania podnetu vyvolaného abstraktným výrazom, pričom výsledok v podobe primárnej asociácie alebo viacerých charakteristických asociácií vypovedá iba o rôznej miere typickosti reakcie na podnet. A tak sa mentálne zobrazenie jazykovej reality javí ako prienik kognitívnych procesov na rôznej úrovni abstraktnosti a spoločensky podmieneného spôsobu výmeny informácií.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, K.: Dynamické tendencie v tvorení abstrakt. Slovenská reč. 50, 1987.
HELBIG, G.: Vývoj jazykovedy po roce 1970. Praha, Academia 1991.
LINHART, J. – NOVÁK, V. J. A.: Princíp odrazu v biologii a psychologii. Praha, Academia 1985.
LOCKE, J.: Rozprava o ľudskom rozume. Bratislava, Pravda 1978.
MARŠÁLOVÁ, L.: Metodologické základy psychologického výskumu. Bratislava, 1978.

MARŠÁLOVÁ, L.: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. Bratislava, SPN 1982.

MATERNA, P.: Svět pojmů a logika. Praha, Filosofie 1995.

PATOČKA, J.: Přirozený svět jako filosofický problém. Praha, Orientace 1992.

TRZEBIŃSKI, J.: Twórczość a struktura pojęć. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.

Augmentácia v slovenčine a nemčine

Jozef Pally

Filozofická fakulta UK, Bratislava

V lexikálno-sémanticky a slovotvorne zameranom príspevku sa budeme venovať porovnávaniu tej časti slovnéj zásoby slovenského a nemeckého jazyka, ktorú u nás tradične zaraďujeme do emocionálnej sféry jazyka a ktorej jednotlivé prvky nazývame AUGMENTATÍVAMI – čiže zveličenými slovami. Ako z príspevku vyplynie, lingvistický termín augmentatívum (augmentácia, augmentatívny) prekonal v nemeckej jazykovednej literatúre dôležitý vývoj od jeho pôvodnej neexistencie v reflexii lexikálneho plánu a slovotvorného plánu nemeckého jazyka až po jeho súčasné pevné miesto v nemeckej jazykovede.

V konfrontačne orientovanej diskusii o možnostiach výrazu emócií na všetkých úrovniach jazyka ako systému (langue) v nemčine a slovenčine sa ukázalo, že sa mnohé jazykovedné termíny, počnúc napr. termínom expresívnosť, ktorý sa stal na západe vďaka svojej sémantickej zaťaženosti takmer neterminologický, chápali a chápu v tzv. západoeurópskej a v tzv. východoeurópskej lingvistike pomerne rozdielne. Porovnanie ukazuje, že aj taký sémanticky nezaťažený termín, akým je augmentatívum, príp. augmentácia, môže zakaždým postihovať iné aspekty tohto prevažne slovotvorného a lexikálno-sémantického javu. Naš príspevok je pokračovaním zdanlivo ukončenej diskusie v slovenskej germanistike o tom, že lexikálny prvok, ktorý sa u nás nazýva augmentatívum, nemá v nemeckom jazyku svoj pendant a že ho možno vyjadriť len opisne, syntagmaticky, napr. že slovo *chlapisko* možno vyjadriť v nemčine pomocou substantíva s patričným prívlastkom, v závislosti od kontextu napr. ako *großer, langer Mann*. To je doposiaľ najrozšírenejší názor na túto tému, odrážajúci sa predovšetkým vo vysokoškolskej praxi a majúci explicitne svoje teoretické odôvodnenie v niektorých prácach slovenských germanistov (napr. H. Krenčeyová a generácia jej diplomantov, napr. E. Pally). Ak sa však s prekladom slova *chlapisko* trochu

pohráme, do úvahy by pripadal aj výraz *Riesenkerl*, pri ktorého sémantickej charakteristike možno podľa nás oprávnenne použiť termín augmentatívum, vychádzajúc z jeho vlastného, lexikálne doloženého významu z latinského augmentum – slov. dodatok, zveličenie, prírastok, nem. Zusatz, Vermehrung, Zunahme, neberúc do úvahy napr. explikácie tohto pojmu v osemzväzkovom slovníku nemeckého jazyka Duden. Tu sa tento termín sa uvádza okrem hudby aj pre jazykovedu, avšak len vo význame „augmentativ – durch ein Suffix gekennzeichnete Vergrößerungsform“ (Duden. Großes Wörterbuch der deutschen Sprache, 1993, s. 319) čiže zveličujúca forma vyznačujúca sa svojím sufixom. Z tejto definície jednoznačne vyplýva, že pod dodatkom, prírastkom, zveličením sa myslí jeho formálne rozšírenie o slovotvorný sufix odvodením. V starších koncepciách sa chápal primárne ako základný prostriedok modifikácie kvantitatívnej stránky entity (porov. tal. sala-salone). Slovo *Riesenkerl* však vo svojom nesporné zveličujúcom význame neobsahuje žiadny sufix, a preto sa dlho v nemeckej a našej lingvistike neoznačovalo ako augmentatívum, podobne ako ani iné podobné slová, napr. *Mordshunger*, *Bullenhitze*, *Hollenangst*, *Affentempo*, a zarad'ovalo sa súhrnne do skupiny tzv. „emocionálnych prefixoidov“ (Bußmann, 1990, s. 111) či „desemantizovaných substantívnych kompozít“ (Sisák, 1988, s. 136). Zjednodušene povedané, hlavná pozornosť sa sústredila na všetko, čo je „napravo od kmeňa slovného základu“, čo vzniká procesom odvodzovania.

Slovenská jazykoveda používa tradične termín augmentatívum, augmentácia tiež v duchu uvedenej definície, čo je vzhľadom na jej slovotvorné danosti prirodzené. Ak zoberieme do úvahy ďalší z tradične chápaných konštitutívnych znakov augmentatív, a to, že sú opakom deminutív, daný stav sa javí ako vcelku logický.

Augmentatíva čiže zveličené slová sú všetky substantíva a adjektíva modifikované príponou *-isko*, *-ánsky*, *-izný*, ktoré už svojou príponou „naznačujú, že sa nimi pomenúva relatívne väčší rozmer alebo väčšia miera vlastnosti, ako je primerané. Od substantív *dom*, *viator*, *chlap*, *jama* sú utvorené augmentatíva *domisko*, *vetrisko*, *chlapisko*, *jamisko*. K adjektívam *vyšoký*, *veľký*, *široký* jestvujú zveličujúce adjektíva *vyšokánsky*, *veľkizný*, *širokánsky*. Augmentatívnou príponou sa vyjadruje jednak rozmer, ktorý sa hovoriacemu zdá neprimerane, neprijemne, obdivuhodne veľký: *skalisko* (obrovská strmá skala), *chlapisko* (vyšoký statný chlap), *velikánsky* (neočakávané, priveľmi veľký), alebo sa augmentatívom upozorňuje na vyššiu mieru negatívnych vlastností pomenúvanej reality: *čertisko*, *psisko*, *korhelisko*, *lajdáčisko*, *lotrisko*. V niektorých prípadoch sa však poukazuje aj na kladný vzťah k pomenúvanému: *dobráčisko*, *chudáčisko*“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 73).

Augmentatíva patria medzi expresívne výrazové prostriedky. Prípona *-isko* zarad'uje substantíva k strednému rodu. Mnohé augmentatíva od mas-

kulín a feminín však majú v sg. popri strednom rode aj rod svojho základového substantíva – *to dobráčisko/ten dobráčisko*; *to babisko/tá babisko*.

V prípravnej štúdii k 6-dielnemu *Slovníku slovenského jazyka* (Smiešková, 1956, s. 79–80) rozdeľuje E. Smiešková augmentatíva do troch skupín podľa toho, ako si zachovávajú svoj pôvodný zväčšovací, zveličovací význam a aká je miera ich expresívnosti:

1. Substantíva, v ktorých prípona *-isko*, *-sko* znamená skutočné zveličenie, teda expresívne vyjadruje veľké rozmery, mohutnosť, napr. *kusisko* (veľký kus), *domisko* (veľký dom), *stromisko*, *loptisko* (v slovníku označené skratkou *zvel.*).

2. Substantíva, v ktorých prípona *-isko*, *-sko* vyjadruje popri zveličení aj zreteľný negatívny citový postoj, teda slová sa stávajú pejoratívnymi, napr. *chlapisko* (mohutný, veľký chlap, ale i ľarbavý, nesympatický ap.), *psisko* (veľký pes, ale i zlý, mrzký ap.). Zveličenie a pejoratívnosť môže pri týchto substantívach vystupovať súčasne alebo oddelene, čo zreteľne možno zistiť iba z kontextu, najčastejší je náš osobný záporný citový postoj až odpor zároveň vyjadrený adjektívom v prívlastku, príp. prirovnaním, napr. *zlé psisko*, *ohromný/-né domisko*, *ozruťný/-né chlapisko*, *chlapisko ako hora*, *ručiská ako lopaty* (v slovníku označené ako *zvel. pejor.*).

3. Do tretej skupiny by sme mohli zaradiť augmentatíva, ktorými sa zveličuje niektorá vlastnosť veci nimi pomenúvanej, ale nikdy nie jej rozmery, na rozdiel od prvých dvoch skupín, kde ide predovšetkým o rozmery. V tejto skupine je zveličenie spojené s veľmi výraznou expresíviou, ktorá môže prechádzať všetkými stupňami medzi pejoratívnosťou a melioratívnosťou. Patria sem len životné podstatné mená, napr. *tuľáčisko*, *grobianisko*, *lotrisko*, *darebáčisko* (v slovníku označené ako *expr.*).

Z názoru E. Smieškovej, že substantíva v tretej skupine už vlastne nie sú augmentatívmi v pravom slova zmysle, ale že sú to expresíva, vyplýva, že v augmentatívach nadrad'uje kvantitatívny aspekt nad kvalitatívny, z čoho možno vyvodit' záver, že augmentatíva 1. skupiny nemusia byť nevyhnutne expresívne. V našej koncepcii v súlade napr. s J. Mlackom a koncepciou *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* sú augmentatíva primárne inherentne expresívne, pretože podľa nás sa na každé zveličené slovo viaže istý viac alebo menej preukázateľný citový moment. Toto je zrejmé aj zo spomínanej *Encyklopédie jazykovedy*, kde sa explicitne uvádza, že augmentatíva patria do expresívnej zložky slovné zásoby slovenčiny. Expresívnosť výrazových prostriedkov sa tu chápe, podobne ako u nás, ako prítomnosť emocionálneho prvku vo významovej štruktúre slova.

Mnohé slová z tejto skupiny sa pre svoj čisto expresívny, pejoratívny charakter používajú ako nadávka, napr. *židáčisko*, *židisko*, *Nemčisko*, *Nemčúrisko*, *somárisko*. Výrazy *židáčisko*, *Nemčúrisko* sú zaujímavé kumulovaním pôvodne dvoch augmentatívnych prípon *-ák*, *-úr* resp. *-isko*. Aj substantívum

babizňa s už neproduktívnym sufixom stratilo augmentatívnu platnosť (na rozdiel od slova *babisko*). Sú len pejoratívne. Slová *dobráčisko*, *dobrotisko*, *človečisko*, *Slováčisko* nemajú význam pejoratívny, lež zlepšujúci (porov. Smiešková, 1956, s. 80). Z dialektových variantov je zaujímavá augmentatívna prípona *-iščo* (*obrovský domiščo*, *Jožiščo jeden hmsný...*) v západoslovenských nárečiach (napr. hlohovské, trnavské nárečia), ktorá je prakticky formálne zhodná s ruským augmentatívnym sufixom *-išče* (*domišče*, *ručišče*). Slová s touto príponou sú silne expresívne pre ich citový náboj, ktorý je prevažne výrazom záporného citového hodnotenia podávateľa reči. V ostatných slovanských jazykoch je situácia podobná ako v slovenčine; existuje tam niekoľko (málo) pomerne vysokoproduktívnych sufixov (napr. *-išče*, *-ina* v ruskom jazyku). Určitou výnimkou sú srbský a chorvátsky jazyk, v ktorých existuje 21 takýchto sufixov (*-ina*, *-etina*, *-čina*, *-uljina*, *-čaga*, *-urina*, *-urda*, *-dura*, *-uža*, *-eskara*, *-ovište*, *-osija*...) (porov. Petronijević, 1992, s. 170).

Názor slovenských germanistov, že v nemčine neexistujú augmentatíva, vyplýva z jazykovednej diskusie v Nemecku, kde sa ich existencia až do druhej polovice sedemdesiatych rokov neuznávala, resp. bola spornou, a tým aj systematicky zanedbávanou. To sa potom odrážalo v lexikografickej a encyklopedickej praxi, kde sa slová augmentatívum, augmentácia ako heslo takmer vôbec nenachádzali.

Na ilustráciu uvedieme niekoľko príkladov encyklopedickej literatúry a slovníkov, pretože práve v nich by sa mal odrážať istý konsenzus lingvistiky, ak vôbec nejaký existuje.

Terminologické slovníky, encyklopédie, kde sa termín augmentatívum neuvádza vôbec: *Wörterbuch grammatischer Termini* (1976); *Moderne Linguistik: terminologie/bibliographie* (1974);

Linguistisches Wörterbuch (1976); *Linguistische Grundbegriffe* (1975); *Lexikon der germanistischen Linguistik* (1980).

V ďalších uvedených slovníkoch sa termín augmentatíva síce uvádza ako heslo, avšak ako jav typický pre románske jazyky a ruštinu (teda ani nie slovanské jazyky). Ide o *Handbuch der Linguistik. Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft* (1975); *Linguistisches Wörterbuch* (1978); *Metzler Lexikon der Sprache* (1993); *Sprachwissenschaftliches Lexikon* (1988).

„Zatiaľ čo nemčina má iba dva deminutívne sufixy *-len*, *-chen*, v južných románskych jazykoch sú deminutívne a augmentatívne prípony omnoho bohatšie vyvinuté“ (*Handbuch der Linguistik*, 1975, s. 566). Odhliadnuc od sporného tvrdenia, že v nemčine existujú len dve deminutívne prípony, vyplýva z toho, že augmentatíva ako samostatná vrstva slov slovnej zásoby nemčiny neexistujú. V *Metzler Lexikon der Sprache* (1993) sa na s. 70 píše: „Augmentatívum – amplifikatívum, zveličujúca forma – denominálna odvodenina na označenie zväčšenia, resp. zveličenej formy entity, ktorá sa označuje v kmeni slova, napr. tal. *casone* (veľký dom) ku *casa* (dom), alebo rus.

domišče ku dom. Je protikladom k deminutívum, ktoré sa vyskytujú v jazykoch častejšie ako augmentatíva.“

Ako jediná encyklopédia jazykovedy uvádza termín augmentatívum resp. augmentatívna slovtvorba (*Augmentativbildung*) pre nemčinu *Lexikon der sprachwissenschaftlichen Termini* (1990). V hesle *Augmentativbildung* sa hovorí: „V nemčine sa používa tento termín pre veľké množstvo emocionálne podfarbených prefixoidov, ktoré slúžia predovšetkým na zosilnenie výrazu u mládeže. Napr. *Riesen-*, *Spitzen-*, *Bomben-*, *Höllen-*, *Mords-*, *Pfunds-*, *stock-*, ...Obsah vyjadrený v kmeni možno stupňovať aj predložkami *Un-menge*, *unplötzlich*, *erz-reaktionär*“ (s. 111).

Po prvom zhnutí možno konštatovať, že v doterajšej jazykovednej literatúre s výnimkou Bußmannovej (*Lexikon der sprachwissenschaftlichen Termini*, 1990) je definícia augmentatív ako samostatného slovtvorného radu so sémantickou charakteristikou „veľký, veľmi veľký“ + emocionálny citový postoj, resp. hodnotenie“ založená na nasledujúcich dvoch dôležitých aspektoch:

1. augmentatíva sú slová, lexémy, ktoré vznikajú denominálnym, resp. deadjektívnym odvodzovaním pomocou určitých sufixov;
2. tvoria sufixálny slovtvorný pendant ku deminutívum.

Isté uvoľnenie takto striktné chápaných klasifikačných kritérií znamená vyjdenie reprezentatívnej, niekoľkozväzkovej knižnej publikácie *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache* (1973, 1975, 1978). Tu (s. 135–153) možno nájsť celkom podrobne celý systém nemeckej augmentatívnej slovtvorby podstatných mien: „Kompozitá tohto druhu tvoria protikategóriu ku deminutívum. Na ich označenie sa najlepšie hodí termín „augmentatív“, ktorý je zaužívaný najmä v románskej literatúre. Tento termín má v prvom rade (ako jeho protipól deminutívny - deminutívum) uľahčiť všeobecnú orientáciu vzhľadom na jazykovú komparáciu. Kto ho definuje analogicky ku deminutívu, rozumie pod ním slovtvornú skupinu so sémantickými znakmi 'veľký, silný', ktoré sú často doplnené dodatočnými komponentami hodnotenia, zaujatia, osobného stanoviska alebo osobnej účasti“ (s. 136).

Čisto formálne ide vo väčšine prípadov o kompozitá, ich determinujúce prefixoidy už nie sú homonymnými názvami, ale slúžia ako odvodzovacie prefixy.

Vnútronemecká diskusia na tému augmentatíva, augmentatívna slovtvorba, jej dôsledky a súčasné presunutie uhlu pohľadu zo slovtvorného na funkčno-sémantický aspekt sa asi najlepšie odrážajú v slovtvorbe súčasného nemeckého jazyka W. Fleischera *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache* (1983) a v jej najnovšej prepracovanej verzii *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache* (1992). Zatiaľ čo v slovtvorbe z r. 1983 sa augmentatíva ako samostatná slovtvorná trieda nevyskytujú, v najnovšej

verzii z r. 1992) sa z funkčno-sémantického hľadiska už uvádzajú a v nadväznosti na Petermanna rozdeľujú na augmentatíva (Augmentation) a „zdôraznené slová“ (Hervorhebung) (s. 100). Ich rozdiel podľa Fleischera spočíva v tom, že augmentatíva disponujú sémantickým znakom 'veľmi veľký' ako výrazom veľkosti, pričom pri zdôraznených slovách hrá významnú úlohu často mnohonásobné emocionálne hodnotenie (pozitívne alebo negatívne). Medzi augmentatívami tu nájdeme napr. kompozitá typu *Riese(n)*-, napr. *Riesenskandal*, *Riesenfreude*. Ak by sme obe porovnali so slovnými spojeniami *veľký škandál* resp. *veľká (obrovská) radosť*, zistíme, že obe augmentatívne kompozitá majú vo svojom význame výrazný emocionálno-hodnotiaci komponent, ktorý je podmienený abstraktno-logickou analýzou hodnotiaceho subjektu. Z ostatných augmentatív tu možno nájsť slová typu *Bomben*-, *Höllen*-, *Mords*-, *Heiden*-, *Tod*-, *Affen*-, *Bullen*- atď. Menej emocionálne sú slová s metaforickým *Herz(ens)*- (*-angst*, *-bedürfnis*, *-freude*, *-lust*), *Jahrhundertbauwerk*, *Mammutkonzern*, *Rekordernte* (s. 101). Ani tu nemožno prehliadnuť podľa neho „dodatočné“ emocionálne prvky. Nielen pri iných, povedzme expresívnych slovách, ale hlavne práve pri týchto výrazoch sa nám zdá, že tieto emocionálne prvky hodnotenia nie sú dodatočnými sémantickými komponentami, ale že sú trvalo zviazané s kognitívnymi zložkami významu a že sú dominantné. V tomto dodnes v lexikálnej sémantike neexistuje konsenzus.

Dost' nejasným sa nám v tejto práci javí rozlíšenie medzi augmentáciou a zdôraznením (Augmentation und Hervorhebung). V úvode kapitoly (s. 100), ako sme naznačili vyššie, sa píše o sémantickom komponente 'veľký', resp. o mnohonásobnom emocionálnom hodnotení (vielfache emotionale Wertung) ako základných rozlišovacích znakov. Ďalej autor tvrdí, že oba termíny majú priamy súvis, že zdôraznené slová (Hervorhebung) vyzdvihujú podstatnú vlastnosť nejakej veci, ako napr. *Haupt-/Grundgedanke*, *Grundneigung*, *Kernproblem*, ďalej kompozitá s *Schwerpunkt*-, *Spitzen*-, a že sem patria niektoré pozitívne hodnotiace kompozitá ako *Bilderbuch*-(*-karriere*), *Glanz*-(*-leistung*, *-rolle*), *Klasse*-(*-fu ball*, *-frau*), *Lieblings*-(*-dichter*, *-essen*), *Luxus*-(*-auto*, *-ausgabe*), *Meister*-(*-detektiv*, *-leistung*), *Pracht*-(*-exemplar*, *-junge*, *-weib*), *Traum*-(*-beruf*, *-frau*, *-note*), *Qualitäts*-(*-arbeit*, *-möbel*), *Star*-(*-anwalt*, *-besetzung*), a modely s *Dreck*-(*-arbeit*, *-loch*), *Mist*-(*-kerl*, *-stück*), *Schei*-(*-arbeit*, *-kram*) (s. 101). Tu by sa podľa nás žiadalo precizovať termíny mnohonásobné emocionálne hodnotenie (vielfache emotionale Wertung), príp. podstatná vlastnosť nejakej veci. Už z porovnania medzi Wellmannom a Fleischerom vidieť, že niektoré kompozitá, resp. kritériá na ich určenie sa chápu odlišne. Tak napr. kompozitá s prefixoidom *Haupt*-(*-achse*, *-schwierigkeit*, *-person*) zaraduje Wellmann ku augmentatívam, kým Fleischer len k zdôrazneným slovám. V našej koncepcii nepatria kompozitá typu *Haupt*-, *Über*-(*-gewicht*, *-temperatur*) primárne ku augmentatívam, pretože

v ich významovej štruktúre chýba preukázateľný emocionálno-hodnotiaci komponent. Len slovo *Hauptperson* v prenesenom význame je augmentatívnym kompozitom, a teda je v pláne výrazu expresívne.

Záverom. Prevzatie termínu augmentácia, augmentatívum do slovenskej germanistiky je potrebné. Argument, že slovenské augmentatíva možno do nemčiny prekladať len syntagmaticky, celkom neobstoí. Navyše aj v slovenčine je prevažná väčšina augmentatív trvalo zviazaná so sprievodnými atribútmi, ktoré len pomáhajú stupňovať (zveličovať) základný význam augmentatív. Tieto atribúty sú v prekladoch do nemčiny najčastejšie významovou súčasťou substantívnych kompozít. Takéto syntagmatické celky možno celkom elegantne a ekvivalentne prekladať „desémantizovanými substantívnymi kompozitami“ či „zosilňujúcimi výrazmi“ (Verstärkungsbildungen), v ktorých významovej štruktúre dominuje komponent emocionálneho hodnotenia. Na uľahčenie jazykovej komparácie ich teda nazveme augmentatívami.

Literatúra

- Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Kühnhold – Putzer – Wellmann. Innsbruck – Düsseldorf 1973, 1975, 1978.
- Duden. Großes Wörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich 1993.
- Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrik. Bratislava, Obzor 1993.
- FLEISCHER, W.: Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 5. Auflage. Leipzig 1983.
- FLEISCHER, W.: Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen 1992.
- Handbuch der Linguistik. Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft. 1975.
- Lexikon der germanistischen Linguistik. Althaus – Henne – Wiegand. Tübingen 1980.
- Lexikon der sprachwissenschaftlichen Termini. Hadumod Bußmann. Stuttgart 1990.
- Linguistische Grundbegriffe. Winfried Ulrich. Kiel 1975.
- Linguistisches Wörterbuch. Carl Heupel. München 1978.
- Linguistisches Wörterbuch. Lewandowski. Heidelberg 1976.
- Metzler Lexikon der Sprache. Helmut Glück. Stuttgart 1993.
- Moderne Linguistik: terminologie/bibliographie. Tübingen 1974.
- PALLAY, E.: Expressivität und ihre Ausdrucksmöglichkeiten im Vergleich mit dem Slowakischen anhand der deutschen Übersetzung von Klára Jarunková Roman „Jediná“. Diplomová práca. Bratislava, Filozofická fakulta UK 1991.
- PETRONIJEVIČ, B.: Konnotation in translationslinguistischer Sicht, illustriert am Beispiel des serbokroatischen Augmentativus und dessen Entsprechungen im Deutschen. In: Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku. Roč. XXXV/2. Novi Sad 1992, s. 169–177.
- SISÁK, L.: K niektorým osobitostiam nemeckej expresívnej slovotvorby. In: Acta facultas philosophicae universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník/Literárnovedný zborník 8. Prešov 1988, s. 133–141.

SMIEŠKOVÁ, E.: *Augmentativa a ich miesto v slovníku spisovného jazyka*. In: Slovenská reč, 21, 1956, s. 79–81.

Sprachwissenschaftliches Lexikon. Rudi Conrad. Leipzig 1988.

Wörterbuch grammatischer Termini. Spiewok und Kol. Greifswald 1976.

Problémovo orientovaná analýza prirodzeného jazyka

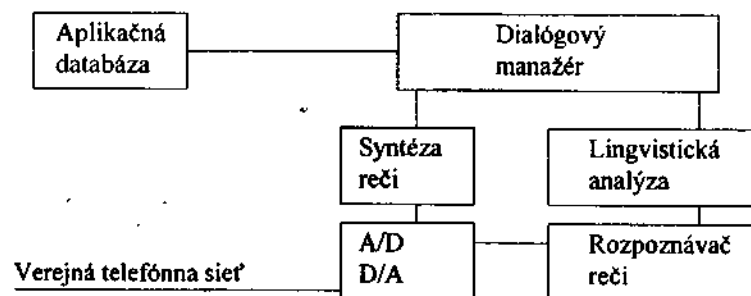
Jozef Ivanecký

Fakulta elektrotechniky a informatiky TU, Košice

Príspevok predstavuje časť vlakového informačného systému, ktorý prostredníctvom verejnej telefónnej linky poskytuje informácie o cestovnom poriadku. Vyvíja sa v rámci projektu Copernikus v spolupráci s univerzitami v Erlangene, Lüblane a Plzni. Výsledkom má byť viacjazyčný systém, ktorý poskytuje informácie o príchodoch a odchodoch vlakov v železničnej sieti zúčastnených krajín. Komunikácia by mala prebiehať automaticky v jazyku používateľa. V nasledujúcej časti v stručnosti predstavíme architektúru celého systému, ďalej sa podrobnejšie zameriame na lingvistickú analýzu, na problémy spojené s jej návrhom a na príklady s ukážkami riešení.

Architektúra systému

Štruktúru celého systému ukazuje obr. 1 (Nöth, 1995). Verejný telefón je pripojený na AD/DA prevodník, ktorý je súčasťou počítača. Aplikačná databáza sa môže nachádzať aj na inom, vzdialenejšom počítači pripojenom do siete a zodpovedá formalizovanému cestovnému poriadku železničnej siete.

Obr. 1. Bloková štruktúra systému

Rozpoznávač reči

Vstupný rečový signál z telefónu sa vzorkuje AD prevodníkom a po spracovaní sa privádza na vstup samotného rozpoznávača. Na rozpoznávanie bol použitý systém ISADORA (Schukat–Talamazzini, 1993, s. 19–36) vytvorený na univerzite v Erlangene, ktorý pracuje na princípe skrytých markovských modelov. Výstupom z rozpoznávača je veta rozpoznaná s najväčšou pravdepodobnosťou, ktorá tvorí vstup pre *lingvistický analyzátor*.

Lingvistický analyzátor

V tejto časti systému, ktorá je podrobnejšie opísaná nižšie, sa vykonáva analýza s cieľom získať zo vstupnej vety základné relevantné informácie (napr.: cieľová stanica, čas odchodu, čas príchodu a podobne) a vytvoriť z nich SIL (Semantic Interpretation Language) objekty, ktoré sú vstupom do *dialógového manažéra*.

Dialógový manažér

Úlohou dialógového manažéra je riadenie dialógu s pýtajúcim sa, s používateľom. Ak sa z prvej vety nezískajú všetky údaje potrebné na vyhľadanie požadovanej informácie, dialógový manažér generuje otázky vo forme SIL objektov. Tie sa *syntézou* prevádzajú na výstupné vety pre používateľa. Dialóg prebieha dovtedy, kým nie sú získané všetky potrebné údaje alebo dialóg nie je používateľom ukončený.

Po získaní potrebných informácií od používateľa sa v databáze vyhľadá príslušné vlakové spojenie. Dialógový manažér bol tiež vyvinutý na univerzite v Erlangene. Keďže pracuje nad SIL objektami, je jazykovo nezávislý.

Syntéza reči

Výstup z dialógového manažéra, ktorý je v tvare SIL objektov, je potrebné previesť do prirodzeného jazyka. To je úlohou bloku syntézy. Ku každému možnému SIL objektu, vystupujúcemu z dialógového manažéra, je priradená skupina možných výstupných viet. Z nich sa náhodným výberom vyberie jedna a po transformácii na číslcovú formu sa vyšle na vstup D/A prevodníka pripojeného na telefónny prístroj.

Lingvistická analýza rečového prejavu

Vo väčšine systémov zaoberajúcich sa sémantickou analýzou sa ako vstup do systému berie písaný text. Vtedy je možné použiť na analýzu všetky bežne známe algoritmy využívajúce skupinu prepisovacích pravidiel, pomocou ktorých sú popísané všetky gramaticky správne vety. Samotná analýza spočíva v prehľadávaní stromov, ktoré je možné na základe daných prepisovacích pravidiel generovať.

Situácia sa značne mení, ak sa ako vstup použije spontánny rečový prejav, ktorý je do textovej formy prevedený počítačom. Ku vstupu sa pridávajú ďalšie chyby, ktoré sú zapríčinené zlým rozpoznávaním reči.

Medzi najznámejšie z množstva problémov, ktoré vznikajú pri analýze spontánnej reči pomocou počítača, patria napr.:

- neznáme alebo zle rozpoznané slová,
- vyplnené pauzy (hm, ah, ...),
- reštarty – opakovanie slov, alebo fráz,
- citoslovci,
- elipsy,
- negramatické konštrukcie.

Prvý z uvedených problémov je problém rozpoznávača, ostatné sa však riešia práve sémantickou analýzou. Správne riešenie uvedených javov je problém pre väčšinu tradičných analyzátorov.

Existujú dva principiálne prístupy na riešenie tohto problému: gramatika analyzátoru je rozšírená o modelovanie vyššie uvedených javov alebo lingvistická analýza sa navrhuje s ohľadom na danú problematiku (Eckert – Nieman, 1994).

V našom prípade bol zvolený druhý prístup, založený na analýze kľúčových slov a ich kombináciách (Convinton, 1994). Výsledkom je sémantická reprezentácia vstupnej vety. Pokiaľ nie je možné jednotlivé analyzované časti vety pokryť žiadnou gramatikou, čo znamená, že vstupná veta nie je gramaticky správna, výstupom sú parciálne výsledky.

Identifikácia kľúčových slov

Pri analýze kľúčových slov sa neberie veta ako celok, ale každé slovo sa spracúva samostatne. Vstupné slovo sa buď akceptuje a priradí sa mu jeden z 11 možných sémantických typov, alebo sa považuje za „jazykový šum“ a vynechá sa. Pre použitie vo vlakovom informačnom systéme rozoznávame nasledujúce typy:

- východisková stanica,
- cieľová stanica,
- relatívny čas (*večer, ráno, poobede* ...),
- absolútny čas (*o tretej, 4.20* ...),
- relatívny dátum (*o týždeň, v pondelok* ...),
- absolútny dátum (*3. januára, 21.6* ...),
- predložky (*pred, okolo* ...),
- podmieňovacie spojky (*ak, keď*).

- súhlas (*áno, správne* ...),
- nesúhlas (*nie, nesprávne* ...),
- pozdrav (*dopočutia, čaf* ...).

Vstupná veta je reprezentovaná zoznamom, kde každý prvok predstavuje jedno slovo vstupnej vety. Zoznam je spracovaný sekvenčne. Prvý prvok zoznamu sa testuje na príslušnosť k niektorej skupine *kľúčových slov*. Testy sa delia do štyroch základných skupín:

- testy na cieľovú a východiskovú stanicu,
- testy na časové údaje,
- testy na dátumové údaje,
- ostatné testy (predložky, spojky ...).

Ak testovaný prvok patrí do niektorej zo skupín, pridá sa s priradeným typom k výstupnému zoznamu. Ak je prvok neznámy, vynechá sa a analýza pokračuje ďalej až do spracovania posledného prvku zoznamu. V niektorých prípadoch je existencia prvého prvku zoznamu viazaná na existenciu ďalšieho, ktorý sa nachádza v ešte nespracovanej časti. V takom prípade sa spracuje zvyšok zoznamu. Ak sa v ňom takýto prvok vyskytuje, vymaže sa a vytvorí s prvým prvkom jeden z typov. Tieto prípady sa vyskytujú hlavne v určovaní východiskovej a cieľovej stanice.

Testy na cieľovú a východiskovú stanicu

V testoch na cieľovú a východiskovú stanicu sa vo väčšine prípadov predpokladá spojenie názvu stanice s predložkou 'z' alebo 'do'. V takomto prípade sa dá jednoznačne určiť cieľová, resp. východisková stanica. Problém nastáva, ak je názov stanice v spojení s predložkou 'v':

1. *Potreboval by som byť dnes večer o piatej v Prešove.*
2. *Som v Prešove*

V týchto prípadoch nie je možné len na základe predložky stanicu jednoznačne zaradiť. V prvom prípade ide o východiskovú stanicu, v druhom o cieľovú. Na jednoznačné určenie sa používajú ďalšie slovné druhy. Východisková stanica sa deteguje pomocou tvarov sponového slovesa, avšak až potom, ako sa vylúči možná zámena za stanicu cieľovú. Z tohto dôvodu sa pri vyhľadávaní cieľovej stanice používajú rozličné tvary sponového slovesa. V súvislosti s východiskovou stanicou je to zvyčajne prítomný čas oznamovacieho spôsobu. Pri cieľovej stanici sa používa buď neurčitok 'byť' s možným slovesom (*chcem byť, mám byť*), alebo podmieňovací spôsob (*chcel by som byť*).

1. $[som,byt,dnes,vecер,o,piatej,v,presove] \rightarrow [dnes,vecер,o,piatej] + goal_city(presov)$
2. $[som,v,presove] \rightarrow [] + source_city(presov)$

Z príkladov je zrejmé, že okrem spôsobu detegovania je dôležité aj poradie, v akom sa jednotlivé typy určujú. Ak by sa najprv vyhľadávala východisková stanica, detekcia by prebehla chybné. Ako posledná možnosť sa berie do úvahy uvažuje samostatný názov stanice.

Názvy všetkých staníc sú v jednoduchšej databáze v prvom, druhom, štvrtom a šiestom páde. Po detegovaní názvu stanice sa ďalej používa jej prvý pád. Informácia o páde sa nevyužíva.

Ukážka časti databázy staníc:

stanica(cadca,cadce,cadcu,cadci).

stanica(cervena_skala,cervenej_skaly,cervenu_skalu,cervenej_skale).

Testy na časové údaje

Testy na časové údaje sa delia na dve skupiny, a to relatívne a absolútne.

Príklady rozličných spôsobov vyjadrenia času:

1. *Na dnes poobede do Prešova*
2. *Osem aj desať minút*
3. *Pol ôsmej aj desať minút*

Detekcia absolútnych časov je jednoznačná. Pri relatívnych časoch sa najprv testujú možné kombinácie hodín a minút. Ak sú neúspešné, prechádza sa na testovanie len hodinových údajov. Len hodinové údaje sa testujú aj v prípade, že ide o zlomky hodín. V tomto prípade sa využívajú aj informácie o páde. Ak sú za zlomkami hodín aj minúty, príslušný čas sa upraví o detegované minúty.

1. $[poobede,do,presova] \rightarrow [do,presova] + relativny_cas(poobede)$
2. $[osem,aj,desat,minut] \rightarrow [] + cas(8,10)$
3. $[pol,osmej,aj,desat,minut] \rightarrow [aj,desat,minut] + cas(7,30) \rightarrow [aj,desat,minut] \rightarrow [cas(7,30),len_minuta(10,po)] \rightarrow cas(7,40)$

Pri časových údajoch databáza obsahuje hodiny 0 až 24 v prvom, druhom, štvrtom a šiestom páde a minúty 0 až 59 v prvom páde. Na správne určenie času sa využíva aj informácia o aktuálnom čase. Ak používateľa zaujíma vlak o 10.00, zistí sa najprv aktuálny čas. Podľa neho systém určí, či ide o desať hodín večer alebo ráno.

Testy na dátumové údaje

Testy na dátumové údaje sú tiež absolútne a relatívne.

1. *Z Bratislavy v pondelok večer.*
2. *Na tretieho marca*

Detekcia relatívnych dátumových údajov je opäť jednoznačná. Pri absolútnych údajoch sa deteguje buď číslo dňa v mesiaci v spojení s číslom, prípadne názvom mesiaca, alebo len číslo dňa. Pri detekcii čísla dňa sa, podobne ako pri časových údajoch, využíva informácia o páde.

1. $[pondelok,vecер] \rightarrow [vecер] + relativny_datum(pondelok)$
2. $[tretieho,marca] \rightarrow [] + absolutny_datum(3.3.95)$

Databáza obsahuje dni v týždni v prvom, druhom a štvrtom páde, poradie dňa v týždni, číslo dňa v mesiaci, čísla mesiacov, názvy mesiacov a počet dní v každom mesiaci.

Ostatné testy

Testy na ostatné údaje sú jednoznačné, preto sa nimi nebudeme podrobnejšie zaoberať.

Príklad ukončenia dialógu:

Dovidenia

$[dovidenia] \rightarrow [] + pozdrav$

Výstupom z analýzy je zoznam s dĺžkou menšou, nanajvýš rovnou dĺžke pôvodného zoznamu. Prvky výstupného zoznamu sú predikáty reprezentujúce každé rozpoznané slovo. Názov predikátu je súčasne názvom typu.

Prevod na SIL reprezentáciu

Keďže výstup zo sémantickej analýzy má slúžiť ako vstup do jazykovo nezávislého dialógového manažéra, je potrebná redukcia skupín na typy akceptovateľné dialógovým manažérom. Výstup zo systému je v SIL reprezentácii, z ktorej sa používajú nasledujúce typy:

- source_city,
- source_time,
- goal_city,
- goal_time,

- date,
- zvyšok: *yes, no, thanks, ok, hello, goodbye, silence, please, sorry, pardon*

Na rozdiel od typov použitých v analýze kľúčových slov sa v SIL reprezentácii nepoužívajú relatívne údaje, časové údaje sú už vo vzťahu s príchodom, resp. odchodom. Po odstránení relatívnych údajov sa typy použité v analýze kľúčových slov takmer zhodujú so SIL typmi. Relatívne údaje sa spolu s údajmi, ktoré sa získali vo forme dvoch alebo viacerých predikátov, redukujú pomocou tabuľky, v ktorej sú uvedené možné kombinácie a ich náhrada jedným predikátom:

```
cas(5,00) + relativny_cas(večer) → cas(17,00)
len_minuta(5,pred) + cas(5,30) → cas(5,25)
relativny_datum(pozajtra) → dnesny_datum + 2
```

Rozdiel zostáva v špecifikácii časov. Ďalší typ, ktorý sa v SIL reprezentácii nevyskytuje, sú podmienkové spojky. Ich úlohou je však uľahčiť práve špecifikáciu časových údajov. Z typov východisková stanica, cieľová stanica, absolútny dátum, absolútny čas a podmienkové spojky bola vytvorená tabuľka syntakticky správnych kombinácií:

```
vety([goalcity(B),cas_interval(I,J)],[sourcetime(I,J),goalcity(B)]).
vety([goalcity(B),cas_interval(A,B),podmienka,sourcetime(A),cas_interval(C,D)], [sourcetime(C,D),sourcetime(A),goaltime(A,B),goalcity(B)]).
vety([goalcity(B),cas_interval(I,J),podmienka,date(X,Y),sourcetime(A)], [sourcetime(A),goaltime(I,J),goalcity(B),date(X,Y)]).
```

Ak je možná unifikácia s niektorou z možných kombinácií v tabuľke, vytvorí sa SIL reprezentácia pre zoznam ako celok so špecifikáciou časov. Ak unifikácia nie je možná, každý typ sa prevedie do SIL reprezentácie samostatne. SIL objekty sú v oboch prípadoch rovnaké. Reprezentácia SIL objektov ako celku spočíva vo vytvorení štruktúry pokrývajúcej všetky objekty, ktorá informuje dialógový manažér o tom, či bola vstupná veta rozpoznaná ako súvislá, syntakticky správna veta, alebo či ide o samostatné vyjadrenia užívateľa:

Súvislá, syntakticky správna veta:

Veta: *z Bratislavy do Prahy na dnes večer*

SIL reprezentácia:

```
[[id:_8733,semantics:[id:_8743,type:dbtrain,sourcetime:[1800,2300],sourcecity:bratislava,goalcity:paha,date:[221195,221195]]]]
```

Dve samostatné vyjadrenia:

Veta: *do Prešova, teda do Košíc . .*

SIL reprezentácia:

```
[[id:_8465,semantics:[id:_8475,type:dbtrain,goalcity:presov]],
[id:_8492,semantics:[id:_8502,type:dbtrain,goalcity:kosice]]]
```

Priklady úplných dialógov

1. Vstup:

[v,utorok,potrebujeme,vlak,zo,ziliny,do,popradu,na,dvanastu]

Konečná úprava:

```
[date(50995,50995),sourcetime(zilina),goalcity(poprad),cas_interval(1200,1200)]
```

Po prevode na SIL:

```
[sourcetime(1200,1200),sourcetime(zilina),goalcity(poprad),date(50995,50995)]
```

2. Vstup:

[je,mozne,aby,som,bol,v,presove,o,stvrt,na,jednu,ak,pocestujem,dnes,z,kosic]

Konečná úprava:

```
[goalcity(presov),cas_interval(1215,1215),podmienka,date(300895,300895),sourcetime(kosice)]
```

Po prevode na SIL:

```
[sourcetime(kosice),goaltime(1215,1215),goalcity(presov),date(300895,300895)]
```

Záver

Opísaný systém je v súčasnosti pripojený na nemeckú databázu. Umožňuje len zadávanie otázok písanou formou, keďže rozpoznávač reči pre slovenčinu je v štádiu vývoja. Vstupné vety na testovacie účely boli generované študentmi štvrtého ročníka EF. V súčasnosti sa pripravuje nahrávanie reálnych dialógov v spolupráci so ŽSR na ďalšie testy systému.

Literatúra

COVINGTON, M. A.: Natural Language Preprocessing for Prolog Programmers. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 1994 320 s

ECKERT, W. NIFMAN, H.: Semantic Analysis in a Robust Spoken Dialog System. Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg 1994. 4 s.

NÖTH, E.: Spoken Queries in European Languages. Kickoff Meeting of 4 CO-PERNICUS-PROJEKT 1995. 20 s.

SCHUKAT-TALAMAZZINI, E. G. – RIECK, S. – KUHN, T.: Handbuch der AUTOMATISCHEN SPRACHERKENNUNG. Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg 1993. 50 s.

Nelineárny spôsob organizácie a prístupu k informáciám

Karol Furdík

Fakulta elektrotechniky a informatiky TU, Košice

1. Úvod

Pri návrhu systému na získavanie informácií je kľúčovou otázkou spôsobu organizácie, usporiadania a štruktúrovania údajov. Z tohto ďalej vyplývajú možnosti prístupu k informáciám, ich dostupnosť, minimalizácia redundancie a úplnosť. Navyše zo spôsobu organizácie nepriamo vyplývajú aj možnosti ergonomickej prezentácie vybraných informácií pre používateľa takéhoto systému. Jednou z možností je *hypertextová organizácia textu*.

2. Hypertextová organizácia textu

Hypertext je nelineárne usporiadanie fragmentov textu. Tieto navzájom disjunktné časti textu, ktorými môžu byť slová, slovné spojenia, odseky, kapitoly a aj celé texty, voláme *dokumenty*.

Dokumenty sú spojené pomocou *křížových referencií*. Na základe prepojenia je možné pristupovať k textu nelineárne v tom zmysle, že nie je vopred určená postupnosť, v akej sa budú dokumenty zobrazovať.

Údajovú štruktúru, ktorá reprezentuje takto organizovaný text, nazveme *hypertextovou databázou* (Shneidermann – Kearsley, 1989, s. 7). Jej záznamy tvoria jednotlivé dokumenty spolu s kódovanou informáciou o prepojení daného záznamu s inými.

2.1 Křížové referencie

Niekedy sa pojem křížových referencií definuje ako symbolická reprezentácia faktu, že jednotlivé jednotky textu súvisia s tým istým objektom mimojazykovej skutočnosti. Takto vymedzený pojem priamo vychádza z odkazovania, resp. z anafory a chápe sa ako súčasť hyper-syntaxe (Palek, 1968, s. 20, s. 155).

V tejto práci je potrebné zmeniť definíciu tak, že vzťah k mimojazykovej skutočnosti nie je primárne tým, čo fragmenty textu spája. Môžeme povedať, že křížová referencia je vyjadrením toho, že určité časti textu navzájom súvisia. Súvislosť je skôr na úrovni sémantickej, teda na úrovni designátu, jej kvalitu možno meniť použitím viacerých druhov křížových referencií. Návrh umiestnenia křížových referencií v texte býva obyčajne výlučne v rukách autora textu. My sa usilujeme, ako ukážeme ďalej, hlavne túto časť tvorby hypertextu čo najviac automatizovať.

2.2 Sieť

Schematicky sa dá hypertextová databáza znázorniť ako sieť, v ktorej uzly zodpovedajú dokumentom a hrany křížovým referenciám. Obyčajne sa však sieť zjednodušuje na n-árny strom, ktorý má hierarchickú štruktúru. Každý uzol-potomok má práve jeden rodičovský uzol a medzi každými dvoma uzlami existuje práve jedna najkratšia cesta. Spomínané vlastnosti možno s výhodou využiť na naznačenie vzťahu nadradenosti a podradenosti jednotlivých častí textu, jednoduchšie je vyhľadávanie aj orientácia v hyperpriestore.

2.2.1 Uzly

Uzlom môže byť akákoľvek časť textu, teda dokument. Uzol sa dá chápať ako najmenšia jednotka informácie v hypertextovej databáze. Zatiaľ sme sa obmedzili na kapitoly ako jeden typ uzlov a na slová (prípadne slovné spojenia) ako druhý typ.

Uzol však pritom nemusí tvoriť iba text. Grafické aplikácie, zvuky, reč, animácia a prípadne celá hypertextová databáza sa v rozšírených systémoch chápu ako uzly v systéme, ktorý sa označuje ako *hypermedium* (Shneidermann – Kearsley, 1989, s. 15). Hypermediá, distribuované na CD nosičoch, sú v súčasnosti dosť populárne a ich vývoj bude zrejme búrlivý hlavne v najbližších rokoch.

2.2.2 Hrany

Hrana je spojením dvoch uzlov. Môže byť jednosmerná alebo obojsmerná; je možné definovať aj váhu hrany, ktorá by charakterizovala silu spojenia týchto dvoch uzlov.

V klasických hypertextoch hrany a uzly určuje väčšinou ručne tvorca systému pri procese *autorizácie* (Shneidermann – Kearsley, 1989, s. 59) čiže pri návrhu typov uzlov, ich rozmiestnenia a spojenia.

3. Automatické generovanie hypertextu

Ideálnym by bol v tomto prípade taký stav, pri ktorom by autor napísal ľubovoľný text a bez akýchkoľvek iných úprav by bol stroj schopný vygenerovať hypertextovú verziu. To zatiaľ zrejme nie je možné, a to z viacerých dôvodov.

Prvým je miera vhodnosti textu na hypertextové spracovanie. Takýmto spôsobom sa spracúvajú predovšetkým vecné texty, ktoré sú pomerne dobre štruktúrované, úplné a logické (Mistrík, 1982, s. 17).

Druhým dôvodom je problém automatickej identifikácie uzlov. Ak sa obmedzíme na väzbu slova alebo slovného spojenia so začiatkom kapitoly, čo samo osebe je dosť výrazné zúženie možností, stojíme pred dvoma čiastkovými problémami: jednak býva niekedy problematické algoritmicky určiť začiatky jednotlivých kapitol pre nejednotnosť noriem a existenciu viacerých spôsobov členenia textu. Ak je kapitola identifikovaná, teda je určený nadpis a text je členený na odseky, potrebujeme priradiť tejto kapitole jedno alebo viac *kľúčových slov*, ktoré sa stanú hodnotami uzla tejto kapitoly. Tomuto problému je venovaná nasledujúca časť príspevku.

Text, v ktorom sú identifikované kapitoly a ich kľúčové slová, je pripravený na *indexáciu* (Shneidermann – Kearsley, 1989, s. 11).

3.1 Priradenie kľúčových slov kapitole

Minimálne nároky, ktoré by systém kládol na formu spracúvaného textu, a tým aj na autora, vyžadujú, aby bol automatický aj proces priradenia kľúčových slov ku každej kapitole. Tu sme však narazili na, zdá sa, najzávažnejší principiálny problém. Úloha by sa dala preformulovať na jednoduchú otázku: Povedzte, o čom je táto kapitola, veta, odsek, kniha...?

V prvej verzii systému sme sa pokúšali určiť kľúčové slová podľa počtu výskytov. Vychádzali sme z predpokladu, že kľúčové je to slovo, ktoré sa v texte vyskytuje najčastejšie a je plnovýznamové. Avšak tento predpoklad, a to aj ak zoberieme do úvahy synonymá, nemusí platiť, hoci vo vecných textoch je to obyčajne splnené. Problémom však bola neúnosná redundancia; tých „nepodstatných“ – hoci plnovýznamových – slov bolo príliš veľa. Určité riešenie by sa ponúkalo, ak by existoval mechanizmus na generovanie parafráz (Páleš, 1994). Ten však vyžaduje mohutnú lingvistickú podporu a výsledok by zrejme v súčasnosti nezodpovedal potrebám. Preto sme sa rozhodli zaťažiť autora textu a vyžadovať kapitoly ohodnotené kľúčovými slovami.

Aj tak zostáva niekoľko problémov otvorených. V tejto verzii pracujeme iba s jednosmernými hranami bez váhy. Hranou je spojená kapitola so všetkými výskytmi kľúčových slov prislúchajúcich tejto kapitole. Je možné doštat' sa od výskytu slova na začiatok príslušnej kapitoly, nie však naopak z kapitoly ku všetkým výskytom jej kľúčových slov v ostatnom texte. Túto funkciu do určitej miery plní register.

Ďalej bolo potrebné vyriešiť otázku, koľko kľúčových slov môže mať jedna kapitola, či to môžu byť viacslovné konštrukcie – a ak áno, upraviť spôsob indexácie; a nakoniec, či môže existovať viac kapitol ohodnotených tým istým kľúčovým slovom. Rozhodli sme sa v tejto verzii neobmedzovať počet kľúčových slov pri jednej kapitole, vyžaduje sa iba zachovanie formalizmu. Kľúčové slová môžu byť aj viacslovné konštrukcie, no v jednom texte sa nemôžu vyskytovať viaceré kapitoly s tým istým kľúčovým slovom. Tieto skutočnosti musí mať autor na zreteli; pri procese indexácie však systém upozorní na chybu, prípadne by mal ponúknuť možnosť opraviť ju.

3.2 Indexácia textu

Cieľom procesu indexácie je určenie hran v hypertextovej sieti, čiže určenie krížových referencií v hypertextovej databáze. Ide o vyhľadávanie kľúčových slov jednotlivých kapitol vo zvyšnom texte a spojenie týchto slov s danou kapitolou. V tejto fáze algoritmu je možné, ako akýsi „postranný efekt“, automaticky vytvoriť obsah textu a register, ktoré sú samozrejme tiež vybavené odkazmi na príslušnú kapitolu.

Ako všade, aj pri indexácii sa vyskytujú niektoré problémy. Azda najzávažnejším z nich je určenie, ktoré tvary slov sa majú vyhľadať k danému kľúčovému slovu. Slovenčina je flektívny jazyk, preto je nevyhnutné vyhľadávať všetky gramatické tvary. Avšak pri slovesách je týchto tvarov až 247 (Páleš, 1994). Niekedy je výhodné okrem gramatických tvarov brať do úvahy aj slová patriace do toho istého slovotvorného hniezda ako kľúčové slovo, a tým by počet vyhľadávaných tvarov prerástol únosné hranice. Použili sme heuristickú a tak trochu „neexaktnú“ metódu prahovania, ktorej výsledky sú až prekvapujúco dobré. V kombinácii s klasickým gramatickým postupom by sa výsledok mohol približovať tej úspešnosti, s akou by to robil človek.

3.2.1 Metóda prahovania

Pomocou tejto metódy sme sa pokúsili efektívnejšie ako klasickým pridávaním pádových prípon a alternovaním koreňa zistiť, či sú dva tvary podobné natoľko, aby sa mohli byť považovať za jedno slovo (s jedným lexikálnym významom).

Metóda najprv testuje výskyt predpony. Slovenčina nemá veľkú škálu predpôn, najvýznamnejšou z nich je predpona *ne-*. Berieme do úvahy 12 internacionálnych predpôn a ich slovenské ekvivalenty (Mistrik, 1982, s. 81). Ak má niektoré z porovnávaných slov predponu, predpona sa ignoruje.

Ďalej metóda porovnáva zvyšky tvarov po oddelení predpony. Ak majú tieto tvary rovnakých viac ako P1 znakov a ak pomer dĺžok týchto tvarov je väčší ako P2, potom sa tvary považujú za rovnaké. Nastavenie prahov P1 a P2 by malo byť prístupné aj používateľovi, my sme dosiahli optimálne výsledky pri P1 = 0,6 a P2 = 0,55.

4. Funkcie a rozšírenia hypertextového systému

Cieľom hypertextovej organizácie textov je zlepšiť orientáciu vo veľkom množstve textov a dosiahnuť možnosť za krátky čas v prehľadnej forme získať z týchto textov informácie špecifikované podľa požiadaviek. Slúžia na to prostriedky na vyhľadávanie a filtráciu, usporiadanie hypertextov do hierarchie, prostriedky na orientáciu v tejto hierarchii a sémantická podpora systému.

4.1 Vyhľadávanie a filtrácia

Jednou z možností vyhľadať v databáze taký dokument, ktorý vysvetľuje nejaký pojem, je aktivácia krížovej referencie prislúchajúcej tomuto pojmu v práve aktívnom texte. Nie vždy však takáto referencia existuje. Preto systém musí obsahovať aj pomocné nástroje na vyhľadávanie a filtráciu.

Hypertextový systém možno chápať aj ako textový korpus, ktorý môže byť do určitej miery problémovo orientovaný a ktorý je doplnený o krížové referencie. Vyhľadávacie nástroje by mali mať aspoň také schopnosti, aké sú bežné pri práci s textovým korpusom (Kostolanský, 1995, s. 298).

Pod filtráciou chápeme obmedzenie vyhľadávania na užšiu problémovú oblasť. Vyberú sa iba tie texty, ktoré by mali najviac súvisieť s hľadaným pojmom, a to podľa kľúčových slov alebo inou heuristickou metódou (Shneidermann – Kearsley, 1989, s. 13).

Prostriedky filtrácie a vyhľadávania je možné používať komplementárne, filtrácia obmedzí množstvo informácií a vyhľadávanie z nich podľa požiadaviek vyberie relevantné.

4.2 Možnosť návratu, orientácia v hyperpriestore

Používatelia siete Internet dôverne poznajú ťažkosti spojené s orientáciou v hyperpriestore. Ak je súbor textov dostatočne veľký, stáva sa veľmi často,

že používateľ nevie, kde sa vlastne v hierarchii textov nachádza. Základným nástrojom, ktorý dáva pocit bezpečnosti, je možnosť návratu (Shneidermann – Kearsley, 1989, s. 49), teda zrušenie poslednej voľby. Systém by si mal pamätať všetky operácie, postupnosť, v akej boli texty čítané, a na ich základe by mal mať možnosť vrátiť sa k predchádzajúcemu textu.

Rovnako, ak sú texty hierarchicky usporiadané, je pre používateľa dôležité mať pri každom texte informáciu o tom, kde v hierarchii sa nachádza. To sa dá dosiahnuť definovaním *cesty*, ktorú môže tvoriť postupnosť názvov textov (alebo ich kľúčových slov) v hierarchii pred daným textom.

4.3 Problémovo orientovaná sémantická podpora

Vyhľadávacie procedúry sa v navrhovanej podobe redukovujú na hľadanie podobných reťazcov metódou prahovania, doplnenou o morfológickú podporu. Často by však bolo výhodné brať do úvahy aj synonymá, prípadne mať možnosť získať vecné vysvetlenie daného pojmu. Je to možné, ak systém doplníme výkladovým slovníkom a slovníkom synonym.

Formálne by tieto slovníky, podobne ako ostatné texty, mali mať hypertextovú organizáciu. Dokumentmi by boli jednotlivé heslá a kľúčovými slovami heslo spolu so synonymami. Používateľ by mal možnosť simultánne na obrazovke vidieť viacero textov, teda aj informácie zo slovníkov k ľubovoľnému termínu. Takéto rozšírenie by systém na získavanie informácií obohatilo o sémantické informácie a priblížilo by ho k modelu jazyka.

Literatúra

- KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačová analýza textových korpusov. Slovenská reč, 60, 1995, s. 295–301.
MISTRÍK, J.: Rýchle čítanie. Bratislava, SPN 1982. 118 s.
PALEK, E.: Cross-reference. A study from hyper-syntax. Praha, Universita Karlova 1968. 158 s.
PÁLEŠ, E.: SAPFO. Parafrázovač slovenčiny. Počítačový nástroj na modelovanie v jazykovede. Bratislava, Veda 1994. 306 s.
SHNEIDERMAN, B. – KEARSLEY, G.: Hypertext Hands-On!: An Introduction to a New Way of Organizing and Accessing Information. Reading, Mass.: Addison-Wesley 1989. 165 s.

O syndróme zámernej agresivity komunikačného prostredia

Juraj Rusnák

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Speak to me (*Rozprávaj sa so mnou*), prológ najznámejšej suity z dejín modernej populárnej hudby – Odvrátenej strany Mesiaca (*The Dark Side of the Moon*) britskej štvorice PINK FLOYD – začína sa tlkotom ľudského srdca. Obavy zo straty prítomnosti hĺbkového, „garantovaného“ rozhovoru medzi ľuďmi v postindustriálnej spoločnosti neslabnú ani po takmer štvrtstoročí, skôr naopak. Bergmanovské „mlčanie“ má omnoho väčšiu informačnú hodnotu než kvázi dialóg z televízneho seriálu. Ticho v záverečnej sekvencii Antonioniho filmu Zväčšenina ponúka vnímavému recipientovi omnoho viac, než záplava kuriozít, ktorými moderátor vysielania komerčnej rozhlasovej stanice vyplní priestor medzi uvádzaním dvoch pesničkových blokov. Trhlina medzi povrchovou a hĺbkovou komunikáciou sa neustále prehĺbuje a jej dôsledkom je masové rozšírenie syndrómu zámernej agresivity komunikačného prostredia (ZAKP).

Úmyselné obmedzovanie „komunikačnej slobody“ – voľby spôsobu i obsahu komunikácie jej účastníkmi, predpisovanie situačného algoritmu (najčastejšie médiom schopným zasahovať do komunikačného kanálu akustickou i vizuálnou cestou) prináša predovšetkým efekt výrazného informačného šumu. Informačným šumom rozumieme rušivé signály, náhodné zmeny fyzikálnej veličiny, vstup irelevantných faktorov do procesu komunikácie (porov. Malá československá encyklopédia, 1986, s. 281).

Pod termínom „syndróm zámernej agresivity komunikačného prostredia“ máme na mysli hypertrofiu úmyselných rušivých (cudzorodých) vplyvov v komunikácii. Aktivizovaním takýchto nefunkčných (často až antagonistic-kých) prvkov sú komunikanti donútení meniť relatívne liberálne komunikačné prostredie na autoritatívne: zámerne zvyšovanie frekvencie a intenzity rušivých signálov tlačí „scenár“ od improvizácie a kreativity k schematickosti. Podľa výskumov J. G. Millera (1963) je zrejme, že od 4,5 bitov/s výrazne klesá kvalita spracovanej informácie v dôsledku narastania šumu (pozri aj Dohalská-Zichová, 1990, s.108).

Na diskotéke s permanentne hlučným hudobným pozadím sa možnosť komunikácie prakticky vytráca; podobne je to v iných situáciách, ponúkajúcich realizovať pôvodne neštandardnú komunikačnú schému (na kúpaliskách, v rekreačných zariadeniach, ba aj v baroch, v reštauráciách a v obchodoch). Zámerným odbúraním liberálnosti komunikačného prostredia menia vyššie vymenované komunikačné situácie svoj prirodzený zmysel: už nie „ísť si

zatancovať, aby sme sa mohli stretnúť“, ale „stretnúť sa, aby sme si mohli zatancovať“. Tendencie redukovať sociálno-komunikačné možnosti diskotéky na minimum signalizovali už najčerstvejšie sociolingvistické výskumy (porov. aj prácu I. Serdulovej Analýza reči diskotekárov: „Pripúšťame, že s postupom času sa charakter diskotéky môže zmeniť do takej podoby, ktorú si teraz len sotva vieme predstaviť. (Určitým signálom zmeny môžu byť i novodobé nemecké diskotéky trvajúce aj 36 hodín, bližšie Plus 7 dní, 4, 1991, č. 51.)“ Serdulová, 1995, s. 84–85).

Domnievame sa, že takéto obmedzovanie liberálnosti komunikačného prostredia nie je náhodné. Vychádzame z tézy C. Shannona o tom, že proces odovzdania a prijatia informácie má pozitívnu hodnotu vtedy, keď redukuje stupeň neurčitosti informačnej bázy príjemcu („... information is positive when a message, answer, or report reduces the receiver's uncertainty about what he or she wishes to know...“ – The International Encyclopedia of Communication, 1989) a konštatujeme, že práve syndróm zámernej agresivity komunikačného prostredia dokazuje kamuflovanie hlukom tam, kde chýba „pozitívna“, „garantovaná“ informácia (o procese „kamuflovania“ pozri bližšie Briškár – Rusnák, 1994). Pochopiteľne, reakcie komunikanta na vzniknutú situáciu zriedkakedy dosiahnu úroveň šumovej imunity, poväčšine možno identifikovať parazitologické reakcie: jazyková komunikácia v zámerne agresívnom komunikačnom prostredí je fragmentárna, s preexponovanými frázovými a kontaktoými prvkami (porov. aj Serdulová, 1995, s. 86). V mediálnej oblasti (vysielanie v komerčnom rádiu) podlieha komunikácia moderátora a poslucháča syndrómu zámernej agresivity komunikačného prostredia do takej miery, že túžba „zverejniť sa“ prehlúši potenciálnu možnosť garantovanej komunikácie a princíp kvality je plne nahradený pocitom extenzity, už „nie o čom“, ale „ako, s kým a pre koho“.

„Vysoce literárnym spoločnosť, ktoré už dávno podľidili individualismu v obchode i politice rodinný život, se podařilo bez revoluce absorbovat a neutralizovat implozi rozhlasu“ (Mc Luhan, 1991, s. 277).

Syndróm zámernej agresivity komunikačného prostredia je tak nielen tolerovaný (málokto zákazník v obchode protestuje proti tomu, že musí zvádzať súboj s konkurujúcim rádiom pri pulte), je dokonca žiadaný, pretože liberálne komunikačné prostredie kladie vysoké nároky na garantovanú, „pozitívnu“ informáciu. V priestore vymedzenom na jednej strane minimálnym informačným šumom (kde je riziko nekorektného dekódovania najnižšie) a na druhej maximálnym (kde sa korektné dekódovanie nedá uskutočniť) sa „málopozitívnym“ informáciám dari tam, kde nároky na zmenu neurčitosti k určitosť klesajú, kde kvitne jalovosť a jednoduché je nahradzované zjednodušeným.

Syndróm zámernej agresivity komunikačného prostredia je návykový a jeho groteskným vyústením je situácia, keď sa realizuje vo výsostne intím-

nom prostredí: hosťiteľ chce návštevníkom vytvoriť priaznivú komunikačnú klímu, chce sa s návštevou pozhovárať, a preto v jej prítomnosti – zapína televízor. Ticho, najprirodzenejšie komunikačné prostredie, sa tak stáva výrazne príznakovým prvkom komunikácie a namiesto toho, aby upokojovalo, zneisťuje: nie je žiaduce ani v sále čakajúcej na príchod významného štátnika, ani pri učení študenta na skúšku. Ticho ako významný dôkaz slobody voľby komunikačného algoritmu mizne z komunikačného prostredia nie v tichosti, ale v komunikačnom hluku a jeho rudimentárnymi vyznavačmi sú paradoxne ponajviac tí, ktorí formálne manifestujú svoj rozchod s ním: s walkmanmi vo vrecku a so slúchadlami na ušiach unikajú syndrómu zámernej agresivity komunikačného prostredia jeho vlastnými zbraňami. A tak sa všetko končí tam, kde sa to začalo: aj finále citovanej rockovej suity dokončuje oblúk alfy a omegy – aj na konci všetkého tlkoce ľudské srdce...

Literatúra

BRIŠKÁR, J. – RUSNÁK, J.: O kamuflovaní v textových a netextových prejavoch. In: VARIA III. Zost. M. Nábelková a P. Odaloš. Bratislava – B. Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 60–62.

DOHALSKÁ-ZICHOVÁ, M.: Dynamika verbálnej komunikácie. Praha, Universita Karlova 1990. International Encyclopedia of Communications. New York – Oxford, Oxford University Press 1989.

Malá československá encyklopédia. 5. sv. Praha, Academia 1986.

MC LUHAN, M.: Jak rozumět médiím. Praha, Odeon 1991.

MILLER, J. G.: Information Input Overload. Mental Research Inst. of University of Michigan 1963. SERDULOVÁ, I.: Analýza reči diskotekárov. Diplomová práca. Prešov 1995.

Niektoré motívy a paralely paraliturgickej tvorby v karpatskej oblasti a slovanský literárny kontext

Peter Žeňuch

Kabinet slavistiky SAV, Bratislava

Karpatská oblasť (s príslušnými oblasťami Haličou, najzápadnejšou karpatskou Ukrajinou, Podolím, Volyňou a Marmarošom) je z literárno-historického i kultúrno-spoločenského hľadiska v procese literárneho vývinu osobitým článkom. Literárna tvorba karpatskej proveniencie v období humaniz-

mu, renesancie a baroka sa príznačne prejavila práve v svetskej i duchovnej rukopisnej i tlačenej bohohlasníckej tvorbe. Práve duchovná, mimobohoslužobná, mimoliturgická literárna produkcia karpatskej proveniencie odzrkadľuje vzťahy medzi dvoma špecifickými kultúrno-spoločenskými, jazykovo-historickými a náboženskými centrami slovanského sveta – SLAVIA LATINA a SLAVIA ORTHODOXA. Tieto dve spoločenstvá vytvorili takú reli-gióznu, kultúrnu a historickú oblasť, v ktorej sa prelínali vplyvy východnej a západnej kultúry a duchovnej spirituality, čo sa prejavilo vznikom brest-litovskej (1596) a užhorodskej (1646) únie.

Odzrazom uvádzaného procesu je piesňová produkcia karpatskej oblasti, ktorá sa formovala v závislosti od „historickej situácie“². Zároveň ju charakterizujeme ako duchovnú náboženskú tvorbu mimobohoslužobných piesní východného obradu. Mimoliturgická, mimobohoslužobná tvorba je z literárneho a historicko-literárneho hľadiska málo prebádaná, hoci v slovanskom priestore vytvára jedinečnú transformáciu motívov. Mystický svet východnej cirkvi a spiritualita západu v karpatskej oblasti na prelome 16.–17. storočia a do konca 19. storočia sa prelínajú a v konkrétnom historickom a literárnom priestore vystupujú vo vzájomných vzťahoch, v symbióze svetského a duchovného v piesňovej produkcii.

V duchovnej rukopisnej i tlačenej spevníckovej a bohohlasníckovej tvorbe karpatskej oblasti na jednej strane kulminuje mystický, duchovný, liturgický a mimoliturgický proces na pozadí Biblie, žalmov, apokryfov, legiend i bohoslužobných textov, na druhej strane dôležitú úlohu zohráva historická a spoločenská situácia s konkrétnymi dejinnými udalosťami. Mimobohoslužobná, paraliturgická pieseň karpatského regiónu založená na prelínaní duchovných, náboženských, sociálnych a historických motívov nevznikla ako svetská,

¹ Bohohlasnícková tvorba zahŕňa takú literárnu piesňovú produkciu karpatskej oblasti, ku ktorej zaradujeme náboženskú, paraliturgickú spevnú literárnu tvorbu zapísanú v Bohohlasníku. Prvýkrát tlačou vyšiel v Počajeve zásluhou bazilánov v roku 1791. Bohohlasník ako zbierka duchovných, paraliturgických piesní je rozdelený na štyri časti: Prvá časť obsahuje piesne na sviatky Pána, venované strastiam Krista, niektorým nedeliam a ikonám Ježiša Krista. Druhá časť je venovaná piesňam na sviatky Bohorodičky a jej zázračným ikonám. Tretia časť obsahuje piesne k svätým počas celého cirkevného roka a záverečnú, štvrtú časť zborníka tvoria kajúčne, modlitebné a prosebné piesne pri rozličných potrebách a príležitostiach (bližšie pozri Vozňak, 1914, s. 367–368).

² „Historická situácia zahŕňa okolnosti a súvislosti rôznych faktov a javov, ktoré vyúsťujú do kategórie záväzného modelu ich výkladu a následného konania. Exponovanie a jednostranný výklad istého momentu literárnej tvorby v konkrétnom historickom priestore vytvára príznačnú, krajinu interpretáciu bez zachovania podmienok existencie spoluzúčastnených faktorov. Dôležitou zložkou literárneho diela, ktoré vzniká v istej historickej situácii, je jeho autonómnosť“ (Čepan, 1990, s. 151n).

historická, spravodajská pieseň, hoci mnohé prvky odrážajú historické, historizujúce pozadie; v prvom rade vystupuje ako mimobohoslužobná, mimoliturgická, paraliturgická (para- gr. mimo, vedľa) náboženská, duchovná pieseň. Jej paraliturgickosť určuje predovšetkým jej funkcia.

Paraliturgická pieseň tak vystupuje ako náboženská alebo euhografická (gr. euché – modlitba) pieseň modlitebného alebo oslavného charakteru s náboženským obsahom. Jej vznik sa spája s náboženským obradom a predovšetkým s modlitbami a hymnami, čo určuje aj jej hlavnú funkciu. Keď neskôr duchovné náboženské čítanie začalo presahovať rámec oficiálnej bohoslužby a uvádzaný výraz dostávali aj rôzne modlitby a piesne pre súkromnú pobožnosť (Vlašín, 1984, s. 86), vzrástla umelecká, estetická, piesňová a v niektorých aj spoločensko-historická alebo historizujúca zložka. Dôležitou súčasťou duchovnosti paraliturgickej piesne je jej súvislosť s istým sviatkom, svätým, ikonou, zázrakom, zjavením alebo inou náboženskou, cirkevnou alebo bohoslužobnou, liturgickou udalosťou¹. Najmä zázrak, zjavenie a ikona⁴ a ich vzťah ku konkrétnej historickej situácii tu spôsobujú príznačnú motívickú prepojenosť duchovného a svetského. Duchovný a historický obsah a náboženské motívy v paraliturgických piesňach venovaných najmä zázračným ikonám sa navzájom prelínajú a v mystickom prostredí východného obradu formujú neliturgický, zvyčajne nechrámový⁵ spevný literárny útvar – pieseň.

Autori paraliturgických textov sú zvyčajne neznámi. Najčastejšie to boli bohobojní kňazi, mnísi a kantori. Niektoré paraliturgické piesne zachovali akrostichon, ktorý odkazuje na konkrétnu osobu, pravdepodobne autora piesne.

¹ Pod pojmom náboženská, cirkevná, liturgická udalosť rozumieme religiózny akt liturgie a bohoslužieb, bohosluženia (večiereň, utiereň, polnočnica, hodinky a pod.) a aj legendárnu udalosť slzenia ikony Bohorodičky, zjavenie sa Panny Márie a zázraky s tým spojené, ako ich zachytáva paraliturgická pieseň.

⁴ Ikona je obraz predstavujúci Krista, Bohorodičku, svätých alebo biblický výjav. Z náboženského hľadiska je ikona súčasťou bohoslužobného procesu, neverbálnym vyjadrením cirkevnej dogmy, svedectvom duchovnej reality, ktorú je možné vnímať ako slovo (pozri Aleš, 1985, s. 26–28).

⁵ Nechrámový spevný literárny útvar, nechrámovú pieseň možno charakterizovať na základe jej funkcie. Taká pieseň je v prvom rade určená pre súkromnú pobožnosť doma, ale aj pre verejnú pobožnosť, no čo je dôležité, bez účasti kňaza ako celebranta bohoslužby. Nechrámová funkcia paraliturgickej piesne vyplýva z jej obsahu. Paraliturgická pieseň je teda nechrámovou piesňou, čiže piesňou určenou len na vlastnú, súkromnú pobožnosť alebo ako pieseň pri procesiách alebo oslave a poklonách ikonám, možno ju vnímať ako reflexiu sviatku, svätého, zjavenia, zázraku alebo legendy a jej stvárnenia v texte na pozadí aktuálnej historickej, spoločenskej a náboženskej udalosti.

Ústredným motívom paraliturgickej⁶ tvorby je nábožnosť a religiozita na historicko-spoločenskom pozadí, ktorý sa príznačne prejavuje práve v piesňach k zázračným ikonám Bohorodičky. V historickom priestore sa motív zázraku plačúcej ikony zvyčajne identifikuje ako motív založený na reflexii a aktualizácii svetského v kontakte s duchovným svetom a životom. Paraliturgická pieseň sa svojim religióznym zameraním podobá na bohoslužobné, liturgické texty alebo využíva ich prostriedky, motívy z legend a biblických príbehov. Vo východnom religióznom prostredí karpatskej oblasti sa mnohé historické udalosti spojené s plienením, rabovaním, nájazdmi pohanov prirovnávajú k biblickým (starozákonným alebo novozákonným) udalosťami. Takými sú piesne k rozličným zázračným ikonám Bohorodičky. Matka Božia v paraliturgickej piesni chráni „Boží ľud“ pred viditeľným i neviditeľným nepriateľom. Práve pre paraliturgické piesne venované jednotlivým zázračným ikonám Bohorodičky je charakteristický motív plaču a „pokrovu“ (ochrany) Panny Márie, ktorá svojimi slzami chráni ľudí pred hriechom a záhubou a zároveň prosí Krista za národ trápený pozemským nepriateľom, diablom (napríklad Turkom, pohanom, heretikom, rozličnými nepokojmi a vojnami).⁷

⁶ Pojem paraliturgická, mimoliturgická pieseň zahŕňa také texty duchovných a náboženských piesní, ktoré vychádzajú z bohoslužobného, liturgického procesu, ale vznikajú predovšetkým pre potreby mimoliturgického, mimobohoslužobného života. Ich funkcia vychádza z neliturgického, vo všeobecnosti nechrámového základu.

⁷ Na ilustráciu uvádzame úryvky niektorých paraliturgických piesní:

„...Matko Milostiva, (...)

Zotry turka pod nohy. Kotryju vojujuts

V nasz, barzo mordujuts,

Christijanъ zabivajuts, Cerkvi, monastyrě,

Svjatyje oltarě,

Ohnem jich popaľajuts. (...)

Takъ naša krajina

Na zloho Turčyna

Boha o pomstu prositъ ...“

(používam text podľa Vozňaka, 1913, s. 181)

„Zmiluj sja Panno nad pol'skovъ koronovъ

usmiraj zvady, zhodu meždu pany

najspokojněša daj Panno nad panny.

Heretikovъ zasъ serdca kameňnyje

Zmjahčъ i luterske bludy upertyje.

Kotorasъ slavna v Sokaľ'skomъ obrazě

i v Čenstochovskomъ slavnějša, hde kňazě

Tobě pokomyj poklonъ ji carije

otdajuts ji vsě podъ nohy l'udije

Tvoji padajuts, čudami vslavjona.

Z južnoslovanského literárneho prostredia pochádza legenda, ktorá sa zachovala aj v literárnom spracovaní: *Choždenije Bogorodici vo Ad*. V západoslovanskom priestore sa ako paralela javí poľská Bogurodzica. Obidve patria do stredovekej literatúry obdobia prelomu 12. a 13. storočia. Vychádzajú z legendy o Panne Márii, ktorá v raji začula plač hriešnikov v pekle a v snahe im pomôcť odchádza v sprievode archanjela Gabriela do pekla. Bohorodička sa tam rozľúťosť a žiada archanjela, aby poprosil Boha Otca v Máriinom mene o skrátenie múk hriešnikov. Boh Otec prosbu nevypočuje, ale Mária sa nevzdáva a prosí o pomoc svojho Syna. Nakoniec sama kľáči pred Bohom Otcom a so slzami v očiach sa modlí za hriešnikov. Až potom dosiahne zmiernenie utrpenia hriešnikov na najväčšie a najvýznamnejšie sviatky cirkevného roka, a to na Roždestvo Christovo (Narodenie Krista), Voskresenje Christovo, Paschu (Kristovo vzkriesenie) a na sviatok Roždestva Bohorodici (Narodenia Panny Márie). V paraliturgických piesňach chýbajú síce obrazy pekelných múk, ale na ich mieste je zvyčajne opis boja a následne zázračného vyslobodenia kresťanov spod moci nepriateľa. Takáto pieseň v prvom rade vyznieva ako oslava Panny Márie, poďakovanie i modlitba. Motív ochrany, orodovania Bohorodičky ako nebeskej Matky sa tak v literatúre Slovanov východného rítu prejavil najmä pri uctievaní sviatkov ako Uspenija (Nanebovzatie), Pokrovu (Ochranu) presvätej Bohorodičky, Roždestva (Narodenia) a Neporočného začatia (Nepoškvrneného počatia) Panny Márie.

Pri skúmaní a interpretácii kanonických i nekanonických textov, ktoré sa viažu k uvádzaným sviatkom, možno vysvetliť funkciu a význam paraliturgickej tvorby viažucej sa k zázračným ikonám Matky Božej. Uspenije (Nanebovzatie, Zosnutie) Panny Márie je spojené nie so smrťou, ale s telesným prechodom z pozemského do večného života. Uvádzaný stav je špecifický tým, že prenesenie duše i tela Panny Márie do neba je dôkazom Kristovej lásky k Matke, a tým aj k ľuďom. Bohorodička preto vystupuje ako Orodovnica a Matka všetkých ľudí, čo je očividné v už uvedených útvaroch. Pre východných Slovanov je typický kult spojený s Pokrovom (Ochranou) Bohorodičky.⁸ Na základe legendy však

Z Žirovického malého ikona
veliky laski prosjaščimъ rozdaješъ,
i v Borunskoj sja cerkvi veličaješъ, /.../
Lvovska kaplica krvave slzy znae
tvoji, koli Lvovъ morъ tjažkij čekaje.
I počajevska tebe slaviti skala,
ji v Podkameňju v velikoj-sъ slavě stala.“

(používam text podľa Franka, 1900)

⁸ Sviatok „Pokrovu“ (Ochranu) Panny Márie sa podľa juliánskeho kalendára slávi 14. októbra, podľa gregoriánskeho 1. októbra. Slávenie tohto sviatku sa rozvinulo najmä u Slovanov východného obradu a to už na prelome 11. a 12. storočia. V domácom byzantskom prostredí (Carhrad – Hagia Sofia, na prelome 9. a 10. storočia podľa

možno vysvetliť pôvod tohto sviatku aj jeho význam: „V nedeľu⁹ 1. októbra, v čase „vsenoščného“¹⁰, keď bol chrám preplnený modliacimi sa ľuďmi, vtedy sv. Andrej (+936), „jeho radi jurodivyj“ (Boží blázon) v štvrtej hodinke v noci¹¹ pozdvihol oči k nebu a uvidel po oblaku kráčajúcu „presvjatuju Vladyčicu našu Bohorodycu“, ktorá bola ožiarená nebeským svetlom a obklopená anjelmi a zborom (sonmom) svätých. Svätý Ján Krstiteľ Pánov a svätý apoštol Ján Bohoslov (Teológ) sprevádzali kráľovnú nebeskú. Panna pokľakla a so slzami v očiach začala sa modliť za kresťanov a dlhý čas prebývala v modlitbe, potom podišla k oltáru (Prestolu) a pokračovala v modlitbe, ktorú ukončila tým, že zložila zo svojej hlavy prikrývku (omofor) i rozprestrela ju nad modliacimi sa ľuďmi, čím ich ochránila pred nepriateľom („vidimim i nevidimim“).¹² Text legendy aj bez komentára vysvetľuje motív plaču ako orodovania, príhovoru Bohorodičky u Krista. Na tomto mieste treba podotknúť, že aj napriek silnému mariánskemu kultu sú všetky sviatky zasvätené Bohorodičke kristocentrické. Súvisí to s charakteristikou Bohorodičky ako archy Novej zmluvy. Tak ako v arche Starej zmluvy boli uložené tabule Mojžišovho zákona, tak pod srdcom Panny Márie bol uložený vtelený Kristus – Nový zákon. Uvádzaná legenda je tak dôkazom silného kristocentrického významu. Prvá časť legendy hovorí o zjavení sa Panny Márie sv. Andrejovi. Mária kľáči pred ikonostasom na ambone, odkiaľ sa hlása evanjelium, Božie slovo a ním je Kristus. Potom odchádza pred prestol – oltár, kde pri bohoslužbe dochádza k premeneniu chleba a vína na Telo a Krv Krista. V legende sa tak prostredníctvom Panny Márie zvyrazňuje všadeprítomnosť Krista. Panna Mária v legende aj v piesňovej paraliturgickej tvorbe je prostredníkom medzi nebom a zemou¹³, čo jej umožňuje práve ľudská

legend a tradície došlo k zjaveniu Panny Márie) sa Pokrov ako významný sviatok neslávi. Slovania východného rítu sú už od čias vzniku uvádzanej tradície zasvätení Ochranu Panny Márie.

⁹ „V voskresnyj deň“ – t. j. v deň vzkriesenia čiže nedeľu.

¹⁰ Vsenoščnica alebo celonočné bdenie je bohosluženie, zložené z bohoslužieb (nie liturgii), ktoré sa slávi v predvečer istého sviatku. Pozostáva z večierne, polnočnice, utierne a prvej hodinky. Nazýva sa preto celonočným bdením, lebo ešte v čase prvých kresťanov sa celý obrad začínal neskoro večer a pokračoval celú noc až do východu slnka, keď sa po utierni a prvej hodinke slúžila liturgia sviatku.

¹¹ Časť celonočného bdenia.

¹² Podávame voľný preklad z ruského variantu legendy v *Nastoľnoj knige svjaščennoslužiteľa*, tom 3., Moskva.

¹³ Božia Matka je nielen matkou Krista, ale aj matkou všetkých ľudí. Alegoricky o tom hovorí uvádzaná legenda, keď zobrazuje prosiacu Matku ľudí, ktorá kľáči pred ambonom, ktorý sa nachádza v hlavnej lodi chrámu pred ikonostasom. Neskoršie kľáči pred Prestolom (oltárom) vo svätyni a prosí za ľudí ako Matka Božia. Ikonostas je drevená stena vytvorená konštrukciou, na ktorej sú zavesené ikony. Oddeluje presbyté-

prírodnosť a nepoškvrnená čistota, ktorá jej bola daná už pri počatí. Bohorodička u východných kresťanov nie je povýšená nad ľudí, ale svojou ľudskou prírodnosťou je s nimi spojená. Motív plaču ako orodovania a ochrany Božej a ľudskej Matky (cirkevní Otcovia Máriu pripodobňujú k prvej žene, Eve, matke ľudstva¹⁴) sa tak v paraliturgickej tvorbe k zázračným ikonám stáva dominantným. Všetci nepriatelia stoja pred bránami mesta, dediny, chrámu v plnej zbroji v snahe podrobiť si ho, ako sa niekedy heretici snažili podrobiť si Carihrad, Matka chráni ľud, ba vyháňa nepriateľa. Tým na základe legendy i z vtedajšieho pohľadu je možné interpretovať aj nepochopiteľný odchod heretikov, prípadne víťazstvo, v ktorom mal nepriateľ prevahu napríklad pri Chotini, Klokočove, L'vove, Kamenci Podolskom, Počajeve a pod., čiže všade tam, kde podľa paraliturgických piesní došlo k zázračnému zjaveniu alebo slzeniu ikony Matky Božej. Zároveň sa tým vysvetľuje, prečo a na akom princípe vznikala paraliturgická pieseň a akým spôsobom sa špecifikovalo jej miesto v systéme náboženskej tvorby.¹⁵

Podobnosť medzi legendou a paraliturgickou piesňou možno odvodiť zo vzťahu dvoch entít (pohania a kresťania, neverci a pravoverní), do ktorého vstupuje zázrak ako príznačný prvok vyššieho hierarchického radu. Boh prostredníctvom Bohorodičky ako hierarchicky vyššia substancia spôsobuje trest jednej a ochranu druhej entity. Každé protivenie sa hierarchicky vyššej moci (útok nevercov proti chrámu (dom Pánov) a veriacim (chrám Ducha svätého) v legende (útok Saracénov), aj v paraliturgickej piesni (útok Turkov) je trestané Božím zásahom, porážkou zla (pozri Kanovský, 1994, s. 619–643).

rium (svätýňu – v prenesenom význame nebo) od lode chrámu (zeme). V prvom prípade sa Mária modlí ako človek, ako ľudská matka, v druhom príde ako Matka Boha.

¹⁴ „Sv. Justin (+ 165) nazýva Máriu pannou a píše: „Ako panna a neporušená prijala Eva slovo hada a zrodila neposlušnosť a smrť. Mária však, panna, prijala vieru a radosť, keď ju oslovil archanjel Gabriel“ (porov. Minařík, 1991, s. 13).

¹⁵ Za všetky uvádzam motív jednej z paraliturgických piesní, ktorá je zaradená do Juhasevyčovho zborníka (1811). Publikoval ju Javorskij, 1934, s. 152.

„Vojsko pristúpilo,
horu obskočilo,
na kotroj manastyrъ zdavna,
Bohomъ fundovanyj,
Počajevom nazvanyj,
gde Prečistoj obrazъ slavyj.
Ščasliva hodyna,
gdy Matka Božaho Syna
na cerkvi sja pokazala,
omoforom svojimъ jasnymъ
vrahom svojimъ barzo strašnymъ
manastyrъ(ъ) svoj pokrývala.“

Vo vzťahu k blízkej slovenskej a českej literárnej tvorbe v uvádzanom období nachádzame paralelné motívy so západnou literatúrou a najmä slovenským prostredím, jezuitským a na druhej strane aj protestantským tlakom. Motivickou paralelou latinskej protestantskej spisby v slovenskom prostredí a paraliturgickej piesne v karpatskej oblasti je básnická skladba Jakoba Jakoba *Gentis slavonicae lacrumae suspiria et vota*. Hlavnou zložkou tejto básnickej skladby je trúchlenie a plač Matky Slovákov, ktorá vylieva slzy nad trýzneným národom. Skladba však v slovenskej latinskej tvorbe nie je pôvodná. Motív plaču Matky–Slávy je adaptáciou básne *Tempus eret, quo parva quidem sed debita caelo gens* od Václava Clementa (vyšla v Prahe v roku 1614). Ústredným motívom je plačúca česká Matka cirkev (Minařík, 1963, s. 132). Na základe toho možno povedať, že motív plačúcej matky (Slávy, Cirkvi, Matky Božej) v 17. storočí nie je novým motívom. Matka, ktorá plače nad trýzneným národom a jeho úpadkom a Matka Božia v paraliturgickej piesni k zázračným ikonám karpatskej oblasti je mystickým zobrazovaním ľudských túžob. Všetky tieto Matky sa pýtajú, dokedy ešte bude trpieť národ, a potom plačom orodujú za jeho vykúpenie, a to práve v čase, keď Európou zmietajú turecké vojny, protiturecký odpor a náboženské nepokoje. Matka v paraliturgickej piesni sa popri tom snaží aj vlastnou silou zadržať nepriateľa¹⁶, čo možno charakterizovať ako motív uvádzanej legendy Pokrovu (Ochrany). Matka ako symbol ochrany je pre celú slovanskú tvorbu viac ako špecifická a u Slovanov východného ritu aj posilnený kultom Bohorodičky a zvýraznený aj pri bohoslužbe¹⁷, zároveň aj miestom jej ikony na ikonostase¹⁸ vo východnej cirkvi a množstvom chrámov zasvätených Pokrovu (Ochrane), Uspeniju (Nanebovzatiu) a Roždestvu (Narodeniu) Panny Márie.

¹⁶ „Zlyj na svjatu věru zъ natury,
monastyrskije bezsumnjajъ mury
chotěli podъ mocъ svoju vzjaty, –
nadъ tymъ muromъ Děva Maty
ratunku dala,
za tarčъ stala.“

(z piesne k počajevskej ikone, pozri Javorskij, 1934, s. 150)

¹⁷ Ľudský, prirodzený pôvod nebeskej Matky v bohoslužbe východného obradu je zvýraznený hneď po premenení, keď sa kňaz modlí za Pannu Máriu ako ľudskú bytosť, aj keď symbolizuje archu Novej Zmluvy, ktorá bola ešte pred počatím omilostená od dedičného hriechu (Izrajdni o Prečistoj, Preblahoslovennoj, slavnoj Vladyčici našej Bohorodici i Prismodivi Mariji). Potom nasleduje zvýraznenie jej božskosti a nadradenosti nad anjelmi v liturgickom speve Veličanja (Chvály), v ktorom sa na prvé miesto kladie materstvo Panny a jej čistota (prisnopominajemuju i vsehda blahoslovennuju i Mater Boha našeho).

¹⁸ Ikona Bohorodičky sa nachádza vľavo od cárskych dverí ikonostasu. Nazýva sa Hodigitria, čo znamená „tá, ktorá ukazuje cestu“. Na ikone je zobrazená Bohorodička, ktorá na ľavej alebo pravej ruke (záleží od typu ikony) drží malého Ježiška. Kristus

Motív matky ako ochrankyne, matky plačúcej, prosiacej, strádajúcej, ale aj poníženej, potrestanej, zúfajúcej je známy už od najstarších antických čias. Mohli by sme uviesť aspoň jeden príklad za všetky. Vzbúrená matka Nioba, pyšná matka, je gréckou bohyňou za urážku potrestaná stratou detí. Jej zúfalý plač je skôr sebecký, nie je ako plač Bohorodičky za všetkých utrpených ľudí. Inú dimenziu vytvára starozákonná Ráchel, ktorá plače nad deťmi izraelského národa. Bohorodička v legendách, v literárnych útvaroch ako Choždenije Bogorodici vo Ad, poľskej Bogurodzici a nakoniec v paraliturgickej tvorbe piesní k zázračným ikonám karpatskej oblasti je pokračovaním udaného motívu.

Plač a zázrak ikony spojený s nevysvetliteľným odchodom, útekem heretikov pred brán chrámu i mesta sa považuje za prejav ochrany Bohorodičky a v paraliturgickej piesni sa aj takto vníma. Víťazom v takomto chápaní nie je človek, ale Boh zastúpený Máriou. Uvádzaný motív tak korešponduje s barokovým mysticismom, keď sa po nepokojoch a vojnách vnímaných ako trest za hriechy očakáva vykúpenie (Wollman, 1957, s. 84 a 102).¹⁹ Východná spiritualita a mystifikácia v paraliturgickej tvorbe je založená na dynamickom historiko-spoločenskom pozadí, čo vnímame ako návrat k zdrojom náboženskej dynamiky (Černý, 1937, s. 8). Celý literárny, kultúrno-spoločenský a historický proces v slovanskom svete odrážaný v duchovnej, paraliturgickej spisbe v karpatskej oblasti, ktorá spadá do obdobia prechodu humanizmu a renesancie do baroka je založený nie na vzájomných vplyvoch, ale v prvom rade na tematickej komplexnosti vytvorenej na cyklizácii motívov. Tak vzniká prepojenie religiózneho a formálneho, mystického a svetského (Wollman, 1957, s. 103–104).²⁰ Vzniká tým priestor pre špecifické národné a etnické literárne prejavy.

v ľavej ruke drží zvitok pergamenu, čo znázorňuje Božie slovo a pravou rukou požehnáva (prsty pravej ruky vytvárajú symbol ISCHS (ICXC), čo znamená Isus Christos. Mária svojou pravcou ukazuje na malého Ježiška. Tento motív tak zobrazuje cestu, po ktorej treba kráčať k spaseniu a večnému životu v nebi a tou je Kristus ako Božie Slovo prinášajúci posolstvo evanjelia – Božie slovo.

¹⁹ Ako príklad uvádzam úryvok z Piesne o obraze klokočovskom podľa Petruševy-ča, 1886, s. 190:

Plakal obraz Prečistoj v Klokočeve,
kotry vzjaty postavleny v Mukačeve.
Hnev Božij sja hotujet,
Obraz Pany lamentujet. /...../

Prez Kurucov v Klokočeve cerkov spalena
a Uherska šitka zemlja ispustošena.

Lehko toje bylo znati, že sja treba Boha bojati.

²⁰ J. Horák v súvislosti s cyklizáciou motívov uvádza dvojaký smer bádania:

1. zisťovanie sťahovania látok a analýza literárnej transformácie druhov, prameňov diel a vplyvy na príbuzné literatúry; 2. pôsobenie umeleckých a myšlienkových

Paraliturgickú pieseň potom v prvom rade vnímame ako literárny útvar založený na motívoch vychádzajúcich z legendárnych alebo biblických textov blízkych slovanskému cirkevnému prostrediu. Paraliturigické piesne karpatskej proveniencie a najmä piesne založené na motive plaču ako orodovania a ochrany Panny Márie popri legendárnych alebo biblických motívoch obsahujú isté historiko-spoločenské súvislosti. Tie v paraliturgickej piesni k jednotlivým zázračným ikonám evokujú historickú pieseň. Na druhej strane historický jav aktualizuje zázračné slzenie a spája ho s legendou alebo biblickým príbehom, udalosťou ako predlohou a jeho interpretáciou.

Zázrak, zázračnosť bezprostredne predchádza vzniku paraliturgickej tvorby. Významnú úlohu zohráva funkcia a miesto piesne v bohoslužobnom, liturgickom, resp. mimoliturgickom živote, ako boli procesie, púte, rozličné sviatky a sviatky. Niektoré paraliturgické piesne nemusia obsahovať historické pozadie. Zvyčajne sú to piesne oslavné, prosebné, ktoré vychádzajú najčastejšie z bohoslužobných, liturgických textov. Duchovná poézia baroka v karpatskej oblasti je teda príkladom poézie pokory a vedomia ľudskej bezmocnosti ako najostrejšieho sebapoznania. Človek v barokovom svete nie je ničím, a tak ani v paraliturgickej tvorbe, nie je so sebou spokojný, lebo vie, že bez milosti Božej nič nezmôže (Černý, 1937, s. 10–11). Tento moment je zakódovaný v paraliturgickej tvorbe, ktorá je nielen zdrojom poznania historickej tradície, ale aj príkladom mystického náboženského a duchovného prejavu východnej cirkvi.

Už sme spomenuli, že na vznik paraliturgickej tvorby vplývali nielen zázraky ikon, ale najmä zložitá spoločenská situácia, turecké nebezpečenstvo, náboženské vojny, poľsko-ukrajinské súperenie a na Ukrajine aj turkotatarské nebezpečenstvo, ktoré sa odrazili v motívoch jednotlivých piesní. Aj keď takéto piesne obsahujú historické a často aj verifikovateľné pozadie, ich pôvodné zameranie zostáva náboženské, konfesionálne, spojené s potrebami mimoliturgického duchovného života. Vytvára sa tak cenný materiál na skúmanie vývoja literárnej tvorby karpatskej oblasti nielen z pozície literárno-historického, ale aj z konfesionálneho, bohoslužobného, historického, kultúrneho i jazykového pohľadu v systéme literárnej produkcie v období 16.–19. storočia v kontexte slovanského sveta.

Literatúra

ALEŠ, P.: Cirkevná archeológia I.. Pravoslávna bohoslovecká fakulta v Prešove 1985.

prúdov na jednotlivé slovanské literatúry a postupná transformácia motívov na jednotlivých slovanských územiach. Zároveň uvádza, že to, čo platí pre ľudovú a pololudovú tradíciu, nemusí bezvýhradne platiť pre literatúru (Horák, 1948, s. 13).

- BALUĐANSKI, A.: Istorija cerkovnaja novogo zaveta. Wien 1851–1852.
- BILEŇKIJ (Stripskij, H., N.): Starša ruska pismennost' na Uhorsčyni. Unhvar 1907.
- BIRČAK, V.: Literaturne stremlinija Podkarpatskoj Rusi. Užhorod 1937.
- BRTÁŇ, R.: Barokový slavizmus. Liptovský Mikuláš 1939.
- BRTÁŇ, R.: Historické spevy a piesne. Bratislava 1978.
- BRTÁŇ, R.: Slovensko-slovanské literárne vzťahy a kontakty. Bratislava 1979.
- ČERNÝ, V.: Esej o básnickem baroku. Praha 1937.
- FRANKO, I.: Karpatoruske pismenstvo XVII–XVIII. v.v. Lvov 1900.
- GUREVIČ, A. J.: Kategorie středověké kultury. Praha 1978.
- HAMADA, M.: Od baroka ku klasicizmu. Bratislava 1967.
- HARAKSIM, L.: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do r. 1867. Bratislava 1961.
- HORÁK, J.: Z dějin literatur slovanských. Praha 1948.
- JAVORSKI, J.: Materialy d'la istorii starinnoj pesennoj literatury v Podkarpatskoj Rusi. Praha 1934.
- KANOVSKÝ, M.: Štruktúra hagiografických legend. In: Český časopis historický, č. 4., 1994, s. 619–643.
- KONEČNÝ, A. – LEXMAN, J.: Poznámky k liturgickej stránke Bajanových piesní v Jednotnom katolíckom spevníku. In: P. Paulin Bajan OFM (1721–1792) a slovenská hudba, literatúra, jazyk v 18. storočí. Bratislava 1992, s. 170–174.
- KRATOCHVÍL, A.: Oheň baroka. Brno 1990.
- MINÁRIK, J.: Jacob Jacobeus. Výber z diela. Bratislava 1963.
- MINÁRIK, M.: Mariánske dogmata. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1991.
- MIROVIČ, N.: Bibliografičeskoje i istoriko-literaturnoje issledovanije o Bogoglasnike. Viľňa 1876.
- MIŠIANIK, J. – Minárik, J.: Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava 1958.
- Nastol'naja kniga svjaščennoslužitel'a. tom 1.–5. Moskva 1977–1986.
- Osnovnye problemy eposa vostočnych Slavjan. Moskva 1958.
- PERETC, V. N.: Issledovanija i materialy po istorii starinnoj ukrainskoj literatury XVI–XVIII. v.v. Moskva – Leningrad 1962.
- PETRUŠEVYČ, A., S.: Istoričeskaja pesnja. Piš o obraze Klokočevskom. In: Literaturnij Sbornik Halickoj Matici 1886, s. 190–198.
- ŠALDA, F. X.: Studie historické a kritické. Praha 1937.
- TOLSTOJ, N. I.: Drevnjaja slavjanskaja pismennost' i stanovlenije etničeskogo samosoznanija u Slavjan. In: Razvitije etničeskogo samosoznanija slavjanskich narodov v epochu rannego srednevekovja. Moskva 1992, s. 236–249.
- VLAŠIN, Š.: Slovník literární teorie. Ústav pro českou a světovou literaturu v Praze a Brně 1984.
- VOZŇAK, M.: Istorija ukrajinskoj literatury. Lvov 1920–1921.
- VOZŇAK, M.: Stare ukrajinske pismenstvo. Lvov 1922.
- VOZŇAK, M.: Materialy do istoriji ukrajinskoj piesni i virši., tom I., II., III. Lvov 1913, 1914, 1925.
- WOLLMAN, F.: Někteří projevy sounáležitosti a součinnosti humanisticko-barokního rázu. In: Slavia. Praha 1957, s. 79–104.
- WOLLMAN, F.: Hlavní úkoly historicko-srovnávacího zkoumání slovanských literatur. In: Slavia. Praha 1958, s. 209–215.

ŽEŇUCH, P.: Rusínska pieseň karpatskej oblasti v rukopisných zborníkoch. In: Rusíni: Otázky dejín a kultúry. Zborník referátov z vedeckej konferencie. Prešov 1994, s. 95–102.

ŽEŇUCH, P.: Historická pieseň o Klokočove. In: Proglas. roč. V., č. 2, 1994.

K niektorým činiteľom textovej koherencie ako poetologickej kategórie v próze Pavla Vilikovského *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* (1989)

Gabriela Zaťková

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

Formálne, jazykovo a sémanticky bohatý, tvorivý text novely v sebe skrýva aj množstvo umelecky zaujímavo realizovaných poetologických kategórií, ktoré sú charakteristické pre súčasné (postmoderné) písanie prozaických textov. Jednou z nich je i kategória textovej koherencie – spojitosti, súdržnosti.

Otázka definovania koherencie vety, výpovede, diskurzu, textu patrí k najnovším problémom súčasnej jazykovedy – venuje sa jej napr. „lingvistika textu“ alebo „gramatika textu“, ale vzhľadom na rozširujúcu sa koncepciu všeobjímajúcej pantextuality nemôže ju obísť ani súčasná poetológia a literárna veda. Pomaly sa udomácňuje v ich pojmovom aparáte.

Klasická lingvistika chápe a definuje text úzko – ako mnohovetnú štruktúru, v ktorej mechanizmy koherencie majú syntaktický charakter, alebo ako „dlhú vetu“, ktorá je ex definitione spojitá. Ďalej si všíma hlavne homogénne a statické texty s lineárnou a formálnou koherenciou, a tým vylučuje zo svojej pozornosti texty s metajazykovými a metatextovými výpoveďami. Koherenciu textu analyzuje iba pomocou jazykových prostriedkov. Funkciu konektorov plnia gramatické a lexikálne kategórie, synonymá, deiktické výrazy atď.

„Gramatika textu“ sa na text nepozera ako na kolekciu ľubovoľne usporiadaných viet, ale vidí ho ako rozvíjajúci sa prúd jednotiek, nezávislých a hierarchicky usporiadaných podsystémov daného textu, ktoré sa však vzájomne prenikajú, rozrastajú do formálne a sémanticky zviazaných celkov. „Gramatika textu“ sa snaží opísať pravidlá koherencie textu, ako aj prostriedky a mechanizmy vzniku textu ako diskurzu. Týmto je „gramatika textu“ blízka literárnej vede a poetológii môže čerpať z jej téz o texte a jeho koherencii.

Kým si teda lingvistika textu s poetickou funkciou nevšíma a považuje ich za syntakticko-sémantické anomálie, literárna veda a poetológia pracujú práve s takýmito špecifickými textami. Literárny text nie je homogénny, do jeho

textúry vstupujú aj dialógy, metatexty, citáty atď., ktoré v ňom nie sú cudzími, ale jemu vlastnými štruktúrnymi prvkami. Imanentná textová poetickosť, literárnosť je deštruktorom mechanizmov formálnej spojitosti, ale na druhej strane táto poetickosť umocňuje a zväčšuje nadvetné sémantické relácie medzi jednotlivými rovinami jazyka a textu. Koherencia textu sa tak stáva záležitosťou sémantiky textu, t. j. nadlineárneho globálneho významu tohto „prúdu viet“. Z tejto perspektívy potom ako konektory môžu vystupovať aj logické vzťahy príčiny a dôsledku, časová následnosť, metatextové relácie i presupozície.

Koherenciou textu ako literárnovedným problémom sa zaoberal aj poľský literárny vedec W. Bolecki (1991) – hlavne o jeho hodnotenia sa pri svojej explikácii tohto problému opieram.

„Koherencia textu (literárneho) je konvenciou“ – konštatuje W. Bolecki. Literárne texty sú koherentné v závislosti od typu poetiky, ktorej pravidlá text aktualizuje. Daná poetika ponúka textu aj určité mechanizmy vytvárania koherencie; ich textová realizácia je hrou s touto konvenciou, a pritom umožňuje vidieť text ako zdanlivo spojitý alebo nespojitý.

Ak predpokladáme, že P. Vilikovský napísal svoju novelu ako postmoderný text, potom sa na ňu vzťahujú pravidlá poetiky postmoderny, ktoré napríklad predpisujú: nerešpektovať lineárnu spojitosť a časovú i logickú následnosť, tvoriť koláže voľných útržkov, ukázať fragmentárnosť a rozbitosť sujetu, neukončenosť vety alebo kapitoly, zachytiť všetko, čo sa deje v momente písania, vzniku textu, jeho členenie a usporadúvanie jednotlivých segmentov textu. Postmoderné písanie teda neguje kód textovej koherencie, ten musí hľadať a nájsť čitateľ sám. Preto to, čo by staršia poetika mohla považovať a vyhlasovať za formálne či sémantické deviácie textu, javí sa v duchu tejto súčasnej poetiky ako nová literárna kvalita.

W. Bolecki navrhuje rozlišovať diskurz – ako prúd viacerých viet – a text. Diskurz je podľa neho základom textu, ale je iba jednou jeho rovinou. Literárny text sa rozvíja nad rovinou bezprostredného nasledovania viet za sebou. Problém spájania viet v diskurze sa potom bude týkať syntagmatiky a koherencia textu zostane javom poetického jazyka a literárnej komunikácie.

Text novely – ako jazykový a sémantický zápis rozprávania – musí byť spojitý, pretože je to textová výpoveď dvojpostavy Rozprávača – Autora, ktorý ju komponuje ako celok s vyznačeným začiatkom a koncom, teda ako uzavretý, zmysluplný, sémanticky spojitý systém. Autor je jeho najvyššou inštanciou; prostredníctvom tohto zápisu artikuluje svoj myšlienkový odkaz i koncepciu vlastného písania. K tvorbe textu pristupuje s istým autorským zámerom, intenciou a perspektívou, ktoré takisto garantujú koherenciu textu. Autorov text je aj textom umeleckým, literárnym, poetickým. Snaha o „poetickosť“ sa odráža v rovine sujetu, kde pôsobí ako jeho deštruktor. Rozbitý, nesúrodý sujet vyvoláva dojem celkovej nesúdržnosti textu. A „majiteľom“

sujetu je práve postava Autora – Rozprávača, ktorý ho koncipuje ako mozaiiku „textov“ – spomienok, zážitkov, predstáv, vídených a zafixovaných obrazov, prečítaných viet alebo reflexií. Neukladá ich samozrejme podľa nejakého „poriadku“, ale tieto texty sa vzájomne prelínajú, miešajú, nečakane sa vynoria a navrstvia sa na iné „texty“. Takto totiž možno zobrazíť nelinearitu a chaotickosť ľudskej existencie. Simultánnosť, paralelnosť a konvergenciu zážitkov môže uniesť iba taká forma, ktorá je organizovaná ako zbierka relatívne spolu nesúvisiacich fragmentov (Fokkema, 1994).

Narušenie koherencie textu býva, podľa van Dijka, často kompenzované na úrovni celého textu – „hlboké sémantické štruktúry“ môžu zviditeľniť koherenciu celku (cit. podľa: Bolecki, 1991, s. 57). V našom konkrétnom prípade by takými sémantickými štruktúrami mohli byť súbory motívov, postáv a pohyb vedomia Rozprávača – Autora. Vedomie Rozprávača „pracuje“ na základe asociatívnej metódy (Petrík, 1991). Jeho prúd vedomia mimovoľne združuje spomienky, zážitky, predstavy, myšlienky, v ňom sa zjednocuje čas a priestor, zaznamenáva pocity, dojmy, drobné postrehy. Spája roztrieštenosť vnímania. Prchavé, dočasné a náhodné podnety a zážitky v ňom zostávajú permanentne prítomné. Kaleidoskopicky sa v ňom ukladajú modalities vedomia a pamäte.

Stavba sujetu i narácia využíva charakteristickú črtu motívov, ktorú J. Mukařovský definoval ako „navracející se prvek tematiky“ (cit. podľa: Krausová, 1984). Čiže ich návratnosť a opakovanie, pretrvávajúce v pretvárani. Udržujú jednotu textu, sú kompozičným spojivom. Hoci sa vracajú do zmenených kontextov a v zmenenej podobe, udržiavajú si vlastnú sémantiku. Podobne sa navracajú aj postavy, aby rozprávanie o nich pokračovalo, a to z nového zorného uhla, a aby sa ich príbeh dokončil. Rozprávač na začiatku príbehu uvádza viac motívov naraz, bez hlbších konotačných súvislostí (Jenčíková, 1990), niektoré necháva iba naznačené, neskôr sa k nim znovu vracia, upozorňuje, že na ne nezapadol, alebo ich hneď rozfabuluje a viac sa k nim nevráti (veď už splnili svoju textotvornú úlohu), ďalšie motívy navrstvuje tak, aby mohol text uzavrieť ako zmysluplný celok.

Leitmotivickú funkciu sémantického nadväzovania plnia aj reflexie, gnómy a „sentencie“ Rozprávača. Signalizujú, že sa v rozprávaní pokračuje, nadväzujú na predchádzajúci kontext, ku ktorému pripájajú ďalšiu verziu či nový modus výpovede.

J. D. Apresjan (1980) zdôrazňuje, že problém koherencie textu sa netýka samotného textu, ale metajazyka jeho opisu – „sémantického zápisu“ daného textu. To znamená, že ak aj je jazykový zápis nekoherentný, v procese čítania si čitateľ vytvorí spojitý text. Ale tu sa vynára otázka, do akej miery je to ešte text autora, a nie čitateľa. Čítanie ako konkretizácia (v duchu Ingardena) je založené na „doplňaní“ a „spájaní“ významových medzier východiskového textu – textu autora. P. Vilikovský sa však takejto manipulácie s vlastným

textom neobáva, práve naopak, čitateľa k nej priamo vyzýva, a to v texte uvedenom na prebale knihy. Čitateľ je pre neho spolutvorcom a vlastný text surovinou. Literárnym dielom ako kompozíciou písaného a čítaného sa stane práve vďaka čitateľovi a ich vzájomnej myšlienkovkej rezonancii pri lektúre a interpretácii textu.

Vo „vnútri“ textového zápisu sa rozvíja „dlhá naračná veta“ Rozprávača. A z definície vety ako takej a priori vyplýva aj jej koherentnosť. Táto „dlhá veta“ nie je len jednoduchým súčtom ľubovoľne zoradených viet, ale je to „rozvíjajúci sa prúd výpovedí“ (M. A. K. Halliday – cit. podľa: Bolecki, 1991, s. 31), úzko spolu zviazaných tak, že vytvárajú určitú „syntax“ narácie. Jednotlivé výpovede sa navzájom prelínajú, prenikajú, ruší sa ich linearita, jedna vstupuje do druhej, alebo sa rozrastajú, predtým iba naznačené a nedopovedané sa znovu dostávajú k slovu. Ale stále zostávajú formálne i sémanticky zviazaným prúdom. Podieľajú sa na tom doslovné alebo synonymické opakovania výpovedí, odvolávania sa na predchádzajúci kontext a anaforické nadväzovania.

Podmetom tohto „dlhého súvetia“ je Rozprávač. Jeho vedomiu môžeme pripísať nielen usporiadanie a organizáciu rozprávania, ale aj všetky modalities výpovedí, ktoré v tomto súvetí vystupujú. Určuje aj celkový, nadlineárny význam a modálny rámec „súvetia“. Rozvíjajúci sa prúd naračných viet Viličovského Rozprávača však naruša digresiami, vsuvkami, reflexiami, poznámkami, vysvetlivkami, citátmi i pseudo- či kvázicitátmi. Tým sa linearita a obsah rozprávaneho rozpadáva, ale na druhej strane práve tieto „metatexty“ sú znakom prítomnosti „ja“, usporadúvajúceho vedomia Rozprávača. A opakujúce sa sú aj spájacím ohnivkom narácie.

Rozprávač má počas narácie vedľa seba svojho čitateľa, ktorému tú svoju „dlhú vetu“ adresuje. Vytvára sa medzi nimi taká komunikačná situácia, v ktorej čitateľ môže byť oboznámený so spôsobom narácie a každú nasledujúcu výpoveď si môže interpretovať na základe predchádzajúcej, ako aj na základe vlastnej čitateľskej skúsenosti. Vie, čo Rozprávač o ňom predpokladá a čo od neho (ako čitateľa) očakáva. Čitateľ teda môže „vidieť“ sémantickú koherenciu narácie.

Literatúra

APRESJAN, J. D.: Semantyka leksykalna. Synonimiczne šrodky języka. Wrocław 1980.

BOLECKI, W.: Spójność tekstu (literackiego) jest konwencja. In: Pre-teksty i teksty. Warszawa, PWN 1991.

FOKKEMA, D. W.: Historia literatury, modernizm i postmodernizm. Warszawa, Instytut Kultury 1994.

JENČÍKOVÁ, E.: Modalities Viličovského prózy. Slovenské pohľady 1990, č. 8.

KRAUSOVÁ, N.: Segmentácia epických textov. In: Význam tvaru – tvar významu. Bratislava 1984.

PETRÍK, V.: K charakteru Viličovského prózy. Romboid, 1991, č. 9.

K charakteristike zvukovej organizácie poviedky Juraja Kuniaka *Mám svoj vek*

Ivan Očenáš

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Juraj Kuniak reprezentuje súčasnú strednú generáciu slovenských spisovateľov. Narodil sa 2. júla 1955 a doterajšia životná čiara autora prechádza štyrmi výraznými miestnymi bodmi. Sú to Košice ako rodisko, Ružomberok, miesto prežitého detstva, mladosti a návratov k rodičom i miesto umeleckej inšpirácie, Praha so štúdiom elektrotechnického inžinierstva a súčasná Banská Bystrica, miesto pracovnej a tvorivej umeleckej činnosti. Výsledkom tej druhej sú nateraz dve básnické zbierky *Premietanie na viečka* (1983) a *Kúsok svetového priestoru* (1994), leporelo *Pozrime sa cez básničku* (1989, slovenské i české vydanie), dokumentárna próza *Pán Černovský* (1991 – spolu tri vydania, vrátane zvukovej knihy pre nevidiacich) a poviedková kniha *Súkromný skanzen* (1993), ktorej jedna poviedka je predmetom nášho jazykovo-štylistického uvažovania. Spisovateľ Juraj Kuniak a jeho literárna tvorba nás priťahujú nielen z dôvodu našej spoločnej príslušnosti k jednému mestu. Kuniakov debut bol ocenený ako debut roka 1983 Cenou Ivana Kraska, knihu *Súkromný skanzen* ocenili v prvom ročníku Slovenskej literárnej prehliadky – Ružomberok 1992 a jeho kniha poézie *Kúsok svetového priestoru* získala v tej istej prehliadke o rok neskôr prvú cenu.

V knihe *Súkromný skanzen* s podtitulom *Etudy o etniku* autor tematizuje príbehy, motívy jednoduchého ľudského i prírodného sveta v liptovskej patriarchálnej dedinke Černová, pričom nekomponuje zložitý dej, skôr psychologizuje jednotlivé postavy a vzťahy medzi nimi. Literárni kritici oceňujú Kuniakov originálny invenčný prístup a svojské umelecké zobrazovacie prostriedky, najmä „kreatívny jazyk“ (Kasáč, 1994). Súbor jazykových výrazových prostriedkov v *Súkromnom skanzene* výrazne a špecificky poetizuje tému, stváňované motívy do textu druhovo i žánrovo charakterizovaného ako „lyrizovaná próza až lyrizovaná neveršovaná báseň“ (Winkler, 1994). Autor sám pomenoval svoje texty etudami, čiže krátkymi cvičnými skladbami, textovými útvarmi, v ktorých sa snaživo, svojrázne a zámerne pocvičil s jazykom a významom jeho prvkov, najmä slov. Tento autorov zámer ohlasuje

aj úvodné motto knihy: „*Tak si ma našiel? A ktorou cestou si prišiel?*“ „*Za jazykom*“ (Odpočuté v Černovej).

Tematickú bázu úvodnej etudy *Mám svoj vek*, ktorá je predmetom nášho záujmu z hľadiska funkčného využitia jazykových a stylistických prostriedkov, tvoria konkrétne prejavy samotárskej a nespútateľnej ľudskej povahy a problémy životného údely Jána, pijana a kmína, ktorého sa ujme miestny kňaz. Ten však nedokáže zlomiť záporný vplyv Jánovho druhu, s ktorým rád vysedáva v krčme. Odtiaľ ho vytiahne iba túžba po istej žene, pri ktorej raz nachádza iného muža a spolu sa pobijú. Zbitý Ján sa vracia ku kňazovi, ktorý tiší jeho hnev a zlosť. Ján opäť odchádza, chce žiť sám, veď má svoj vek. Nepotrebuje niečiu starostlivosť a ani on sám sa necíti byť niekomu zaviazaný.

Epickú zložku príbehu vybudoval autor na celej ploche textu z jednoduchých lexikálnych prostriedkov – jednoslabičných slov. Voľba a použitie tohto lexikálneho prostriedku je základným prejavom jazykovo-stylistickej netradičnosti a originalnosti autorovho textu, pretože pri bežnom komponovaní a štylizovaní textu je takmer vylúčená (porov. Sabol, 1973, s. 13). Použitý lexikálny prostriedok v texte realizuje súčasne nielen jedinečnú i svojiskú stylistickú, gramatickú a významovú funkciu, ale aj fónickú funkciu, ktorá nás priviedla k bližšiemu záujmu o zvukovú organizáciu textu poviedky.

Text poviedky spolu s jej názvom tvorí 758 slov, z ktorých je iba deväť neslabičných: predložky *z, s, k, v*. Pre 749 slov teda platí, že ich dĺžka sa rovná jednej slabike. Kvantitatívnu analýzu jednotlivých typov slabík ako fónicko-rytmických jednotiek, resp. vokaliccko-konsonantických kontrastov (podľa Paulinyho, 1979) sme zistili štatistické hodnoty, ktoré uvádzame v nasledujúcej tabuľke.

Typ slabiky	Počet	
	všetkých slabík	druhov slabík
1. Primárne určené (otvorené) slabiky		
1.1. V	39	4
1.2. CV	230	32
1.3. CCV	52	26
1.4. CCCV	3	3
2. Sekundárne určené (zatvorené) slabiky		
2.1. VC	26	10
2.2. VCC	6	2
3. Obojstranne určené slabiky		
3.1. CVC	258	113

3.2. CCVC	104	76
3.3. CVCC	12	9
3.4. CCVCC	6	6
3.5. CVCCC	1	1
3.6. CCCVC	11	9
3.7. CCCVCC	1	1

Vysvetlivky: V = vokál, resp. nositeľ slabičnosti

C = konsonant

Hodnoty, ktoré uvádzame (v porovnaní s výskumom, ktorý o typoch slabiky v slovenčine uskutočnil r. 1979 E. Pauliny na pomerne väčšom súbore 30 000 slabík), potvrdzujú, že aj v našom texte sú najpočetnejšie obojstranne určené slabiky spolu s otvorenými slabikami, ktoré však v texte Kuniakovej poviedky nie sú najčastejším typom slabiky. Predpokladáme, že je to preto, lebo slabiky v Kuniakovom texte sú samostatnými slovami, resp. slovnými tvarmi, v ktorých sa koncová fáza slabiky, jej pravý svah častejšie realizuje vo väčšej množine konsonantov ako v menšej množine vokálov, ktorými sa realizuje koncová fáza najfrekvencovanejšieho typu slovenskej slabiky vôbec.

V ďalšej tabuľke uvádzame na porovnanie poradie piatich najčastejších sa vyskytujúcich typov slabík v slovenčine (podľa Paulinyho, 1979, s. 207) a piatich najfrekvencovanejších typov slabík v Kuniakovej poviedke:

Poradie typu slabiky	v slovenčine	u Kuniaka
1.	CV	CVC
2.	CVC	CV
3.	CCV	CCVC
4.	V	CCV
5.	CCVC	V

Z tabuľky vidieť, že z prvých troch najfrekvencovanejších typov slabík v slovenčine sú dva typy otvorené slabiky, kým u Kuniaka v jeho množine jednoslabičných slov je z prvých troch typov slabík len jeden typ otvorenej slabiky medzi dvoma typmi zatvorených slabík.

Ďalšie hodnoty zistené v texte Kuniakovej poviedky potvrdzujú charakter typov slabiky v slovenčine: aj v analyzovanej poviedke je najmenej sekundárne určených (zatvorených) slabík, a to aj napriek tomu, že každá zatvorená slabika je samostatným slovom, resp. slovným tvarom. Je to dané tým, že sekundárne určenej slabike chýba ľavý svah, ktorý tvorí nesonanta, t. j. hláska z väčšej množiny slovenských konsonantov, a tento typ slabiky sa začína sonantou, ktorou v tomto type slovenskej slabiky môže byť len hláska z men-

šej množiny vokálov s diftongom *ô*. Zaujímavá je zhoda výskytu dvoch rovnakých slabík typu VCC v oboch súboroch – sú to slabiky, resp. slovo *ist* a slabika, resp. slovný tvar *úst*.

Izosylabizmus, resp. jednoslabičnosť slov v poviedke *Mám svoj vek* vytvára na rovne zvukovej organizácie textu jeho výrazný fónický a zvláštny estetický charakter. Najcharakteristickejšou fónickou vlastnosťou textu poviedky je jeho výrazná rytmizácia.

Slabikovou dĺžkou slova v súvislosti so štruktúrou a štylistickým charakterom textu sa zaoberal J. Mistrík, ktorý zistil, že „slabiková dĺžka slova je nepriamo úmerná rytmickosti prejavu“ (1966, s. 120), a J. Sabol, podľa ktorého „čím má text nižšiu priemernú slabikovou dĺžku, tým viac prejavuje tendencie k rytmickosti“ (1973, s. 12); alebo: „text je rytmickejší a viac posilňuje zvukovú organizáciu jazykových jednotiek tým, čím je priemerná slabiková dĺžka taktu nižšia“ (1994, s. 17). Text s vysokou rytmickou tendenciou má teda nízku priemernú slabikovou dĺžku slova a veľký počet máloslabičných taktov ako foneticko-rytmických jednotiek (pozri Sabol, 1973, s. 14).

Absolútne používanie jednoslabičných slov v Kuniakovej poviedke by mohlo viesť podľa J. Sabola (1973, s. 13) k extrémnemu prípadu absolútnej rytmickej organizácie textu i úplnej automatizácie rytmu, ktorá vlastne značí popretie rytmu, lebo automatizovaný rytmus neprináša nijakú rytmickú informáciu. J. Sabol uvažoval aj o texte, ktorý by tvorili len prízvukové jednoslabičné slová. V takomto texte by však chýbalo striedanie prízvukových slabík s neprízvukovými, organizáciu ktorých považuje za elementárnu jednotku rečového rytmu slovenčiny (1977, s. 6). V teoretickej rovine svojho uvažovania pripúšťa prípady, v ktorých krajný prípad priemernej slabikovej dĺžky slova nemusí byť rytmicky absurdný. Umožňuje to existencia i veľká frekvencia enklitik a proklitik, čiže neprízvukových jednoslabičných slov. Kuniakov text tieto teoretické úvahy potvrdzuje.

J. Kuniak v stavbe vety využíva obidva druhy neprízvukových jednoslabičných slov, ktoré sa spájajú do taktu s iným prízvukovým jednoslabičným slovom, čím vzniká v texte tendencia k rytmickosti:

/ Žil / sám / jak prst / a vše / mal / hlad, / že by / i kosť / žul. /
/ Mal, / čo / si prial, / a žil, / jak chcel. /

Okrem enklitik a proklitik využíva na zvýrazňovanie rytmickej tendencie aj spojenia jednoslabičnej prepozície pred jednoslabičným slovom, v ktorých sa prízvukuje prepozícia:

/ Tak / zo dňa / na deň / bol / Ján / kráľ. /
/ Ak chceš, / hod' sa / o zem. /
/ Daj si ho / za sklo, / ten / svoj / kraj. /

Prejavy rytmickej tendencie založenej na striedaní prízvukových a neprízvukových jednoslabičných slov potvrdzujú v texte poviedky i ďalšie kombinácie s enklitikami alebo proklitikami (podľa Sabola, 1972, s. 130):

1. Prízvukované jednoslabičné slovo pred enklitikou:

/ Len ho / do úst / liať / jak cmár. /
/ Má sa / za ním / jak voš / za psom. /

2. Prízvukované jednoslabičné slovo pred pauzou:

/ I ba, / ty / sa prac! /

3. Prízvukovaná jednoslabičná predložka v ustálených predložkových výrazoch a vo frazeologických spojeniach (podľa Kráľa, 1984, s. 168):

/ Čo / aj šla / z rúk / do rúk / i z úst / do úst... /
/ Pre mňa / za mňa... /

Aj uvádzané príklady ukazujú, že na rytmickej organizácii textu Kuniakovej poviedky sa okrem prízvuku podieľajú aj iné suprasegmenty – pauza, melódia a významová stavba výpovede čiže významové členenie výpovede na východisko a jadro a ich zvýrazňovanie vetným prízvukom, dôrazom.

Jednoslabičné slová považujeme aj napriek uvádzaným možnostiam a funkciám v Kuniakovom texte naďalej za netradičný a originálny prostriedok kompozície a štylizácie. Text, ktorého kompozičné a štylistické východisko tvoria jednoslabičné slová, charakterizuje minimálna priemerná slabiková dĺžka ($\emptyset = 1$) a málopočetné, väčšinou jednopóčetné takt. Tieto vlastnosti textu vytvárajú jeho vysokú rytmickú tendenciu, blížiacu sa k absolútnej rytmickej organizácii, ktorá by znamenala popretie rytmu. Rytmickú funkčnosť takéhoto textu v slovenčine zabezpečuje organizácia jednoslabičných prízvukových slov s jednoslabičnými neprízvukovými slovami – enklitikami a proklitikami.

Literatúra

- KASÁČ, Z.: Od súkromného k verejnému. Literárny týždenník, 7, 1994, č. 21, s. 4.
KRÁĽ, A.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.
KUNIAK, J.: Súkromný skanzen. Ružomberok a Banská Bystrica, Miestny odbor Matice slovenskej a Agens 1993.
MISTRÍK, J.: Dĺžka slova a štylistická štruktúra textu. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 113–120.
PAULÍNÝ, E.: Slovenská fonológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.
SABOL, J.: O silovej modulácii súvislej reči. Kultúra slova, 6, 1972, s. 129–133.
SABOL, J.: Skúmanie a interpretácia rytmických tendencií textu. Slovenská reč, 38, 1973, s. 12–17.
SABOL, J. – ZIMMERMANN, J.: Komunikačný štátut prízvuku v spisovnej slovenčine. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1994.
WINKLER, T.: Skanzen nielen súkromný. Slovenské pohľady, IV+110, 1994, s. 152–153.

Sládkovičova poézia je z hľadiska metaforiky neobyčajne zaujímavá. Jeho dielo je na tento druh trópu najbohatšie spomedzi všetkých štúrovských básnikov. Nejde však len o množstvo metafor, ale aj o bohatosť ich typov a ich vysokú umeleckú pôsobivosť. Navyše táto poézia popri bohatosti a rozmanitosti metafor predstavuje aj veľkolepý metaforický systém, opierajúci sa o niekoľko kľúčových motívov a postupov, čo sa najvýraznejšie prejavuje v *Maríne*.

Zdá sa mi, že vidím – / Kde? – / V oku mojej duše. Ak Sládkovič uviedol *Marínu* citátom zo Shakespearovho *Kráľa Leara*, neurobil tak nadarmo. Nachádzame tu tri kľúčové slová – videnie, oči, duša – ktoré v básni vstupujú do vzťahov k ďalším kľúčovým pojmom – láska a krása. Metafora *oko duše*; *vidím... v oku... duše* je kľúčovou metaforou skladby. Je to ten typ metafor, ktorý vyjadruje základné smerovanie diela, v našom prípade ide aj o naznačenie spôsobu zmocnenia sa reality autorom. *Ja sladké túžby, túžby po kráse / spievam peknotou nadšený. / a v tomto duše mojej ohlase / svet môj je celý zavrený...* (*Marína*, strofa 1).

Sládkovič spieva *túžby po kráse*, spev je ohlasom jeho duše a je v ňom zavretý celý básnikov svet. Alebo: svet sa odráža v duši a tento odraz nachádza výraz v básni. Tak by sa dali parafrázovať prvé štyri verše z prvej strofy *Maríny*. V súvislosti s Heglovou *Estetikou* sa ich zmysel prehĺbuje: „Sila básnickej tvorby tkvie...v tom, že si poézia určitý obsah stváruje vnútorne bez toho, aby vyšla do skutočných vonkajškových podôb a melodických postupov a že tým vonkajšiu objektivitu ostatných ume ní robí vnútornou, ktorú duch pre samé predstavovanie vyjadruje tak, ako v duchu je a má zostať“ (Hegel, 1970).

Spolu s úvodným mottom sú spomínané Sládkovičove verše signálom, že prenik k podstate vecí je možný len *okom duše*, ide teda o poznanie – videnie. Takéto poznanie je nevyhnutné aj preto, že ide o poznanie krásy, ktorá je podľa Hegla rozumom nepochopiteľná. Rozum nepochopí krásu v jej jednote, ale prenikne len k jednotlivým zložkám (Hegel, 1968).

Krása býva hodnotená ako ústredný nerv *Maríny*. S. Šmatlák hovorí o pojme krásy ako o najvýznamnejšom pojme básne (Šmatlák, 1979), C. Kraus hodnotí motív krásy ako jednotiaci prvok (Kraus, 1972). *No centrom, živlom, nebom, jednotou/ krás mojich moja Marína!* (strofa 1). *Marína* je označená ako centrum krás, ako ich jednota, je to konkrétna žena a zároveň

stelesnenie mnohorakých podôb krásy a zhmotnený výraz básnikových citov. Táto lyrická hrdinka je smerovaním k „skutočným vonkajškovým podobám“ myšlienok a citov spomínaným v citáte z Hegla. Naozaj len smerovaním, pretože poézia podľa Hegla „dokáže zotrvať“ v rýdzom strede medzi obyčajným názorom a myslením“ (Hegel, 1979). Keby sme sa mali vyjadriť o *Maríne* kollárovsky, museli by sme ju nazvať dcérou krásy. Obraz *Maríny* ako centra básnikovho sveta krásy dostáva výraz v mnohých metaforách. V citovanom verši sú to metafora nazývajúce *Marínu* živlom a nebom krás. Ide o metaforu antonymického charakteru, nebo krás označuje *Marínu* ako zdroj krásy harmonickej, pokojnej, duchovnej a nebeskej. Metafora *živej krásy* ju hodnotí ako zdroj krásy dynamickej, telesnej a pozemskej. Druhá strofa sa končí veršom *tak tá mne os, zenit, kolej*. Metafora centra sa tu modifikuje do podoby presne určenej dráhy, oproti bodu sa stavia priamka alebo krivka, oproti pevnosti bodu sa stavia dynamickosť línie. V citovanom metaforickom zoskupení je prítomný aj motív výšky: ide o slovo *zenit*, ktoré je priestorovou metaforou kvality a hodnoty.

V zobrazení *Maríniných* krás majú dôležitú úlohu dve časti tela – oči a ňadrá. Oči sú metaforizované do podoby hviezd. V 23. strofe sa hovorí o blesku jej *hviezdnych očí*, v 24. strofe *ľúbosť horí / v hviezdnych očí jasnom blesku*, v 84. strofe osamelému básnikovi zostáva len *tešiť sa z nebies hviezdami, / so sestrami tvojich* (milénkiných, pozn. L.K.) *očí*, v 120. strofe naň z *hviezdnych očí volajú pamiatky mojej* (básnikovej, pozn. L.K.) *ľúbosti*. Táto metafora vznikla na základe viacerých báz. Prvou базou je lesk očí a hviezd, druhou výška, výška hviezd na oblohe a vysoká, nedosiahnuteľná krása očí *Maríny*, čo je v 24. strofe vyjadrené metaforou, ktorá hovorí o *hviezdnych očí výšinách*. Ak je *Marína* centrom všetkých krás, táto krása sa ďalej koncentruje v očiach. V oku *Maríny* sa zrkadlí celý vesmír alebo, ak použijeme Sládkovičov výraz, celé *všesvety*. Bod sa stáva zároveň nekonečnom. Takýto vzťah bodu a nekonečného priestoru je nepochybne umožnený vzťahom oka a duše, vďaka ktorému sa krása oka stáva centrom krásy duševnej a duchovnej.

Výrazom krásy tela sú predovšetkým obrazy ňadier *Maríny*. Pri týchto obrazoch je Sládkovič najerotickejší a najtelesnejší, a pritom ich neváha spojiť s motívom chrámu. V 34. strofe prosí *Marínu*: *Odstri už raz, odstri, Marína, / ňadier milých tajomný chrám!* Odvážnosť metafor sa stane pochopiteľnejšou, keď si uvedomíme, že krása (hmotná aj duchovná) je pre básnika prejavom Boha: *Boh náš je láska, a láska jeho / v kráse sa svetu zjavila. / jedno či v letku práška drobného, / či v letoch duchov sa skryla* (s. 266). V 24. strofe metaforizuje ňadrá do podoby krajiny: *A potom zlietnem útlým letom / k ľaliových ňadier svetom, / spočinem na ich dolinách*. Je to podobný postup ako pri obraze očí, rozdiel je v tom, že oči sa spájajú so svetom hviezdny, kým ňadrá so svetom pozemským (svet ňadier, doliny ňadier). V oboch prí-

padoch však metafora spôsobuje, že tenor nadobúda všeobjímajúcu schopnosť. Pociť veľkého priestoru pri metafore *svety ňadier* vzniká aj jej spojením s metaforickou podobou lyrického subjektu, ktorý k nim *zliezne útlým letom*. Zaujímavou je aj metafora *tak v pekných chvíľkach jednej hodiny / deň bielych ňadier mojej Maríny / sto ráz zapadá a svitá* (strofa 79). Zvláštnosťou je tu metaforické zabstrahovanie konkrétneho, ktoré je pre Sládkoviča netypické. Proces vzniku metafory *deň bielych ňadier* je bližšie objasnený jej ďalším rozvíjaním (*sto ráz zapadá a svitá*), z ktorého je zjavné, že najdôležitejší je tu vizuálny efekt zábleskov bielej farby prs pri dýchaní. Vehikulum *deň (ňadier)* je tu zároveň nevyhnutné ako opozičný člen noci v kontrastne stavanom motive, v ktorom autor podáva obraz spiacej Maríny. Erotika obrazov milenkinych ňadier je vyvažovaná prítomnosťou bielej farby ako symbolu panenskej čistoty alebo tým, že sa hovorí o *ľaliách ňadier* (s. 74). Táto metafora na jednej strane hyperbolizuje belobu tela a opojnosť metaforizovaného objektu, upozorňuje na jeho jemnosť, krásu a oblosť tvarov, na druhej strane symbolicky zdôrazňuje nevinnosť Maríny. Prsia a hrud' majú dôležitú úlohu aj vo vyznaniach lásky a v opisoch jej pôsobenia na lyrický subjekt, a to z toho dôvodu, že ide o sídlo srdca ako symbolu lásky. Metafory tohto typu majú spoločný motív kontaktu prs alebo motív ich preniknutia substanciou, ktorej nositeľom je jeden z partnerov. V 98. strofe sa lyrický subjekt vyslovuje: *srdce mi do brán prs tvojich bije*, v 119. strofe: *cez ňadier tvojich pätoro mreží / zrak môj mohutný prelieta: / na dno sa srdca krásneho dívam*. Vidíme, že zo strany ženskej hr dinky sa takémuto kontaktu kladú prekážky (*ňadier pätoro mreží, brány prs*). Zvlášť pôsobivá je prvá z uvedených metafor, ktorá implicitne metaforizuje srdce ako klopadlo, a zároveň využíva antonymický charakter vlastností vecí, ktoré prichádzajú do kontaktu (srdce – mäkkosť, brána – tvrdosť). Mužský hrdina je voči pôsobeniu lásky partnerky bezmocnejší: *Vernosť jej prsiam mojím podala / magnet Franklinov, aby blýskala / len mne v srdce ohne lásky* (s. 155). V uvedenom obraze je zaujímavý technický charakter tenoru, s podobným sa stretneme aj v 156. strofe: *všetky mi údy lomiac prejima/ moc elektrická jej lásky*.

Okrem očí a prs sa Sládkovič pri opise Maríny sústreďuje aj na tvár, pričom metaforizuje pery, lica, čelo, vlasy, zuby. Zaujímavé sú verše, v ktorých sa metaforizujú a uvádzajú do vzťahu dve veci, pričom sa využíva aj metafora personifikačná: *A po jej lici, čo za zlé malo / tomu, čo sultánsky si drieralo / na mäkkých ruky perinách – / po lica toho ružovom sádke / blesky zór raných lietali* (s. 30). Metaforický obraz tu smeruje k dejovej aktivizácii, keď personifikované líce závidí druhému dotyk Maríninej ruky. Podobný vzťah je medzi vlasmi a telom, vlasmi a očami: *Radosti noc im pokradla, / keď jej oči, im (vlasom, pozn. L.K.) milé zrkadlá, / ich túžbam napriek zastrela* (s. 31). Konvenčnejšou je metaforizácia na báze obyčajne smeruje k vehikulu kvetinovému alebo drahokamovému: *Ktože by kvet ten poľného*

maku / na tých ústach nevidel rád (s. 77); *tvojich ruža líc sa rozvila* (s. 89); *Ústa mi primrú k rubínom tvojim* (s. 98); *Tu diamant očí – tu úst rubíny, / tu opál z čela mojej Maríny, / tu zo šiat smaragdov kusy!* (s. 176).

Pri opise svojich ďalších ženských hrdiniek – Eleny a Milice – Sládkovič uplatňuje podobnú metaforiku ako v Maríne, avšak v oveľa menšej miere. Aj tu sa koncentruje na tvár, krk a prsia, nebadat' však preferenciu niektorej zo spomenutých častí. Je zaujímavé, že oči sa u týchto hrdiniek nemetaforizujú do podoby hviezd ako u Maríny.

Kontakt sveta s človekom je pre Sládkoviča kontaktom s jeho dušou, kontakt človeka s človekom je kontaktom ich duší. Preto v básnikových veršoch zaznamenávame vysokú frekvenciu tohto slova. Niekedy sa v synonymnom význame k slovu *duša* používa aj slovo *duch*. V týchto prípadoch slovo *duch* zdôrazňuje intelektuálny charakter ľudskej duše. Na druhej strane pojem duše označuje u Sládkoviča vždy čosi viac ako dušu vitálnu. Ak ide o vyjadrenie súvisiace s citmi, používa autor slovo *duša*: *a tú, čo duša jeho vzyva, / závistná diaľka mu zakrýva* (Marína, s. 65). Keď však k citu pristupuje rozum, Sládkovič siaha aj po slove *duch*: *duch jeho v duši šuhaja trčal, / až z úst taký cit vytečie* (Detvan, s. 248). Duša dostáva u Sládkoviča rôznu metaforickú podobu, ktorá vyjadruje jej charakter duše, stav a citové pohnutie. Personifikáciou sa duši pripisujú ľudské činnosti a vlastnosti, ľudský výzor a psychické a fyziologické pocity. Básnik potom hovorí o duši takto: *len sama duša moja mi svedčí* (Čierna Hora) – ľudská činnosť, rečová schopnosť duše: *dušu tvoju spanilú, mladú / nešťastie tvoje objima* (Marína, s. 118) – ľudská podoba, duša dostala podobu tela, v ktorom existuje, a personifikovaný je aj pocit, ktorý sa jej zmocňuje: *hlad a smäd duše* (Veľiký pôst) – fyziologické pocity duše: *duše nezasmútia* (Marína, s. 208) – psychický pocit duše. Ľudsky sa v súvislosti s dušou vnímajú aj tie činnosti a stavy, ktoré nie sú vlastné výhradne človeku, napr.: *tu duše driemu v tóni ružovej* (Marína, s. 264).

Ak ide o vzťah dvoch ľudí, medzi ktorými je porozumenie, v kontakte sú aj ich duše: *a divnú dvoj jednotu vidíte, / kde duša dušu miluje* (Marína, s. 142). Pri nesúlade medzi ľuďmi ku kontaktu duší nedochádza: *poslušnú dušu úbohej dcéry / s chlapom cudzím, ba odporným zverí / studený prsteň materi* (Marína, s. 148) – v súvislosti s „cudzím“ chlapom sa jeho duša nespomína. Zvieraciu podobu, okrem podoby vtáka, duša nedostáva. Aj o jej vtáčej podobe môžeme usudzovať len na základe činnosti, ktorú koná: *Ale ich duše voľne lietali / velebo v nadšeníach svárých* (Marína, s. 245). Okrem lietania na podobu vtáka poukazuje aj prívlastok voľné, pretože toto adjektívum sa často vyskytuje v ustálenom prirovnaní voľný ako vták, a tiež fakt, že duša v kresťanskej symbolike aj v ľudových predstavách má podobu holubice.

Rastlinnú podobu dostáva duša v metaforách vyjadrujúcich duševný stav. V básni *Žaloba* je to umáranie sa dievčiny túžbou po mládenčovi: *Vádne*

mladá duša moja, / stíska srdce tajný cit. Duši muža dáva Sládkovič mohutnejšiu podobu: *Blížite sa zas, obrazy dávne, / do mládenských hájov duši!* (Marína, s. 116). Tu je metafora obrazom duše širokej a obrazom hĺbok a tajných zákutí duše. Ak sa v prvom prípade vehikulum *vädne* dá nahradiť približne zodpovedajúcim priamym pomenovaním *chradne*, v druhom prípade sa dá vehikulum nahradiť len opisom alebo ďalšou metaforou.

Ľudská, zvieracia alebo rastlinná podoba duše sama osebe nemusí súvisieť s jej charakterom. Charakter človeka sa prostredníctvom podoby duše najčastejšie vyjadruje metaforickým použitím člena ustálenej antonymickej dvojice čierny – biely, studený – teplý, tvrdý – mäkký a tiež „materiálom“, z ktorého je duša. Pri metaforickom použití antonym sa vychádza z konvenčnej materializovanej predstavy o duši, ktorá jej pripisuje vlastnosti ako mäkkosť (mäkký ako duša), teplo (oživuje chladné ľudské telo, sú vislosť s dychom, ktorý je teplý) a beloba (farba, ktorá je symbolom čistého duchovného bytia). Spomínané tri vlastnosti by sa teda vo funkcii atribútov duše pohybovali na hranici medzi reálnym a metaforickým významom. Význam ich antonym je však už jednoznačne metaforický: *Čiernu mu dušu na tvár sa vykradla* (Ctibor), Milica v rovnomennej básni hovorí o tureckom háreme takto: *Duše tie tvrdé, čo pri mne leznú, / ako nilské krokodily*. V oboch prípadoch sa popri metaforickom prívlastku duše na výstavbe celého metaforického obrazu podieľa aj personifikácia (v druhom prípade presnejšie animalizácia duše), pričom sa personifikuje prostredníctvom činnostných slovies tak, aby predikáty duše korešpondovali s jej atribútmi. Z ukážok vidieť, že spomínaným spôsobom sa vyjadruje predovšetkým negatívny charakter duši. Rovnako je to aj pri „materiálovej“ charakteristike duše. Tu sa využíva materiál netrácny, rýchlo podliehajúci skaze alebo ľahko zničiteľný: *slza je dieťa zúfania, / almužna slabých, voskových duši* (Znovuzrodenec). *Vidíte, čo je duša slamená, / duša studená, skuhrová!* (Detvan, s. 106). Druhý príklad je kombináciou oboch spomínaných spôsobov vyjadrenia negatívneho charakteru duše.

Duša je pre Sládkoviča predovšetkým čosi vznešené, preto ju často metaforizuje tak, aby sa v metafore objavil oheň a výška ako výraz duševného zápalu a vzletu. Vílam v 229. strofe *Maríny z očí strieľa... duša ohnivá* a oheň je potrebný aj v ľudskej duši: *nech dušou celou blesk sa rozkladá, / ako Moskvy svätej požiar!* (Marína, s. 290). Málokedy je oheň metaforou negatívneho javu, ale môže byť aj ohňom pekelným, napr. v básni *Pieseň: a kajúcou dušou horí / peklo hriechu a škody*.

Výška v súvislosti s dušou navodzuje pocit voľnosti, odpútanosti od zeme, nadhľadu a spätosť duše s nebom. V 68. strofe *Maríny* môžeme čítať tieto verše: *Podaj mi ruku, veľkocitá, / k ideálnym duši horám, / kde sláva v zlatých bleskoch svitá / slobodných srdci priestorám!* V 286. strofe dostáva duša, podobne ako oko, až kozmickú rozpínanosť, keď sa tu hovorí o *horliacej duše vysokom nebi*. Duša však dostáva aj podobu ohraničeného priestoru,

a vtedy je dôležitý fakt jeho plnosti alebo prázdnoty V 92. strofe *Maríny* sa hovorí o jej nápadníkovi: *v duši jeho / prázdnota sa pustá ozýva*.

Veľmi dôležitý je pohyb duše. Ak u J. Kráľa V. Kochol konštatuje, že voľný pohyb duše je väčšinou signálom negatívnym, u Sládkoviča to tak nie je. V jeho poézii je pohyb duše metaforou voľnosti a vzletu: *ich duše voľné lietali / velebo v nadšeníach svätých* (Marína, s. 245); *hra bleskov, hra našich duši* (Marína, s. 75); *vetrik ľúbosti duše previeva* (Marína, s. 262). Ako vidieť z ukážok, ide nielen o pohyb duše, ale aj o pohyb v duši. V oboch prípadoch je pohyb vyjadrením určitej duševnej aktivity, duševného diania, čo je zdrojom duševnej slasti.

Oko je pre Sládkoviča bodom, kde sa platónsky stretá pozemské a nebeské, duchovné a telesné. Metafora často oko spája na jednej strane s krištálom, nerastom ukrytým v zemi, na druhej strane s nebeským telesom. Obe tieto vehikula majú rovnakú bázu – svetlo, jas a čistotu. Lyrický subjekt sa v *Maríne* teší z jej *očí krištálov* (s. 63), v *Detvanovi* (s. 112) tiež nájdeme *oči dvoje krištálov*, ktoré patria Martinovi; v *Maríne* sú oči považované za *duše slncia* (s. 151), hovorí sa tu o *hviezdnych očiach* (s. 24). Nebeské telesá zas dostávajú metaforickú podobu oka: *ohnivé oko neba* (Roky a veky), *zrak sa zaľúbil do stookej noci* (Sôvery). Ako vidieť z uvedených príkladov, oko má súvis so slnkom a hviezdami (personifikovaný zrak sa zaľúbil do personifikovanej noci) a na druhej strane súvisí s dušou (je jej slnkom). Oko je hmotným pendantom duše; tu sa duša viditeľne prejavuje vo všetkých svojich pohnutiach. Napriek tomu je telesný zrak len slabým odrazom zraku duševného. Schopnosť videnia má totiž aj duša, dokonca aj jednotlivé duševné prejavy: *Pred duše mojej vrelej očima* (Morava); *pred očima jeho duši* (Detvan, s. 147); *pred oči nespaciach citov* (Marína, s. 35); *nadšenosť moja videla* (Marína, s. 47). Jediné duševný zrak dokáže preniknúť k podstate sveta: *Slzu ostatnú bárs vycedíte, / slepé ste vy, moje zraky! /.../ v svetlá tie svetiel, v bleskov zákony, / a nad prírody mŕtvej opony / vzlietlo duše mojej oko!* (Marína, s. 9). Príroda je metaforizovaná ako opona, ktorá skrýva podstatu sveta, táto podstata dostáva podobu svetla, ktoré je poznateľné okom duše. Oko duše je ešte metaforizované svojou schopnosťou letu, táto metaforizácia je motivovaná tým, že let je často pripisovaný duši, a tiež tým, že ide o poznanie najvyššieho a fenomén výšky vnáša do metafory práve let.

Vidina sa považuje za čosi vznešené a vysoké, v 8. strofe *Maríny* duch *lieta svätým poľom vidín*, v *Sôvetoch* obľetuje Dušanov palác *kídel' neborodých vidín*. Vidina je teda metaforizovaná podobne ako duša. Videnie – poznanie duše je obrazné, rovnako ako reč duše: *ostatné v duši obrazy hasní* (Detvan, s. 27), *lebo čo duša v obrazoch vraví, / to nezná svet zabudnutia* (Marína, s. 242).

Veľmi dôležitým motívom v Sládkovičovej poézii je motív svetla, ktorý je vzhľadom na svoju významnú úlohu aj často metaforizovaný. Svetelná metafo-

rická charakteristika spája kľúčové motívy a slová jeho poézie. Metaforizuje sa aj reálne svetlo a jeho zdroje, hlavne nebeské telesá. Svetlo je znakom života nielen v zmysle biologickom, ale predovšetkým duchovnom. Sládkovič sa v tomto zmysle vyjadruje už v jednej zo svojich prvých básní, v *Zúfalcovi*: ...a svetlo / z vás, vy hviezdy, prší: hýbanie a svetlo! / Živý to života. V tomto metaforickom obraze dochádza k postupnému odkrývaniu hlbšieho významu. Prvú časť výpovede tvoria slová a svetlo z vás, vy hviezdy, prší, v prenesenom význame tu figuruje len slovo prší, keď však ďalej k svetlu pribúda aj pohyb, dostáva svetlo spolu s pohybom aj metaforický význam.

Svetlo má „vysoký“ charakter (hviezdny, nebeský), ale rovnaký charakter má aj človek, ktorý je *pablesk veľkého slnca* (Samota). Uvedená metafora zahŕňa v sebe myšlienku človeka ako súčasť ľudstva a hodnotenie svetla ako ľudskej podstaty a vzoru dokonalosti.

Svetelnú metaforickú charakteristiku dostáva aj duch a duša: *jasný šat duše zore obstanú* (Marína, s. 151). Podobne sú metaforizované aj duševné deje: *Nádeje moje... do duše mojej blýskajú* (More). S intenzitou duševného pohnutia a s vášňou pribúda k svetlu teplo a oheň. V básni *Mladému poetovi* hovorí autor o vôle Maríne takto: *plamenným okom vatru ušľachtilú / v útrobach tvojich rozžala ona*. Čo sa týka tela, so svetlom a jasom bývajú spájané oči a čelo. Pri čele je jas vždy prejavom zduchovenosti: *z čela jej svätosť veľká zasvieti* (Marína, s. 58).

V metafore týkajúcej sa oka môže byť svetlo, najmä v spojení s teplom a ohňom, aj prejavom vášne, a to aj vtedy, ak je deva označená za anjela, ako je to v 53. strofe *Mariny*: *Socha? Nie, nedšená deva! – / Ba anjel letkom prachu sa tknúci, / oči blesk, ústa plameň horúci*.

Svetelnú metaforickú charakteristiku majú aj také kategórie ako pravda, cnosť, viera, sláva a život: *žiara pravdy* (Svätomartiniáda), v *Sôvetoch* Cnota hovorí: *tiene časnosti večné svetlo moje zaháňa* (tu ide o spojenie metafor s metonymiou, pretože svetlo cnosti nie je len metaforou nepoškvrnenosti hriechom, ale aj svetlom večného svetla (života) ako odmeny za cnosť), *svetlo svätej viery* (Sôvety), *kde sláva v zlatých bleskoch svitá* (Marína, s. 68), *božské svetlo života* (Sôvety).

Medzi metaforami týkajúcimi sa prírody a prírodných dejov upútajú pozornosť najmä časté metaforizácie nebeských telies a neba, noci a dňa. Hviezdy, mesiac a slnko bývajú obyčajne označené vehikulom, ktorého bázou je svetlo. Dostávajú tak podobu osvetľovacieho telesa alebo božského ohňa: *lampy nebeské* (Zúfalec); *z oblohy visiaceho nočného kahana lúč obledlá... padá* (Pamiatka na deň 4. augusta); *Ako vy tamhor, božie plamene, / svetiel ste žriedla* (Marína, s. 2). V poslednom príklade vidieť tendenciu rozvíjať metaforu ďalšou metaforou, pričom autor uplatňuje naraz viacero aspektov. Svetlo a jeho zdroj tak dostáva zároveň podobu plameňa aj prameniaceho vodného toku.

Slnko a hviezdy dostávajú aj metaforickú podobu oka: *rozsýpa blesky ohnivé oko neba* (Roky a veky); *zlatých tisíc má oči Oceán* (Zúfalec). Bázou je aj v tomto type metafor svetlo, aj keď pri vehikule ide o schopnosť svetlo prijímať a pri tenore vydávať.

Častým typom metaforizácie nebeských telies je personifikácia: *knieža krajín hviezd, bdením obledlý / v šiestu striebornú šírku halil sa* (Svätomartiniáda). Zaujímavé je tu miešanie vysokého a nízkeho v jednom metaforickom obraze, keď sa mesiac – knieža halí do šírky. Ide o uplatnenie ľudového aspektu v básnickom obraze, čo sa dosahuje spájaním slávnostnej obradnosti s ľudovou realitou. Okrem uvedeného typu „vysokej“ personifikácie sa u Sládkoviča stretne aj s vehikulom „nízkeho“ charakteru: *Mesiachik, sluha našej planéty, / rozožal svoju lampu / a vedie druhé navštíviť svety / veliteľku svoju mladú: / lež nad vysokou letiac Poľanou / vidí družinu sedem Dervanov, / tam nad horou sa usadí; / a v tisícich sa bleskoch usmieva, len tu i tu sa hnevom zatmieva, keď ho dráždi oblak mladý* (Detvan, s. 46).

Z príkladov vidieť aj tendenciu rozvíjať personifikáciu, v poslednom príklade zaberá plochu celej strofy a sú tu náznaky dejovej aktivizácie. Keďže uvedená personifikácia je opisom prírodného deja, môžeme ju označiť ako deskriptívnu.

Typickým príznakom personifikovaných telies je pohyb, ktorý má rôzne podoby, od bežnej činnosti, vykonávanej personifikovanou vecou až po prudký pohyb letu: *Tam nad Sitnom hviezda letí, / na krídlach sa nesie zlatých; / neľeť v kraje zemských detí, / sestra, zo zafirov svätých! / Zlúpi ťa svet z tých bohatých / bleskov tvojej vyššej slávy, / v prachoch svojich čiernašatých / nebeský tvoj cit zadlávi!* (Marína, s. 14). V tomto prípade ide o spojenie viacerých metafor do metaforického obrazu – myšlienky, môžeme preto hovoriť o reflexívnom metaforickom obraze.

Medzi Sládkovičovými personifikáciami nájdeme aj pozostatok preromantickej obraznosti: *zornica lieta si mladá v nedbalkách* (Marína, s. 79).

Pri personifikácii noci a dňa sa stretávame so zdôrazňovaním ich protikladnosti až antagonickosti: *ale aj ten deň Dervy je synom, / tak silne tmavým vzpiera sa stínom, / že noc temer už zúfalá* (Detvan, s. 4).

Metafora je veľmi častým prostriedkom na vyjadrenie citov, pocitov, duševných stavov a dejov, ktoré dokáže zachytiť oveľa pregnantnejšie ako priame pomenovanie. V Sládkovičovej tvorbe ide predovšetkým o lásku, radosť, žiaľ, pokoj, nadšenie, túžbu, dúfanie a citové pohnutie vo všeobecnom zmysle. Emocionálna metafora sa často viaže na dušu a srdce ako symbolické nositeľa a sídla citu. Srdce a duša potom v metaforách fungujú ako podmet: *Srdce jej naproti mu nebeží* (Detvan, s. 165), príslovkové určenie miesta: *v duši búchali / búry divej ťažké hromy* (Marína, s. 219) alebo ako nezhodný prívlastok v genitívnej metafore: *Víťaz je ten, kto v mračnách života / hmly duše svojej pravdou stroskotá* (Kykymora).

Citové vzrušenie vo všeobecnosti dostáva pohybový metaforický výraz: *tajne vejú prsmi radosti* (Detvan, s. 15), *čos' tichý pokoj v srdciach rozduril!* (Detvan, s. 11); podobu ohňa: *v duši jej prudko blčí* (Marína, s. 240); podobu vrenia a kypenia: *sto citov z duše mi kypí* (Marína, s. 98) a podobu svetla a videnia: *ostatné v duši obrazy hasnú* (Detvan, s. 27). Cit dostáva aj podobu kvetu: *mojich citov kvety* (Marína, s. 37), na túto podobu citu potom nadväzuje aj metaforický obraz vzniku či zániku citu: *cit blahý v srdci mi skvitol* (Marína, s. 137), *aby city nepovädli* (Marína, s. 216). Aj pieseň ako výraz ľudského vnútra môže mať podobu kvetu: *spev jeho kvet duše jeho* (Marína, s. 80).

Pocity radosti a žiaľu bývajú metaforizované do obrazu súvisiaceho s tekutinou, pričom môže ísť o nápoj, alebo o tekutinu zalievajúcu vnútro a dušu: *jeden som s tebou tu pijavala / blaženosti útlých pohár* (Marína, s. 201), *duša moja v žiaľoch pláva* (Marína, s. 145). Z uvedených príkladov vidieť, že motív vody (tekutiny) v metafore môže mať význam pozitívny aj negatívny, negatívny význam sa obvyčajne spája s vodou zalievajúcou a zatápajúcou.

Mohutnosť citu býva vyjadrená vodným prúdom, alebo roztekáním tekutiny: *slasť potok* (Marína, s. 206); *Jestli sa city moje rozlejú / po srdciach v Tatrách žijúcich* (Marína, s. 3).

S láskou sa v Sládkovičovej metafore spája motív posvätnosti: *všade stanú lásky chrámy* (Marína, s. 37), *nebeskej vznešenosti a voľnosti: nad zemských bôľov odporne jedy / na krídlach lásky vzlietnime* (Marína, s. 164). Láska ako najdôležitejší ľudský cit má okrem krídel aj ďalší metaforický znak duše, a to schopnosť videnia, ktoré má podobné kvality ako videnie duše: *ľubosť mojej priateľky / oči má jasné a zrak tak veľký, / že sa ti na dno prebila* (Marína, s. 94). V uvedených dvoch ukážkach i de o schopnosť lásky rozpoznať skutočné hodnoty a odhaliť zlo, nech sa akokoľvek pretvaruje. Spomínaná metafora má však aj všeobecnejšiu platnosť: *Vstaň, moja! vidme tvár zeme, neba; / pod seba, kolo seba, nad seba / zrakmi ľubosti pozrime!* (Marína, s. 164) V tomto prípade je metafora *zrakmi ľubosti pozrime* vyjadrením základného prístupu k životu a svetu.

Láska dostáva aj metaforickú podobu ohňa, svetla a tepla: *V prsiach šuhaja... / zvríe ľubosti jasný požiar* (Detvan, s. 41), *tu ľubosť svieti nevinná* (Marína, s. 264), *„Kedy tie našej vlasti Sahary / ohreje láska, krásna ožiari? Nájde sa však aj lásku, ktorá má úplne protikladnú podobu – tej autor hovorí: ľubosť studená, nepravá* (Marína, s. 272); o láske, ktorej nepraje osud sa vyjadrí nasledovne: *a z úst oboch sa žiaľne ozýva / skraľej lásky spev labutí* (Marína, s. 194).

Ďalšie metaforické podoby lásky sú konvenčnejšie, ide o konštantnú charakteristiku lásky: *sladká je ľubosť, sladká* (Ľubosť), prípadne metaforu čerpajúcu z farebnej symboliky: *tu láska vládne červená* (Marína, s. 264). Nájde sa aj zranenie láskou, ale zaujímavo aktualizované, keď sa ozdobná ihlica

stáva paralelou k amorovmu šípku: *Ihla, zostaň pamiatka milá / ostrej lásky, čo ma ranila* (Marína, s. 22).

Vonkajšie prejavy citov bývajú vyjadrené metaforizáciou výrazu tváre. Môže sa to diať prostredníctvom tváre ako celku *čierna mu duša na tvár sa vykradla, / vidno je na nej, že nemá pokoja* (Ctibor) alebo prostredníctvom očí a čela, pričom sa do hry často dostáva aj svetlo: *z jej očí pomsty líče šibú* (Svätomartiniáda), *na čele jeho divý hnev sedí* (Milica).

V Sládkovičovej tvorbe sa stretáme aj s metaforou, ktorú by sme na základe charakteru vehikula mohli nazvať architektonickou. Táto metafora pracuje s motívom príbytku a brány. Pri príbytku je dôležitý protiklad šiatra a (murovaného) staviska. *Oj, darmo hľadáš, pozemšťan, nadarmo / pod šiatrom cudzím vlastného pokoja! / Svojho už zbroja, / sám si buď staviskom aj sám stĺpom* (Anjel pokoja). V uvedenom príklade ide o protiklad vlastného a cudzieho, problém bezpečného útočiska a vyjadrenie myšlienky, že oporu treba hľadať v sebe samom. Motív šiatra však býva aj vehikulom súvisiacim s negatívnou ľudskou vlastnosťou: *zapredávame / na trhu lichej nesvornosti za svet, / za márný, v šiatre podľa zbabelosti / život biedneho Slovenstva!* (Svätomartiniáda). Šiator dostáva negatívny význam pre svoju nepevnosť a súvis s kočovným, často koristníckym spôsobom života. Murovaná stavba signalizuje veľkoleposť, tak je tomu v 242. strofe *Maríny*, kde sa obrazy na stenách sveta stávajú obdobou teatra mundi: *Obrazy samé po stenách sveta, / po srdciach ľudstva vivime; / či to skutočnosť, či len klebeta? / Či sme hor', či to len sníme? – / Na tých obrazoch farby sa menia, / farby sú tóni ľahkých stvorení, / tóny sú deti miznutia: / No čo v obrazoch dejín sa zjaví, / lebo čo duša v obrazoch vraví, / to nezná svet zabudnutia. Prelínanie sa sveta s ľudskými srdcami je prelínanim ľudského mikrokozmu s makrokozmom, podobne je to aj so záležitosťami ľudstva a individua, keďže obrazy dejín sú kladené na jednu úroveň s obrazmi duše človeka.*

Motív brány súvisí hlavne so vstupom do večnosti: *časnosti brány preleti* (Marína, s. 132), ale vyskytuje sa aj pri iných abstraktných pojmoch, napr. *brány slávy* (Marína, s. 273). Spoločnou črtou pri metaforách tohto typu je zdôraznenie vstupu do priestoru, ktorý metafora implicitne predpokladá; samotný priestor však nikdy nedostáva určitejšiu podobu. Dôležité je zdôraznenie zmeny, napr. zmeny kategórie času zmenou priestoru.

Zaujímavosťou v Sládkovičových veršoch je niekoľko terminologických metafor. Polovica z nich má technický charakter a súvisí s elektrinou. (Boli spomínané pri metaforách vyjadrujúcich lásku.) Básnik však metaforizuje aj samotnú elektrinu, keď hovorí: *bolo mu / akoby sa ho tkla mluny retiazka* (Svätomartiniáda). Ďalšia terminologická metafora má hyperbolizačný charakter: *ten ekvátor zeme, to drieku nášho zlatý pás* (Čo vy za nič nemáte nás?!). V básni *Odrodilcom* zas nájde metaforu *a jednu obsadla lož hemisféru sveta*. Metaforický posun významu termínu je tu využitý veľmi pôsobi-

vo, keď vychádzajúc z tvarovej podobnosti, umožňuje prelínanie významov napadnutia polovice sveta a napadnutia ľudských mozgov.

V porevolučnej Sládkovičovej tvorbe sa v súvislosti so vstupom rétorickej do jeho poézie začína objavovať expresívny typ metafory. Expresivnosť súvisí aj so zvýšením apelativnosti a charakterom tém – zúfalé polozenie národa, odrodilstvo a zvratenosť sveta, pri ktorej sa autor dostáva vo výraze až k metafore divadla a trhu. Ako kruté divadlo sveta je metaforizované dobytie Sihote Turkami: *čiernou perutou trepe anjel zhuby / posledný čaká dej spoza opony* (Grof Mikuláš Šubič Zrinský na Sihoti). V Svatomartiniáde je to metafora sveta ako trhu a zákonného zbojstva: *Ale na trhu žitia sveta toho / boh všetko človek zdarma ti nedá nič. / s rozkazom zbojným potreba predstava, hrmiac: daj bohu dušu, mne penaze!* Oba uvedené príklady sú zároveň aj ukážkou približovania sa neskoršej Sládkovičovej metafore k alegórii.

Sládkovičova expresívna metafora stavia na odpudzujúcich obrazoch, často sa dotýkajúcich telesnosti, smilstva, mučenia a vraždy. V *Grófovi Mikulášovi*, v snovej vložke, kde sa objavuje motív s'atia Jána Krstiteľa, sa v súvislosti s Herodiadou a Salome objavuje metafora smerujúca k nadávke: *a cudzoložná dračica zloduha / čos pošepkáva hádaťu do ucha*. Expresívne je aj zobrazenie tvare Herodiady: *i vidí kruhy kol oči smilnice / to puta su, to oblaky temnice*. V básni *Odrodilcom* dostáva práve odrodzenie sa výraz v takejto metafore: *dcera slávy nevesta nebies cudzoloží. V Svatomartiniáde* nájdeme aj metaforický obraz slova: *tarchave nechutou, / rodace burku v zbore*. Expresivitu do obrazu vnáša spojenie kladnej a zapornej hodnoty (tarchavé nechutou) a svoju úlohu zohráva aj telesnosť metafory. V citovanom diele nájdeme aj metaforu s vehikulom mučenia a vraždy: *čo z tela cirkvi božej / odrezuje nôž nevery nevernej*, o situácii v slovenskom narode sa hovorí takto: *Slepota drží nôž v zašatej pasti, / nôž samovi aha – krvozrady handžár / nedá si vymknúť nekajúci zločin*. O neobyčajnom básnickom zmysle pre detail a vysokom semantickom zaťažení slova svedčí aj druh noža, ktorý sa objavuje vo veršoch:

Metaforu dokaže básnik vytvoriť aj prostredníctvom svojich typických zloženín, keď hovorí o *slavožrutoch* (Svatomartiniáda).

Metafora často umocňuje svoj účinok spojením s antonymami. Vysoká frekvencia antónym u Sládkoviča (ale aj u ostatných štúrovcov) súvisí s protikladnosťou ako jednou zo základných črt romantizmu. Najfrekvencovanejšou antonymickou dvojicou v Sládkovičovej poézii je dvojica *nebo – zem*, ktorá súvisí s ďalšími dvojicami, ako *krása – špatnosť, láska – nenávisť, božstvo – ľudskosť, duch – telo*. Tieto dvojice v kontexte *Maríny*, ale aj ďalších autorových diel môžeme považovať za synonymné. Na druhom mieste (čo d o frekvencii) sú dvojice s významom *bytie – nebytie*, napríklad *kolíska – hrob, vzkriesenie – umučenie, žiť – mrieť, spraviť – zhubiť*.

Napriek polarizácii uvedených pojmov sa Sládkovič snaží o ich *objatie*, tieto *nebesko-zemské objemy* (Marína, s. 141) vyjadruje potom aj metaforic-

ky. V 99. strofe *Maríny* je spojivom medzi nebom a zemou personifikovaná láska: *Čože mohutné časy získali, / rozlúčiťac nebo od zemi? / Láska na zemi nebo stvorila*. Podobne sa harmonizuje aj vzťah medzi životom a smrťou: *Zúfal by život v večnej jednote, / premeny plodia sladkosť v živote, / umrieť chce, čo sa zostará / sladký zisk nosí aj horká strať / tak smrť životom len slávne vráta / do nesmrtnosti otvára* (Marína, s. 173). Oproti predchádzajúcemu príkladu je tu rozdiel v tom, že sa personifikujú členy antonymickej dvojice, pričom smrť sa personifikuje ako všeobecný pojem, pri živote ide o personifikáciu životov jednotlivcov (plurálny tvar *životom*). Uvedený postup umožňuje vytvoriť vizuálny typ metafory, vyjadrujúcej priestorovou zmenou zmenu v charaktere času.

Metafora za pomoci antónym vyjadruje aj protiklad nízkeho a vysokého, pojmov, ktoré bežne fungujú aj v lexikalizovanom metaforickom význame. Sládkovič však tieto pojmy nanovo metaforizuje tým, že ich začleňuje do genitívnej metafory: *„Slávno je, drahá, / dívať sa z výšin ľudského blaha / v biedne nízko pohromy* (Marína, s. 244). Antonymickou metaforou sa vyjadruje aj protiklad *svet – my*: *svet je studený, my vreli* (Marína, s. 155).

V súvislosti so zmyslovou názornosťou, o ktorej hovorí V. Kochol, môžeme pri metafore konštatovať, že Sládkovič používa okrem vehikula vizuálneho a auditívneho charakteru, ktoré je najčastejšie, aj vehikulum súvisiace s čuchom: *Spievaj len, spievaj a z duše milej / vôňu ružovu rozlievaj* (Prosba), s chuťou: *vyschlí blénové prúdy očí* (Veliký pôst) a ojedinele aj s hmatom (hoci slovo hmat treba brať cum grano salis): *Ticho mreli srdcia stisnuté v preši bolesti* (Duma pohrobna). Stretávame sa aj s metaforou synestetického charakteru: *mňa len slovenské hlasy ukoja / tými dušou mojuovej* (Prosba), prípadne s metaforickým obrazom, kde jednotlivé metafory využívajú vehikulá vnímané rôznymi zmyslami: *Láska nebeská je vetrík juha, / duše sú strunky strieborné, / rám tých strún pekná večnosť dúha, / blesky strún blesky sú zorné* (Marína, s. 262). Pri materializácii abstraktných pojmov sa hojne využíva genitívna metafora, čo tiež vidieť v uvedených veršoch (*večnosť dúha*).

Jedným zo spôsobov materializácie abstraktných pojmov je ich personifikácia, ktorá dostáva charakter alegorickej postavy: *Z nízko takto tvorí duch večný / trón, kde si sláva sedáva* (Detvan, s. 250).

Sládkovičova metafora má veľmi často synekdochický charakter: *tak útlost' devy sa podopiera / na silné druha rameno* (Marína, s. 245). V uvedenom príklade ide o personifikačnú metaforu. To preto, lebo pri metafore synekdochického charakteru je časť, ktorá nahrádza celok metaforizovaná tým tak, že sa jej pripisuje niečo, čo je charakteristické pre celok. V uvedenom prípade, keď útlost' nahrádza devu, je útlost' metaforizovaná do podoby devy. Podobným typom metafory je osamostatnenie sa citového praveku človeka (alebo ľudskej činnosti), pričom uvedený prejav je personifikovaný do podoby člo-

veka, ktorý je jeho nositeľom: *Čože sa hnev váš búri a srdí / na reči rodnej sladké výlevy!* (Ohlasy).

Metafora sa môže prelínať aj so symbolom a alegóriou: *Prid' holubica biela, prid' nebeská! / zatrepoc krídelcom zakrvaveným, skrvaveným od krahulcov – jastrabov, / krídelcom mieru a viery božej!* (Svätomartiniáda). V týchto veršoch ide o spojenie symbolov (holubica a krahulca) do alegorického obrazu (skrvavenie holubice). Centrálnym bodom celého obrazu je metafora *krídelcom mieru a viery božej*, ktorá synekdochicky vychádza zo symbolu holubice.

Zmysel metafory Sládkovič dotvára aj za pomoci prirovnania: *Duše tie tvrdé, čo pri mne leznú, / ako nilské krokodíly* (Milica). Stretneme sa aj s prirovnaním metafory k ďalšej metafore: *zvríe v prsiach, ako keď vrele maslo / vadí sa s vodou studenou* (Milica).

Sládkovičova metafora je predovšetkým prienikom k podstate vecí, prostriedkom poznania – videnia, je okom duše. Na jednej strane je pomenovacím aktom a výrazom citu, výrazom duše, na druhej strane je vyjadrením myslenia a filozofie autora, vyjadrením letu ducha.

Literatúra

- HEGEL, G W F.: Estetika 1 Bratislava 1968.
HEGEL, G W F.: Estetika 2 Bratislava 1970
KOCHOL, V. Poézia štúrovcov. Bratislava 1955.
KRAUS, C. Andrej Sládkovič. Martin 1972.
ŠMATLÁK, S.: Dve storočia slovenskej lyriky. Bratislava 1979

Ukážky sú citované z knihy

SLÁDKOVIČ, A. Dielo 1, 2 Bratislava 1961.

Rozprávkové štruktúry poviedok z projektívneho psychologického testu

Tatiana Mišuková-Berchbuhlerová

Psychologický inštitút, Žižišská univerzita

Otázky

Obsahom mojej diplomovej práce, z ktorej v príspevku vychádzam, je analýza poviedok z projektívneho testu *Thematic Apperception Test*, ich tré-

denie podľa blízkosti ku klasickej rozprávkovej štruktúre a súvis medzi rozprávkovou podobou poviedky a vekom pokusnej osoby, ktorá ju rozprávala. Ostáva mi vysvetliť, čo je tematický apercepčný test, o akú definíciu rozprávkovej štruktúry som sa opierala a ako to všetko súvisí s vývinovou psychológiou.

Projektívny test *Thematic Apperception Test* (TAT)

V tematickom apercepčnom teste sa predloží pokusnej osobe séria obrázkov s výzvou porozprávať ku každému obrázku krátku poviedku – ide nielen o opis, ale aj o dej. Obrázky chcú aktivizovať vnútorný vzťah k určitým témam.

V mojej štúdii som spracovala archívny materiál Psychologického inštitútu Žižišskej univerzity, kde v roku 1988 testovali 127 osôb vo veku 10 až 28 rokov. Každá z nich pracovala s desiatimi obrázkami, takže som mala k dispozícii 1270 improvizovaných, krátkych poviedok. Príspevok prináša závery výskumu, ktorého predbežné výsledky boli publikované v zborníku VARIA III (Mišuková, 1994, s. 38–43).

Štruktúra rozprávky

Pre definíciu rozprávkovej štruktúry som použila *Morfologiju skazki* Vladimíra Proppa (1928, 1971). Podľa neho ruská ľudová rozprávka pravidelne pozostáva z reťaze vždy tých istých udalostí a vystupuje v nej v sedem postáv:

1. hrdina alebo hrdinka
2. škodca
3. vysielajúca postava
4. darca
5. pomocník
6. hľadaná postava
7. falošná hrdinská postava

Udalosti v rozprávke (Propp: funkcie) sú činy týchto siedmich postáv:

1. poškodenie alebo nedostatok
2. vyhlásenie/ vyslanie
3. rozhodnutie hrdinskej postavy
4. odchod hrdinskej postavy
5. skúška
6. reakcia hrdinskej postavy
7. odovzdanie čarodejného prostriedku

8. ďaleká cesta k určenému miestu
9. boj/ťažká úloha
10. označenie hrdinskej postavy
11. víťazstvo/ riešenie problému
12. náprava škody alebo likvidácia nedostatku
13. návrat
14. prenasledovanie
15. záchrana
16. (nespoznaný) príchod
17. neoprávnené nároky falošnej hrdinskej postavy
18. spoznanie pravej hrdinskej postavy
19. odhalenie falošnej hrdinskej postavy
20. premena pravej hrdinskej postavy
21. potrestanie falošnej hrdinskej postavy
22. odmena (svadba a korunovácia)

Takúto štruktúru majú podľa môjho vedomia nielen ruské rozprávky, ale aj rozprávky z iných krajín, a tiež hrdinské mýty.

Rozprávková podoba poviedky z TAT

Na improvizované poviedky nemôžeme klať tie isté nároky ako na tradičiou vycibrené ľudové rozprávky. Rozprávkovú podobu poviedky z TAT poznať samozrejme podľa toho, že sa táto poviedka dá kódovať podľa Proppa. Pritom kladieme minimálne požiadavky: v poviedke rozprávkového typu sa musia vyskytovať najmenej tri Proppove funkcie, pričom dve sme určili – „poškodenie/nedostatok“ (č. 1) a „ďaleká cesta“ (č. 8). Bez prvej funkcie sa nezaobíde žiadna poviedka, ak má mať dej a dramatický spád. Druhá je typická pre rozprávku. Aj v mýtoch iných druhov sa sice vyskytujú putovania, no bez kvality samoty a bez dimenzie vzdialenosti.

Pracovná hypotéza

Podľa psychológie v tradícii C. G. Junga opisuje rozprávka psychický vývoj individua vo veku dospievania. Ide v nej o odpútanie sa od rodičov a vyriešenie vzťahu k nim, o schopnosť výkonu, o erotiku, o problematiku identity, zaistenie existencie a založenie rodiny.

Z toho vyvodzujeme, že pre mladých dospelých je rozprávka aktuálnejšia ako iné typy mýtov, čo by sa malo ukázať aj pri analýze poviedok z TAT. Staršie testované osoby by mali byť rozprávať viac rozprávkových poviedok alebo by ich rozprávkové poviedky mali mať bližšie ku klasickej rozprávkovej štruktúre ako poviedky mladších probandov.

Výsledky

Kvantitatívna stránka

Po „precedení“ poviedok z TAT cez sito Proppovej štruktúry rozprávky mi ostalo 64 poviedok (5% celej vzorky) s rozprávkovou podobou. Produktivita rozprávkových poviedok jednotlivých vekových skupín nezodpovedá však tomuto priemeru: čím sú testované osoby staršie, tým častejšie rozprávajú poviedky rozprávkového typu. Najlepší rozprávači sú 27- až 28-roční, ďalšia špička je medzi 16- až 18-ročnými. Z poviedok 10- až 15-ročných majú len 3% rozprávkovú podobu.

Kvalitatívna stránka

Všetkých 64 rozprávkových poviedok som rozdelila na deväť skupín (A–I), so zámerom naznačiť poradím v abecede mieru rozprávkovosti. Poviedky skupiny A sú najbližšie ku klasickej štruktúre, v skupine I sú najvzdialenejšie. Pri triedení som postupovala z dvoch koncov: najprv som vyčlenila poviedky s odchýlkami a zostávajúce poviedky som triedila podľa počtu znakov klasickej rozprávkovej štruktúry.

Odchýlky:

V klasickej rozprávke je hľadaná postava buď niekto cudzí, alebo manžel, resp. manželka hrdinskej postavy. V poviedkach typu G a H je to však niekto blízko príbuzný, t. j. brat, sestra, otec, matka, syn alebo dcéra hrdinskej postavy. V skupine G sú tie „lepšie“ z týchto poviedok, lebo obsahujú jednu z funkcií preverenia identity (č. 18–21). Ide v nich o životnú múdrosť, že blízke vzťahy môžeme udržiavať len s ľuďmi, ktorí nie sú falošní.

V skupine I som zoskupila poviedky s najmenej dvoma inými odchýlkami. Najčastejšia z nich je delegovanie ďalekej cesty a prípadne aj návratu domov v tom zmysle, že pred týmito funkciami (č. 8 a 13) prevezme hlavnú rolu iná postava v poviedke.

Znaky klasickej štruktúry:

Ďalej som vytriedila poviedky bez funkcie „boj/ťažká úloha“ (č. 9). Keď sa v nich nevyskytovala ani postava škodcu, dostali sa do skupiny F, ináč do skupiny E.

Z ostávajúcich poviedok som vybrala také, v ktorých sa nevyskytuje motív partnerstva vo funkcii „likvidácia nedostatku“ (č. 12) alebo vo funkcii „odmena“, t. j. svadba, založenie alebo obnovenie partnerstva (č. 22). Vo všetkých týchto poviedkach sa nachádza postava škodcu. Keď je táto rola tradične obsadená (napríklad drak, netvor, zloduch, otec hľadanej postavy), zadelila som ich do skupiny C. Nezvyčajní škodcovia (napríklad matka, priateľ, neurčitý čaro) sa ocitli v skupine D.

Ostávajúce poviedky obsahujú teda aj funkciu „boj/ťažká úloha“, aj motív partnerstva. Do skupiny A som zadelila tie z nich, v ktorých je nielen rola škodcu, ale aj rola hrdinu tradične obsadená. Nezvyčajných hrdinov (starý muž, skupina, drak) a netradičných škodcov som zahrnula do skupiny B.

Tieto skupiny rozprávkových poviedok nielen spĺňajú alebo nedodržiavajú určité formálne kritériá, ale majú aj svoj vlastný charakter. Tu nasleduje ich stručný opis:

A: Dobrodružstvo a romantika (8 poviedok)

V týchto poviedkach máme tradičné pohlavné roly: muž je hľadajúci hrdina, ženu treba zachrániť alebo si nakloniť.

B: „Bledoromantické“ dobrodružstvo (4 poviedky)

Hľadaná postava je skôr štatistkou, pomocou ktorej sa hrdina profiluje.

C: Hrdinský čin (12 poviedok)

Dobrodružný komponent týchto poviedok zosilňuje zväčša „rozprávková kulisa“.

D: Výkon (7 poviedok)

Aj tu ide o záchrany a iné chrabré činy, ale prakticky vždy vo všednom okolí.

E: Odovzdanosť osudu (12 poviedok)

Hrdinské postavy týchto poviedok nemajú sebadôveru. Poviedky sa skončia tragicky, a keď nie, tak len vďaka zákroku iných, zázrakom alebo náhodou.

F: Láska a výkon (4 poviedky)

V týchto poviedkach závisí láska od výkonu alebo výkon je možný len vďaka dôvernému vzťahu.

G: Spoznanie (6 poviedok)

Synovia nájdu otcov, sestry bratov a dcéry matky – ale až na jednu výnimku sú tieto deti všetky dospelé.

H: Záchrana rodiny (4 poviedky)

Okrem netradičného obsadenia roly hľadanej postavy majú tieto poviedky peknú klasickú štruktúru. Pobyt v cudzine alebo neprítomnosť matky znamená nebezpečenstvo.

I: Nesprávny spoj (7 poviedok)

Väčšina poviedok vzbudzuje dojem falošného kombinovania správnych elementov.

Čo nás teraz zaujíma, je súvis medzi typom rozprávkovej poviedky a vekom jej autora alebo autorky. Uvediem jednotlivé vekové skupiny s ich najčastejšími typmi rozprávkových poviedok:

10- až 13-roční: E, H, I; 14- až 16-roční: D, H, I; 17- až 19-roční: A, B, C, F; 20- až 25-roční: E, F, G; 26- až 28-roční: A, B, C, D, G.

Na rozdiel od pracovnej hypotézy (porov. Mišuková, 1994, s. 42) som zistila významné štatistické rozdiely medzi vekom osôb, od ktorých po-

chádzajú „najlepšie“ a „najhoršie“ rozprávkové poviedky, a negatívnu koreláciu medzi poradím poviedok v rebríčku rozprávkovosti a vekom osôb, ktoré ich rozprávali.

Výsledky analýzy poviedok z TAT sa teda dajú zhrnúť takto:

1. Rozprávkové poviedky, ktoré spĺňajú väčšiu časť kritérií rozprávkovej podoby, pochádzajú od pokusných osôb vo veku okolo 18 alebo 27-28 rokov.

2. Ak sa v rozprávkových poviedkach vyskytujú určité odchýlky od klasickej štruktúry, pochádzajú od osôb priemerne 14-ročných.

3. Čím viac kritérií rozprávkovosti spĺňa poviedka z TAT, tým staršia je pokusná osoba, ktorá ju rozprávala.

4. Poviedky 20- až 25-ročných sa vymykajú tomuto pravidlu.

Literatúra

BISCHOF N.: Mythen und Märchen. Poznámky k prednáške v letnom semestri 1991 na Univerzite v Zürichu.

CAMPBELL J.: Der Heros in tausend Gestalten. Baden-Baden 1978. (originál New York 1949).

HENDERSON J. L.: Der moderne Mensch und die Mythen. In: Jung C. G.: Der Mensch und seine Symbole. Olten und Freiburg im Breisgau 1968 (originál 1964).

PROPP V.: Morphologie des Märchens. 1975, Baden-Baden. (originál Leningrad 1928).

Metodika čítania z hľadiska fonologickej a významovej štruktúry jazyka

Oľga Zápotočná

Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

Vyučovanie elementárneho čítania v slovenskom školstve je už najmenej jedno storočie založené na uplatňovaní tzv. hláskovej analyticko-syntetickej metódy čítania. Pedagógovia s ňou majú dobré skúsenosti a právom ju považujú za dostatočne overenú a vzhľadom na špecifiká slovenského jazyka aj primeranú. Celým generáciám umožnila osvojiť si základy gramotnosti a vzdelania. Napriek tomu je otázne, či jediná, univerzálne používaná metóda naozaj postačuje a všetkým vyhovuje. Každodenná pedagogická prax najlepšie dokumentuje fakt, že medzi deťmi raného školského veku sú značné rozdiely v tom, ako dokážu pri použití totožnej metódy v čítaní napredovať.

Treba pripustiť, že v rozvíjaní a uplatňovaní alternatívnych metód a stratégií má didaktika čítania predsa len isté rezervy. Osobitný problém predstavujú špecifické vývinové poruchy písanej reči, kde je požiadavka špeciálnych edukačných postupov ešte naliehavejšia.

Cieľom tohto príspevku je informácia o knihe *Rébusová čítanka Program rozvíjania fonologických schopností* (Zápotočná – Kožíková, 1994) a prvých skúsenostiach s jej použitím. Program vznikol ako súčasť výskumov zameraných na skúmanie rozhodujúcich činiteľov vývinu a osvojovania písanej reči. Tréningový prístup (t. j. overovanie determinantov, bazálnych zložiek, resp. prediktorov čítania formou efektu učenia), ktorý sme v našej práci zvolili, má popri metodologických prednostiach i viaceré praktické výhody. Už aj preto, že poskytuje možnosť bezprostrednej aplikácie v pedagogickej praxi.

Program má v súčasnosti charakter elementárnej čítanky (prvé experimentálne vydanie sa podarilo zrealizovať vďaka finančnej podpore nadácie Open Society Fund), ktorá už na prvý pohľad pôsobí netradične. Nazdávame sa preto, že môže naraziť tak na nepochopenie, ako aj na oprávnenú kritiku, a to práve zo strany jazykovedcov.

Východiská programu možno ohraničiť tromi okruhmi poznatkov a skúseností. Prvý okruh predstavujú výsledky, ktoré prinášajú súčasné výskumy čítania. Druhým zdrojom sú tradície a skúsenosti s didaktikou čítania v slovenskom jazyku. Inšpirujúce sú napokon i poznatky o vývine písma v histórii.

V poslednom desaťročí sa pozornosť výskumov už systematicky sústreďuje na otázky podielu fonologických schopností v čítaní. Uvedomenie si fonologickej štruktúry slova, schopnosť rozlišovať a manipulovať so zvukovými jednotkami reči (tzv. phonological awareness) sa na základe množstva výskumných zistení považujú za rozhodujúce. Tréning a rozvíjanie fonologických schopností má pozitívny účinok na čítanie v norme i pri špecifických poruchách (Goswami – Bryant, 1990; Sawyer, 1988; Lundberg, 1988; Vellutino – Scanlon, 1991). Čítanie slov – „fonologických štruktúr“ – je potom predovšetkým transkripciou tejto štruktúry do alfabetickeho kódu (Liberman – Shankweiler, 1985) a ako také ho možno chápať len v kontexte fonologického vývinu – vývinu a osvojovania si systému hovorenej reči.

V premietnutí do pedagogickej praxe sa potom vynárajú otázky *keď, ako, resp. akými krokmi* by mali postupovať didaktické metódy tak, aby rešpektovali poznatky o vývine reči, špecifiká fonologického vývinu, jazykové špecifiká, či individuálnu variabilitu detí ranného školského veku. Aby kompenzovali i deficit v prípade ťažkostí a špecifických porúch.

Hlásková analyticko-syntetická metóda čítania je založená na dôslednej fonematickej analýze. Predpokladá teda tú najvyššiu – vysoko abstraktnú úroveň analýzy slova od samého začiatku výučby. Aj pri dlhoročných dobrých skúsenostiach je otázne, či takýto začiatok je pre deti vo veku 6 rokov

primeraný, či rešpektuje vysokú interindividuálnu variabilitu tohto obdobia, či zachováva kontinuitu s predchádzajúcim vývinom reči a pod. Postup po jednotlivých fonémach – grafémach je navyše značne obmedzujúci čo do množstva použiteľných slov. Najmä v začiatkovom období sa takto výrazne podhodnocuje aktuálna slovná zásoba detí, čo môže napokon ohroziť ich motiváciu a záujem.

Určité riešenie poskytujú postupy, kladúce dôraz na slabiku, ako základnú fonologickú, rytmickú alebo artikulačnú jednotku jazyka (Hála, 1956). V histórii metód počiatočného čítania v slovenskom jazyku sa slabika dlhodobo využívala ako základ v tzv. syntetickom období (pozri Ružička, 1966). Dnes sa uplatňuje napr. v reedukácii (Tymichová, 1985; Herková, nepubl.), čo sa na druhej strane kritizuje pre nevýznamovosť a mechanický drill (Synek, 1978, 1989). Globálna metóda čítania, ktorú v 30. rokoch presadzovali psychológovia (Prihoda, 1930) práve preto, že kompenzovala mnohé z nedostatkov analyticko-syntetickej metódy, sa v súčasnosti prakticky nepoužíva.

V histórii písma sa prechod od logografických písem k slabičným a neskôr alfabetickým sústavám začína práve uplatňovaním rébusového princípu. (Podstata rébusu spočíva v homonymii, náhodnej fonetickej zhode určitých rečových jednotiek, ktoré je možné zameniť za iné rečové jednotky alebo ich – významovo nesúvisiace – zvukovo identické časti). Rébusom sa v antropológií naštartoval proces fonetizácie písma, proces postupného zblížovania akustickej reči s jej grafickým ekvivalentom (podľa Krupa – Genzor, 1989).

Na možné paralely medzi históriou písma a vývinom písanej reči v ontogenéze poukazovali už autori tzv. slabičného historického kurikula (napr. Gleitman – Rozin, 1977). V 70. rokoch sa v USA používali dokonca i rébusové „glosáre“ (Woodcock – Clark – Davies, 1968).

Program nácviku fonologickej analýzy slova je založený na využití rébusov. Významové časti slov nahradené obrázkami sa kombinujú s grafémami, čo umožňuje dekódovanie nových slov. Postupným priberaním hlások sa dekódovanie zápisu čoraz viac približuje ku skutočnému čítaniu. Predpokladáme, že takýto postup poskytuje dieťaťu prirodzený úvod pri „zasvecovaní“ a „preníkaní“ do fonologickej štruktúry slova, uľahčený názornosťou a významovosťou. Na druhej strane podporuje proces syntézy nových slov, uľahčuje čítanie ťažkých – dlhých slov, umožňuje bohatšie využívanie slovnej zásoby a pod. Problémový charakter a atraktívny obrázkový materiál môžu prispieť k udržiavaniu motivácie a pozornosti.

Vzhľadom na charakter slovenského jazyka, jeho fonetickú ortografiu i pomerne vysokú mieru homonymie má takýto postup podstatne menej obmedzení v porovnaní napr. s anglosaskými jazykmi.

Metóda

Program sme vyskúšali na výbere 28 detí s problémami v čítaní. Tréning prebiehal formou individuálnych hodinových cvičení (dvakrát týždenne)

v rozsahu 6–8 týždňov. Pred začatím programu sa administroval čítací test a batéria fonologických skúšok. Ako kontrolné miery sa použili Wechslerov Inteligenčný test (PDW), batéria skúšok na zisťovanie ručnosti (Jariabková – Kováč), reverzný test (Zápotočná), zisťovala sa znalosť abecedy. Po ukončení programu sa opakoval čítací test a niektoré z fonologických skúšok (Tab. 1).

Do predbežného spracovania bolo zaradených 10 dyslektických detí 1. a 2. ročníka, ktoré na základe vstupného testu spĺňali kritériá: intelekt v rámci normy; čítacie výkony pod hranicou 3. stenu referenčnej skupiny (Matějček a kol., 1987); extrémne nízke výkony v skúškach fonologických schopností; pravoručné.

Výsledky a závery:

Výsledky skúšok z 1. a 2. merania (pred absolvovaním a po absolvovaní programu) sa porovnávali T-testom pre závislé výbery.

Vo fonologických skúškach sme zaznamenali zlepšenie výkonov vo všetkých ukazovateľoch (štatisticky významné v skúške fonematickej analýzy a syntézy; v analýze a syntéze založenej na odnímaní a pridávaní slovných častí a v produkcii rýmov) pri súčasnom zvýraznení vzájomných interkorelácií fonologických mier v druhom meraní.

Výsledky v čítacích skúškach poukazujú na štatisticky významné zlepšenie tak v čítaní zoznamov nesúvisiacich slov, ako aj zmysluplných textov, či už v parametroch rýchlosti, správnosti alebo chybovosti.

Z ďalších pozorovaných alebo udávaných prejavov: čo sa týka ohlasu zo strany detí, bolo možné pozorovať výrazný motivačný účinok, v niektorých prípadoch sa výrazne redukovala úzkosť spojená s čítaním hneď po prvých zážitkoch úspechu. Rodičia spravidla udávali zvýšenie záujmu o čítanie a úspech v škole. Povzbudzujúca je najmä skutočnosť, že u väčšiny detí zaznamenali učitelia i zlepšenie v pravopise a písaní diktátov, čo tiež možno pokladať za prejav lepšieho chápania fonologickej štruktúry slov a upevnenia fonematickej analýzy a syntézy.

Pochopiteľne, že zaznamenané pokroky nemožno jednoznačne spájať s účinkom samého programu, keďže treba počítať tak s pôsobením školy, ako aj s nešpecifickým vplyvom pravidelných cvičení a práce navyše. Skutočné overenie efektívnosti programu vo vzťahu k čítaniu by pochopiteľne vyžadovalo podstatne dôslednejšiu kontrolu podmienok.

Napriek tomu však doterajšie výsledky a skúsenosti, ako aj záujem zo strany učiteľov a špeciálnych pedagógov naznačujú, že popri pôvodnom zámere – využití čítanky v reedukácii porúch písanej reči – bude možné uvažovať aj o jej širšom uplatnení. Črtajú sa perspektívy využitia v logopedickej výchove, pri poruchách rečového vývinu, resp. pri zmyslových defektoch. V súčasnosti ukončujeme rozsiahlejší zber údajov z overovania programu na základných školách a špeciálnych školách pre deti s poruchami reči, zraku a pre telesne postihnuté deti. Dúfame, že skúsenosti, ktoré takto získame,

prispejú k zdokonaleniu programu i k zodpovedaniu viacerých sporných otázok. Napriek mimoriadne dôslednej fonetickej ortografii slovenčiny (v porovnaní s inými jazykmi) sme sa napr. nevyhli istým zmenám výslovnosti či už pri spodobovaní alebo mäkčení, hoci sme sa ich usilovali obmedziť na minimálnu mieru. Ďalší problém súvisí s tým, že významové slovné časti rébusov sa zväčša neprekrývajú so slabičnými rozhraniami, čo vzhľadom na význam slabiky v slove – v jeho fonologickej štruktúre – môže vyvolať námietky. Podobne diskutabilná je i otázka, či zmysluplnosť slovných častí, ktorá na jednej strane pomáha fonologickej analýze, nevyvoláva na druhej strane konfúziu významu.

Pedagogická prax je spravidla konzervatívna. Skôr než začne uvažovať o uplatňovaní novej metódy, treba odstrániť pochybnosti, zodpovedať na sporné otázky. Rozhodne sa tomu nechceme vyhýbať. Práve preto ponúkame našu alternatívu do diskusie. Nielen pedagógom, ale aj psychologom, logopedom a v neposlednom rade jazykovedcom.

Literatúra

- BRADLEY, L.: Rhyme recognition and reading and spelling in young children. In: *Preschool prevention of reading failure*. R. L. Masland, M. W. Masland (Eds.). York Press, Inc., Parkton, Maryland 1988, s. 143–162.
- GOSWAMI, U. – BRYANT, P.: *Phonological skills and learning to read*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey 1990.
- HÁLA, B.: *Slabika: Její podstata a vývoj*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1956.
- HERKOVÁ, M.: *Postrehovanie – pomôcka pre dyslektikov*. Metodický materiál OPPP. Trnava.
- JARIABKOVÁ, K. – KOVÁČ, D.: *Batéria skúšok na zisťovanie ručnosti u detí*. I. verzia. Príručka pre administráciu (neubl.).
- KRUPA, V. – GENZOR, J.: *Pisma sveta*. Bratislava, Obzor 1989.
- LIBERMAN, I. Y. – SHANKWEILER, D.: Phonology and the problem of learning to read and write. *Remedial and Special Education*, 6, 1985, s. 8–17.
- LUNDBERG, L.: Preschool prevention of reading failure: Does training in phonological awareness work? In: *Preschool prevention of reading failure*. R. L. Masland, M. W. Masland (Eds.). York Press, Inc., Parkton, Maryland 1988, s. 163–176.
- Globální metoda v praxi. Ed. V. Přihoda. Praha, Státní nakladatelství 1930.
- ROZIN, P. – Gleitman, L. R.: The structure and acquisition of reading II: The reading process and the acquisition of the alphabetic principle. In: *Toward a psychology of reading*. A. S. Reber, D. L. Scarborough (Eds.). Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey 1977, s. 55–141.
- RUŽIČKA, V.: *Dejiny slovenského slabikára*. Bratislava, SPN 1966.
- SAWYER, D. J.: Studies of the effects of teaching auditory segmenting skills within the reading program. In: *Preschool prevention of reading failure*. R. L. Masland, M. W. Masland (Eds.). York Press, Inc., Parkton, Maryland 1988, s. 121–142.

SYNEK, F.: Poruchy čtení z hlediska logopéda. In: Reč, čítanie a ich poruchy. Ed. J. Liška. Logopedický zborník, Košice, 6, 1978, s. 133–229

SYNEK, F.: Nauč mně číst a psát; H. Tymichová (rec.). In: Logopedická prevencia. Ed. O. Lišková. Logopedický zborník, 8, 1989, s. 284–285

TYMICHOVÁ, H.: Nauč mně číst a psát. Praha, SPN 1985

VELLUTINO, F. R. – Scanlon, D. M.: The effect of instructional bias on word identification. In: Learning to Read: Basic research and its implication. L. Rieben, Ch. A. Perfetti (Eds.). Lawrence Erlbaum Assoc. Publ., Hillsdale 1991, s. 189–203.

WOODCOCK, R. W. – CLARK, C. R. – DAVIES, C. O.: The Peabody rebus reading program. Circle Pines, Minn.: American Guidance Service 1968

ZÁPOTOČNÁ, O. – Kožíková, Š.: Rébusová čítanka. Program rozvíjania fonologických schopností. Bratislava KVS BK SAV a Open Society Fund 1994.

Tab. č. 1: Metodiky použité vo vstupnom teste a Re-teste
(* – skúšky opakované v Re-teste)

Fonologické skúšky	
Sluchová diskriminácia (Wepman, Matějček)	
Identifikácia hlások	
* Hlásková analýza a syntéza (Matějček)	
* Oduímánie častí slov (analýza – extrakcia významu)	
* Pridávanie častí slov (syntéza slov)	
* Detekcia rýmov – dvojice slov – trojice slov	
* Produkcia rýmov	
Čítanie	Parametre
* Zoznam slov (2 verzie)	správnosť, čas
* Zmysluplné texty (3) štandardné (Matějček) neštandardné	počet slov za min. % chýb porozumenie
Kontrolné kritériá	
PDW (Wechsler)	
Znalosť abecedy	
Ručnosť (Jariabková, Kováč)	
Reverzný test (Zápotočná)	